

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Πρὸς τὴ διαλογικὴ ἰδιόλεκτο τοῦ Ἡλία Λάγιου: Ἡ
(μεταδιακειμενικὴ) σχέσηη μετὸ Θεῖο

Μιχαὴλ Σ. Καλαβρός
2020K003

ΑΘΗΝΑ
2023

Copyright © Μιχαήλ Καλαβρός, 2022.

Με επίφυλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται ή αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος της, για έμπορικὸ σκοπὸ. Ἐπιτρέπεται ή ανάπτυωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπὸ μὴ κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικῆς ή ἐρμηνευτικῆς φύσης, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση νὰ ἀναφέρεται ή πηγή προέλευσης και νὰ διατηρεῖται τὸ παρὸν μήνυμα.

Οἱ ἀπόψεις και θέσεις πὸν περιέχονται σὲ αὐτὴν τὴν ἐργασία ἐκφράζουν τὸν συγγραφέα και δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὶς ἐπίσημες θέσεις τοῦ Ἐθνικοῦ και Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Μιχαήλ Σ. Καλαβρός

**Πρὸς τὴ διαλογικὴ ἰδιόλεκτο τοῦ Ἡλία Λάγιου: Ἡ
(μετα)διακειμενικὴ σχέση μετὸ θεῖο**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ἐπόπτης: Δημήτρης Ἀγγελᾶτος

Ἐπιτροπή: Εὐριπίδης Γαρανούδης – Λητὼ Ἰωακειμίδου

Ἀθήνα

2023

*Όφείλω νὰ ἐρευνήσω (μά, πότε;) αὐτὴ τὴ διάλεκτο περιοχὴ μου, αὐτὸ τὸ
(σχεδόν;) θεολογικὸ ἰδίωμα τὸ ὁποῖο συμπλέκει καὶ συμπλέει μύθο καὶ
ἱστορία γιὰ νὰ τὰ ἀποδώσει (συγχρωτισμένα) στὴν ἀφήγηση. Πρωτότοκο
τέκνο καὶ καμάρι τῆς Λογοτεχνίας.*

ΗΛΙΑΣ ΛΑΓΙΟΣ, «Ὀνειρολόγιο».

ἡ γλῶσσά μου κάλαμος γραμματέως ὀξυγράφου

ΔΑΥΙΔ, Ψαλμοί 44:2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Είσαγωγή.....	σ. 5
Κεφάλαιο 1: <i>Τὴν ἱστορία τῆς Ἱστορίας θὰ ξαναπῶ</i>	σ.22
Ὑποκεφάλαιο 1.1. Ὁ Λάγιος <i>διαλεγόμενος</i> μετὸ Θεῖο: ἐνδοκειμενικὸ πρίσμα.....	σ. 22
Ὑποκεφάλαιο 1.2. <i>Παρακειμενικὰ</i> στοιχεῖα ὡς φωνές ἐν <i>διαλόγῳ</i> μετὸ κείμενο: οἱ βιβλικές, ὑμνογραφικές, πατρολογικές καὶ ἐν γένει “ἱερές” ἐπιγραφές (motta) στὸ ἔργο τοῦ Ἡλία Λάγιου	σ. 53
Ὑποκεφάλαιο 1.3. Ὁ Λάγιος <i>διαλεγόμενος</i> μετὸ Θεῖο: ἐξωκειμενικὸ πρίσμα.....	σ. 61
Κεφάλαιο 2: <i>Τὸ τέλος ἔτσι διάβασα τῆς Ἱστορίας</i>	σ. 78
Ὑποκεφάλαιο 2.1. <i>Παρακειμενικές, ἀρχικειμενικές καὶ μετακειμενικές</i> σχέσεις στὸν <i>Ἄνθρωπο ἀπὸ τῆ Γαλιλαία</i> (ἓνα <i>πόνημα θεολογικόν</i>). Μία συνθετικὴ μακροσκοπικὴ θεώρηση.....	σ. 78
Ὑποκεφάλαιο 2.2 Ὁ <i>ὑπερκειμενικός</i> μεταχηματισμὸς τοῦ εὐαγγελικοῦ <i>ὑπο-κειμένου</i> στὸν <i>Ἄνθρωπο ἀπὸ τῆ Γαλιλαία</i> (ἓνα <i>πόνημα θεολογικόν</i>): <i>Ὑπερκειμενικές, διακειμενικές καὶ παρακειμενικές</i> σχέσεις. Μία μικροσκοπικὴ θεώρηση.....	σ. 88
Συμπεράσματα	σ. 119
Βιβλιογραφία	σ. 122
Παράρτημα	σ. 130

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ παροῦσα ἐργασία —ἐντασσομένη σὲ εὐρύτερη ὑπόθεση ἐργασίας γιὰ τὴν πολύπτυχη *διαλογικὴ* ὑφὴ σύμπαντος τοῦ ἔργου τοῦ Ἡλία Λάγιου— διερευνᾷ τὸν σύνθετο (λογοτεχνικὸ καὶ ἰδεολογικὸ) *διάλογο* τῆς ποιητικῆς καὶ τῆς ποιήσεώς του μὲ τὴ Βίβλο, τὴν ὑμνογραφία καὶ τὰ πατερικὰ κείμενα, καθὼς καὶ μὲ τὴ Θεολογία ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτά. Ἐναυσμα γιὰ τὴν ἐν λόγῳ μελέτη ἀποτελεῖ ἡ πανθομολογούμενη καὶ εὐκόλα (λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης καὶ συνεχοῦς παρουσίας της) ἐντοπίσιμη —σὲ πρωτοβάθμιο στάδιο— συστηματικὴ ἀξιοποίηση τῆς λογοτεχνικῆς ἀλλὰ καὶ ἐν γένει γραμματειακῆς παράδοσης ἀπὸ τὸν Λάγιο. Ἀξιοποίηση ποῦ φτάνει νὰ λαμβάνει ὑπαρκτικὸ χαρακτήρα καὶ νὰ ἀποτελεῖ *sine qua non* χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου του, ὅπως ἐπισημαίνεται σὲ εὔστοχες κριτικὲς διατυπώσεις, ὡς αἴφνης αὐτὴ τοῦ Γιάννη Δάλλα ὅτι:

Πράγματι ὁ Λάγιος ἐπαναποθετεῖ τὴν ὑπαρξή του στὴ σειρὰ τῶν ἄλλων ποιητῶν. Καὶ δὲν θὰ ἔλεγα ἀπλῶς τοὺς συνεχίζει, ἀλλὰ πῶς σωστὰ *ποιεῖ* μαζί τους. Καὶ ἀκόμη πῶς προκλητικὰ, δανεῖζεται πιστὰ τὰ πῶς ἀναγνωρισμένα σχήματά της καὶ τὰ ἀναγομῶνει μὲ καινούρια ὕλη καὶ ὄραμα ζωῆς καὶ ἰδεολογίας¹

καὶ ἐκεῖνη τοῦ Εὐριπίδη Γαραντούδη ὅτι:

[...] εἰδοποιὸ γνῶρισμα τοῦ ἔργου του εἶναι οἱ πρωτεῖκες μεταμορφώσεις τῆς ποιητικῆς γραφῆς, βασισμένες στὴν σπάνια ἰκανότητα τοῦ Λάγιου νὰ ἀφομοιώνει καὶ νὰ ἐγκλιματίζει στὸν ποιητικὸ του λόγο τὸ ὕφος καὶ τὰ θέματα παλαιότερων ὄχι μόνο ποιητῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλου εἶδους κειμένων.²

Φυσικὴ συνέπεια τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ “μεταβολισμοῦ” εἶναι ἡ πολυειδία. Ἐνώπιον, λοιπόν, ἐνὸς ἐκτενοῦς, «πρωτεῖκοῦ καὶ πολυδαίδαλου»³ ποιητικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει «ἡ δαιδαλικὴ πολυμορφία τῆς ποιητικῆς ὕλης ποῦ μᾶς προσφέρεται, πολυμορφία τεχντροπικὴ, ὑφολογικὴ, θεματικὴ, γλωσσικὴ ἀκόμη»,⁴ εἶναι λογικὴ —ὡς ἓναν βαθμὸ— ἡ ἀμηχανία τῆς κριτικῆς καὶ τῆς Φιλολογίας.

¹ Γιάννης Δάλλας, «Τὰ ποιητικὰ εἰσόδια τοῦ Ἡλία Λάγιου. Ὁ ἐναρκτήριος διάλογος μὲ τοὺς προπομποὺς τῆς συντεχνίας μία προανάληψη τοῦ ὅλου», *Ἀντί* 874-875 (17 Ὀκτωβρίου 2003) 27.

² Εὐριπίδης Γαραντούδης, «Ἡλίας Λάγιος: Ὁ ποιητὴς ὡς ἐμπνευσμένος ἀναγνώστης»: *Ἴχνη στὴν ἄμμο. Βιβλιοκρισίες (1991-2012). Πεζογραφία • Ποίηση • Φιλολογία • Λογοτεχνικὴ Κριτικὴ*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2014, σ. 229. Βλ. ἀντίστοιχα καὶ τὶς ὑπόλοιπες παρατηρήσεις περὶς *παρωδίας* καὶ *πασίς*, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γραφὴ ὡς ἀναγνωστικὴ πράξη: σ. 229-30. Πρβλ. Εὐαγγελία Λεδάκη, «Τὸ ἀνεπίδοτο τῆς γενεαλογίας»: *Ὁ ποιητὴς Ἡλίας Λάγιο. Δέκα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Ἐρατῶ, 2015, σ. 103: «[...] ἐξαιρετικὴ ἰκανότητα νὰ διασχιζοῦν τὶς πηγές, νὰ ἀναπαράγει καὶ νὰ ἀναδιοργανῶνει ἑτερογενεῖς ποιητικὲς διαλέκτους. Ἐξάλλου γιὰ τὸν Λάγιο ἡ ἱστορικὴ λογοτεχνικὴ παρακαταθήκη δὲν ἀποτελεῖ μνημεῖο, συνιστᾷ ζωντανὸ ὕλικό. Μὲ αὐτὸ συνδιαλέγεται καὶ τὸ μεταπλάθει» [Οἱ παραπομπὲς στὸ ἐξῆς: *Ὁ ποιητὴς Ἡλίας Λάγιος* καὶ ἀριθμὸς σελίδας]: Ἄντεια Φραντζῆ, «Μίμησις πράξεως καὶ μίμησις ποιήσεως», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 36: «Ἡ ἀνοιχτὴ συζήτηση παραθεμάτων, ἡ γραφὴ ὡς ἀνάγνωσις, ἡ ποιήσις σχόλιο κειμένων, εἶναι ἡ κατεξοχὴν ποιητικὴ τοῦ Λάγιου».

³ Εὐριπίδης Γαραντούδης, «Ἐγράφω τὴν ἱστορία τοῦ θανάτου μου»: *Ὅλα τὰ ποιήματα τοῦ Ἡλία Λάγιου σὲ ἓναν τόμο*: ὁ.π., σ. 281.

⁴ Κώστας Κουτσουρέλης, «Ἡλίας Λάμδα», *Ὁδὸς Πανός* 154 (Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 2011) 72-8.

Παράλληλα, καθίσταται φανερά αδύνατη ή εύρεση μιᾶς δεσπόζουσας ή, ἔστω, μιᾶς ἔνωποιητικῆς ὀρίζουσας τοῦ σύνολου ἔργου.⁵ Ἀκριβῶς λόγῳ αὐτῶν τῶν δεδομένων, προτείνεται ἐδῶ ή μπαχτινική *διαλογικότητα* — τόσο με τήν εὐρύτερη φιλοσοφική και αἰσθητική της ἔννοια ὅσο και με τή γλωσσική και ὑφολογική της ἐκδοχή— ὡς ή ἀρκούντως εὐρεία θεωρητική σκευή για τήν προσπέλαση τοῦ περι οὗ ὁ λόγος ποιητικοῦ ἔργου.

Ὡστόσο, ή διεξοδικότερη ἐξήγηση τοῦ *γιατί* και τοῦ *πῶς* σχετικά με τή *διαλογικότητα* κρίνεται σκόπιμο νά ἀναλυθεῖ κατά τή *mot-à-mot* ἐξέταση τοῦ τίτλου τῆς ἐργασίας. Ἔτσι, κρίνεται σκόπιμο νά εἰπωθεῖ ὅτι τὸ «πρὸς» δηλώνει τὸν εὐρετικό της χαρακτήρα και τήν πρόοδο πού συνιστᾶ ή ἐργασία αὐτή στὸν ἀπώτερο στόχο, ἤτοι στήν ἐξέταση τοῦ πολυεπίπεδου και πολυσχιδοῦς *διαλόγου* πού συγκροτεῖ ή ποίηση τοῦ Λάγιου. Ἡ συνεκφορὰ «*διαλογική* ιδιόλεκτος» θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὁ πυρῆνας τῆς ὑπόθεσης ἐργασίας, σύμφωνα με τήν ὁποία τὸ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς γραφῆς τοῦ Λάγιου εἶναι ὅτι διαλέγεται με ὅ,τι ἔχει προηγηθεῖ και συνάμα ἐσωτερικεύει αὐτὸν τὸν *διάλογο* στὸν δικό της λόγο, κατακτῶντας μιὰ προσωπική —καίτοι πάντοτε *ἐν-σχέσει*— χαρακτηριστική γλῶσσα.⁶ Πιὸ συγκεκριμένα, ἤδη ἀπὸ τή συλλογή *Πρόοδοι ἐν προόδῳ* (1981) και ἔως τὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τή Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν)* (2004) τὸ ιδεολογικό, εἰδολογικό, μορφολογικό, ὑφολογικό και λεκτικό φάσμα τῆς ποιητικῆς τοῦ Λάγιου προκύπτει ἐν *διαλόγῳ*, θεματοποιῶντας ἀντικρουόμενες ιδέες, μορφοποιούμενο ποικιλοτρόπως, ἐνσωματώνοντας —συνθεσιακά— ποικίλα ὕφη, χρησιμοποιῶντας μορφοσυντακτικούς τύπους ἀπὸ τή διαχρονία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας και ἀπὸ τήν ιδιωματική της πολυστρωματικότητα. Ὅταν ὁ Bakhtin σημειώνει ὅτι «μόνο ὁ Ἀδάμ-ὁ-μοναχικός μπορούσε νά ἀποφύγει αὐτὸν τὸν διαλογικό προσανατολισμὸ με τήν

⁵ Βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 72-3: «Κι ἂν κρίνω ἀπὸ τις ἔως τώρα ἀπόπειρες νά εἰδωθεῖ ὁ Λάγιος ἀπὸ ὀρισμένη σκοπία, πολιτική ή θεολογική ή και τεχντροπική ἀκόμη, τέτοιος μίτος δὲν πρόκειται νά ὑπάρξει οὔτε στὸ ὄρατὸ μέλλον. Τὸ πιθανότερο εἶναι κάθε ἐρμηνευτῆς νά ἐπιχειρήσει νά χαράξει ἓνα δικό του μονοπάτι, μιὰ δική του διαδρομή στήν ἐνδοχώρα αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Μένει νά δοῦμε ποιά ἀπ’ αὐτὰ τὰ μονοπάτια θά ἀποδειχθοῦν πολυσύχναστα και ποιά θ’ ἀφεθοῦν νά χορταριάσουν στὸν χρόνον».

⁶ Βλ. Παντελής Μπουκάλας, «Γιὰ τις μεταφράσεις τοῦ Ἡλία Λάγιου, ἐλάχιστα», *Ἄντι* 874-875 (28 Ἰουλίου 2006) 56-7: «Ἀκούμε αὐτὰ τὰ ἀναφορικά, “ὄν” / “ὄς”, και, μόνον αὐτά, ἀρκοῦν για νά ἀκούσουμε Ἡλία Λάγιο, ν’ ἀκούσουμε τὸν παίζοντα και σπουδάζοντα γλωσσικό πολυσυλλεκτισμὸ του, πὸν Ἀπλώνει θηρευτικός ἀπὸ ιδιώματα τῆς δημοτικῆς, μπορεί και σωμασμένα πιά, ἔως τήν καθαρεύουσα. Αὐτή του ή δυνατότητα νά προσεταιρίζεται ιδιώματα και νά ἀνακτᾶ μορφές και ὕφη, ή ικανότητά του νά προσαρμόζει τή φωνή του σὲ μαγιέρες τρίτων, παλαιότερων, χωρίς νά χάνει τήν αὐθεντικότητά της[...]. Ὁ Ἡλίας Λάγιος [...] κατεῖχε τήν τέχνη νά “ψαλμωδεῖ” ἄρτια με ὅποιον παραδεδομένο τρόπο υἰοθετοῦσε κάθε φορά: ή προσωπική του φωνή ἀλήθευε και στή μαστορική αὐτῶν τῶν “προσ-ποιήσεών” του».

ὀμιλία τοῦ «ἄλλου»»,⁷ ὑπογραμμίζει τὴν ἀναπόφευκτη συνθήκη τοῦ ἀνθρώπινου λόγου νὰ στηρίζεται κάθε φορά σὲ κάποιο προγενέστερο ἐκφώνημα,⁸ συνθήκη πού, πέρα ἀπὸ τὴ γλῶσσα, ἀποκτᾶ ὄντολογικὲς διαστάσεις: τὸ ἴδιο τὸ «ἐγώ» προσδιορίζεται πάντοτε ἐν σχέσει μὲ τὸν «ἄλλον». Εἶναι, ὡστόσο, γνωστὸ ὅτι ὁ Bakhtin συχνάκις ἀποκλείει ἐμφατικά τὴν ποίηση ἀπὸ τὴν πολυφωνικότητα πού ἀποδίδει στὸ μυθιστόρημα, κατατάσσοντας τὰ ποιητικὰ εἶδη στὴν κατηγορία τῆς *μονολογικότητας*.⁹ Ἐντούτοις,¹⁰ σὲ σημεῖα τοῦ ἔργου του δείχνει νὰ ὑπερβαίνει αὐτὸν τὸν ἀποκλεισμό, ὅπως, αἴφνης, ὅταν διερωτᾶται καὶ διαπιστώνει τὰ ἐξῆς:

Σὲ ποιό βαθμὸ εἶναι δυνατὲς στὴ λογοτεχνία οἱ καθαρὲς, χωρὶς ἀντικείμενο, μονοφωνικὲς λέξεις; Μπορεῖ ἄραγε μιὰ λέξη, στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας δὲν ἀκούει τὴν ξένη φωνή, στὴν ὁποία ὑπάρχει μόνο ὁ συγγραφέας καὶ ὁλος ὁ συγγραφέας νὰ ἀποτελέσει δομικὸ ὑλικὸ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου; [...] Δὲν στέκεται ὁ συγγραφέας πάντα ἔξω ἀπὸ τὴ γλῶσσα ὡς ὑλικὸ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου; Δὲν εἶναι ἄραγε κάθε συγγραφέας (ἀκόμα καὶ ὁ καθαρὸς λυρικός ποιητής) πάντα ἕνας «δραματοουργὸς» μὲ τὴν ἔννοια ὅτι διανέμει ὅλες τὶς λέξεις στὶς ξένες φωνές, περιλαμβανομένης καὶ τῆς εικόνας τοῦ συγγραφέα (καὶ τῶν ἄλλων συγγραφικῶν προσωπειῶν); Ἴσως κάθε χωρὶς ἀντικείμενο, μονοφωνικὴ λέξη νὰ εἶναι ἀφελῆς καὶ ἀκατάλληλη γιὰ τὴν ἀληθινὴ δημιουργία. Κάθε πραγματικὰ δημιουργικὴ φωνὴ μπορεῖ νὰ εἶναι πάντα μόνο ἡ *δεύτερη φωνή* στὴ λέξη. [...] Ὁ συγγραφέας εἶναι αὐτὸς πού μπορεῖ νὰ δουλεύει σὲ μιὰ γλῶσσα ἐνῶ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ γλῶσσα, πού ἔχει τὸ χάρισμα τοῦ ἔμμεσου λόγου.¹¹

Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν παράθεση αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος θὰ ἦταν νὰ ἀκυρώσει τὸ ἐπιχείρημα περὶ *διαλογικῆς* ιδιολέκτου τοῦ Λάγιου, ἐφόσον λίγο-πολὺ κάθε

⁷ Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας καὶ αἰσθητικῆς*, (μτφρ.: Γιώργος Σπανός), Ἀθήνα, Πλέθρον, 1980, σ. 132 [Οἱ παραπομπὲς στὸ ἐξῆς: *Προβλήματα* καὶ ἀριθμὸς σελίδας].

⁸ Βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Δοκίμια Ποιητικῆς*, (μτφρ.: Γιώργος Πινακούλας), Ἡράκλειο, ΠΕΚ, 2014, σ. 94: «κάθε ὀμιλιτὴς ἀνταποκρίνεται σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ, ὁ ἴδιος: ἄλλωστε, δὲν εἶναι ὁ πρῶτος ὀμιλιτὴς, αὐτὸς πού γιὰ πρώτη φορά διατάραξε τὴν αἰώνια σιωπὴ τοῦ σύμπαντος, καὶ προϋποθέτει ὄχι μόνο τὴν ὑπαρξὴ τοῦ συστήματος τῆς γλώσσας τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρξὴ κάποιων προγενέστερων ἐκφωνημάτων —δικῶν του καὶ ξένων—, μὲ τὰ ὁποία τὸ δεδομένο ἐκφώνημά του εἰσέρχεται στὴ μία ἢ τὴν ἄλλη σχέσι (στηρίζεται σὲ αὐτά, τὰ πολεμᾷ, προϋποθέτει ἀπλῶς ὅτι εἶναι ἕνας κρικός στὴν πολυσύνθετα ὀργανωμένη ἀλυσίδα ἄλλων ἐκφωνημάτων». [Οἱ παραπομπὲς στὸ ἐξῆς: *Δοκίμια Ποιητικῆς* καὶ ἀριθμὸς σελίδας].

⁹ Βλ. ἐνδ. *Προβλήματα*, σ. 138: «Στὰ περισσότερα ποιητικὰ εἶδη (μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου), ἡ ἐσωτερικὴ διαλογοποίησις δὲν χρησιμοποιεῖται, ὅπως εἶπαμε, μὲ λογοτεχνικὸ τρόπο. Δὲν εἰσέρχεται στὸ «αἰσθητικὸ ἀντικείμενο» τοῦ ἔργου, ἀμβλύνεται συμβατικά στὸν ποιητικὸ λόγον».

¹⁰ Ὁ ἴδιος ὁ Bakhtin στὸ ὄψιμο ἔργο του δείχνει νὰ ἀναθεωρεῖ τὴν ἀπόλυτη ἄρνησι τῆς *διαλογικότητας* στὴν ποίηση [βλ. D. H. Richter, «Dialogism and poetry», *Studies in the Literary Imagination* (23) 1 (Ἰανουάριος 1990) 11-2]. Ἀντίστοιχα, αὐξάνονται οἱ μελέτες τῆς ποίησης μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς *διαλογικότητας*, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἐπιχειρεῖται στὸ ἄρθρο τῆς Jennifer Yee, «‘La Beauté’: Art and Dialogism in the Poetry of Baudelaire», *Neophilologus* 102 (2018) 1-14, ἀλλὰ καὶ ὅπως καταδεικνύει ἡ βιβλιογραφία (A Bibliographic Note and Bibliography on Bakhtinian Studies in Poetry) πού συνέλεξε ὁ Stephen Pierson τὸ 2012 μὲ 157 ἐγγραφές [βλ. *A Bibliographic Note and Bibliography on Bakhtinian Studies in Poetry by Stephen Pierson :: SSRN* (τελευταία ἀνάκτησις: 07/08/2023)]. Καίρια συμβολὴ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μπαχτινικῶν ιδεῶν στὴν ποίηση ἀποτελεῖ καὶ ὁ συλλογικὸς τόμος *Poetry and Dialogism. Hearing over*, (ἐπιμ.: Mara Scanlon – Chad Engbers), London – New York, Palgrave Macmillan, 2004.

¹¹ *Δοκίμια ποιητικῆς*, σ. 156-7.

λογοτεχνική δημιουργία συνίσταται στην αξιοποίηση *διφωνικῶν λέξεων*. Ἄλλωστε, ἡ διάδοση τῶν *μπαχτινικῶν θεωριῶν* καὶ ὁ (ἀκαδημαϊκὸς καὶ μὴ) μετα-λόγος γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ρώσου φιλοσόφου δημιουργεῖ πλέον αὐτὸ τὸ σύνθετο πλέγμα ποῦ ὁ Holquist ὀνομάζει «βιομηχανία Bakhtin»,¹² ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται ὅτι ἡ ἐκτεταμένη ἐφαρμογὴ τῶν *μπαχτινικῶν θεωριῶν*, πέρα ἀπὸ τὴ διαστρέβλωση τῶν *ιδεῶν* τοῦ ἴδιου τοῦ Bakhtin καὶ τὴ συνακόλουθη ἀπαξίωση, ἔχει ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα στὴ διερώτηση ἂν ὑπάρχει ἐν τέλει κάτι ποῦ νὰ μὴ δύναται κανεὶς νὰ τὸ ὑποστηρίξει ἐπιστρατεύοντας τὴ *διαλογικότητα*.¹³ Πίσω, ὅμως, στὴν *ιεράρχηση* τῶν *ειδῶν* στὴ βάση τοῦ βαθμοῦ κανονιστικότητας καθενὸς ἀπὸ αὐτά, μπορούμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴ *μυθιστορηματοποίηση* τῶν *ιστορικῶν ειδῶν*, ἤτοι τὴ διαδικασία ἐκείνη ποῦ ἀπελευθερώνει τὰ εἶδη ἀπὸ τὴ νόρμα τῆς παράδοσής τους, ἐπιτρέποντάς τους νὰ αξιοποιήσουν πρωτότυπα τὴν παράδοση αὐτή.¹⁴

Στοιχούμενη (καὶ) στὸ παραπάνω ἀξίωμα, ἡ ποιητικὴ τοῦ ὑπὸ ἐξέταση ποιητῆ φανερώνει ὅτι δικαιούται νὰ χαρακτηριθεῖ *διαλογικὴ* ἀφενὸς χάρις στὸν βαθμὸ — λειτουργικὸ καὶ ποσοτικὸ — τοῦ *διαλόγου* μὲ τὴν ποιητικὴ συντεχνία (ἐκτεινόμενη χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὴ συγχρονία του καὶ καλύπτοντας τοπικὰ τὴν ὑφήλιο), μὲ ἕτερα καθοριστικὰ γιὰ τὸν πολιτισμὸ κείμενα (ὅπως ἐν προκειμένῳ ἡ Βίβλος) ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν *ιστορικὴ* του συγκυρία (βλ. ἀναφορὲς στοὺς Ἰσαὰκ καὶ Σολωμοῦ ἢ στὸν Χρῆστο Τσουτσουβῆ) καὶ ἀφετέρου ἐξαιτίας τοῦ σαφῶς ἐμπρόθετου χαρακτῆρα καὶ τῆς συχνῆς θεματοποίησης αὐτῆς τῆς πρακτικῆς. Πρὸς ἐπίρρωση μπορεῖ νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς *στίχους*, στοὺς ὁποίους ἐπισημαίνεται ὅτι «Τὸ νὰ γράφεις, εἶναι τὴν σήμερον, ἡ ἐσχάτη, ἡ πλέον ἡρωϊκὴ, ἡ μόνη δυνατὴ πρᾶξις ἀναγνώσεως»,¹⁵ ἐνῶ εὐλαλὸς εἶναι καὶ ὁ *στίχος* «τὴν *ἱστορία* τῆς *Ἰστορίας* θὰ ξαναπῶ μὲ κόλπα τῆς *διαλέκτου μου*» (II, 593): τὸ μὲν *πρῶτο παράθεμα* (τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ *γραφὴ* τοῦ Λάγιου, τοποθετημένο ὅμως ὡς motto μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Ἀλεξὶ Φωκᾶ) φανερώνει ὅτι ὅλη ἡ ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Λάγιου εἶναι μιὰ ἀναγνωστικὴ ἀπόκριση στὴν ἀπεύθυνση ἄλλων κειμένων, τὸ δὲ *δεύτερο ἀποτελεῖ* σχεδὸν

¹² Michael Holquist, *ὁ.π.*, σ. 297.

¹³ Βλ. David Carroll, «The Alterity of Discourse: Form, History, and the Question of the Political in M. M. Bakhtin», *Diacritics* 13 (1983): 67. Γιὰ μιὰ νεοελληνικὴ κριτικὴ στὶς *μπαχτινικὲς θέσεις* βλ. Α.Κ. Χριστοδούλου, «Ἡ “*παραμυθία*” τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου στὰ “*παραμύθια*” τοῦ Μιχαὴλ Μπαχτίν. Ἐνα διαφοροῦμενο δοκίμιο σὲ ἓνα διαφοροῦμενο ποίημα»: *Ἡ «παραμυθία» τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου στὰ «παραμύθια» τοῦ Μιχαὴλ Μπαχτίν* | ΝΕΟ ΠΛΑΝΟΔΙΟΝ (neoplanodion.gr) [Τελευταία ἀνάκτηση: 03/06/2023].

¹⁴ Βλ. ἀναλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Ἔπος καὶ Μυθιστόρημα*, (πρόλ. – μτφρ.: Γιάννης Κιουρτσάκης), Ἀθήνα, Πόλις, 2006.

¹⁵ Ἡλίας Λάγιος, *Ποιήματα*, (ἐπιμ.: Ἄννα Περιστέρη), Ἀθήνα, Ἴκαρος, 2009, σ. 355 [Οἱ παραπομπὲς στὸ ἐξῆς: II καὶ ἀριθμὸς σελίδας· ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐνδοκειμενικά].

προγραμματική διατύπωση του σχεδίου να είπωθεϊ («ιστορία») ξανά ὅ,τι ἔχει προηγηθεϊ («Ἱστορί[α]»), ἀλλὰ μὲ προσωπικὰ προσίδιο τρόπο («μὲ κόλπα τῆς διαλέκτου μου»). Ἡ διάλεκτος αὐτή, καθότι ἀφομοιωτικὴ ἑτερογενῶν καὶ ἑτερόκλητων μορφῶν λόγου, θὰ δικαίωνε τὴ συνεκφορὰ «*διαλογικὴ* ιδιόλεκτος» τοῦ τίτλου. Ἡ γραφὴ ὡς ἀναγνωστικὴ πράξις σημαίνοντων ἔργων ὑποστηρίζεται, μάλιστα, ἀπὸ τὸν Λάγιο καὶ σὲ κείμενό του γιὰ τὸν Νάσο Βαγενᾶ,¹⁶ ἐνῶ θεματοποιεῖται καὶ σὲ κριτικὴ του γιὰ τὸν Γιώργο Κ. Καραβασίλη.

Στρέφοντας τὶς παρατηρήσεις τοῦ Λάγιου στὸ ἔργο του ἴδιου, ἀντιγράφουμε: «μεταγλωττίζ[ει] τὸν κόσμον τῶν “ἄλλων”, τῶν “πολλῶν” σὲ ιδιόλεκτο ἄσμα».¹⁷ Ἐν προκειμένῳ, πρόκειται γιὰ τὸ παράδοξο τοῦ νὰ ἀποτελεῖ μὲν ὁ λόγος του ψηφιδωτὸ κρᾶμα δανειῶν, ἀλλὰ ἐν ταυτῶ νὰ γίνεται χαρακτηριστικὸς καὶ ἄμεσα ἀναγνωρίσιμος.¹⁸ Ἡ, ὅπως καίρια σημειώνει ἡ Ἄντεια Φραντζή:

Ἡ γλῶσσα του μεικτὴ, ἐπιλεκτικὴ, καταλήγει σὲ ἓνα ιδιόλεκτο ποῦ τολμᾷ νὰ συνδυάζει ὅλα τὰ γλωσσικὰ ἐπίπεδα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα στὸ Βυζάντιο, ἀπὸ τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ ὡς τὴ λαϊκὴ τοῦ πεζοδρομίου, μαζί μὲ τὴ γλωσσοπλαστικὴ του δεινότητά ποῦ χρῆζει συστηματικῆς μελέτης¹⁹

¹⁶ Ἡλίας Λάγιος, «Περὶ ταυτότητος: Πιστοποίηση καὶ αὐτοπροσδιορισμὸς. Νάσος Βαγενᾶς, *Σκοτεινὲς μπαλλάντες καὶ ἄλλα ποιήματα*, Κέδρος, Ἀθήνα 2001, σ. 73», *Νέα Ἑστία* 1736 (Ἰούλιος – Αὐγουστος 2001) 118: «κάθε “σημαντικὸ” βιβλίον κυρῶνει ἐμπραγματώως (διὰ τῶν ποιημάτων του) μιὰ ὀρισμένη μὲν, ἀσφαλῆ καὶ αὐτοτελεῆ δε, ἀνάγνωσις τῆς παράδοσης. Δὲν ὑπονοῶ, ἄπαγε τοῦ μεταμοντέρνου, ὅτι δημιουργεῖ τοὺς προγόνους του, παρὰ τὸ ὅτι, ἐν τόπω καὶ χρόνῳ, ἐν φαντασίᾳ καὶ μέτρῳ, τοὺς ἀναγνωρίζει, φανερόντωνάς μας τὴν κεκρυμμένη συγγενεία τους».

¹⁷ Ἡλίας Λάγιος, «Φωνῆς ἀπὸ πολλοὺς καιροὺς. Γιώργος Κ. Καραβασίλης, *Τὸ μάτι τοῦ τοπίου*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 68· Μαρία Κούρση, *Νομίζον ὅτι λείπω*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001, σ. 62· Δημήτρης Ἐλευθεράκης, *Τὸ καθατὸ χειρόγραφο*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 29», *Νέα Ἑστία* 1744 (Ἀπρίλιος 2002) 773· τὴν ἴδια ἀκριβῶς λέξις χρησιμοποιεῖ ὁ Λάγιος κάνοντας λόγο γιὰ τὴ σκιτσογραφία τοῦ Στάθη, βλ. Ἡλίας Λάγιος, «Ἡ πικρὴ μουσικὴ τῶν σχεδίων, ὁ λόγος διχοτόμος, τὸ τραγούδι σὰν γέλιο», *Ἄντι* 805 (16 Ἰανουαρίου 2004) 60: «Νὰ ὁ Στάθης μὲ τὴν καταδικία του ιδιόλεκτο». Ἀντίστοιχα, χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια λέξις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Λάγιου ἢ Ἀμπατζοπούλου, βλ. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, «Μιὰ κιβωτὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας», *Τὰ Νέα* (25/07/2004): «δαμονικὴ καὶ συνάμα ἀγγελικὴ ιδιόλεκτο».

¹⁸ Βλ. *Προβλήματα*, σ. 154: «Πάνω σ’ αὐτὴ τὴ διαστρωμάτωση, πάνω σ’ αὐτὲς τὶς πολυμορφίες, ἀκόμη καὶ πάνω σ’ αὐτὲς τὶς γλωσσικὲς διαφορὲς, δομεῖ τὸ ὕφος του, διατηρῶντας ταυτόχρονα τὴν ἐνότητα τῆς προσωπικότητάς του ὡς δημιουργοῦ, καὶ τὴν ἐνότητα (μιᾶς ἄλλης τάξης, εἶναι ἀλήθεια) τοῦ ὕφους του».

¹⁹ Ἄντεια Φραντζή, *ὁ.π.*, σ. 37. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς *διαλογικῆς* σύστασης τῆς γλώσσας τοῦ Λάγιου παραθέτω: Στέφανος Ροζάνης, «Ἡ ἀντίστροφη μέτρηση τοῦ Μοντερνισμοῦ. Σημειώσεις στὸ περιθώριον ποιημάτων τοῦ Ἡλία Λάγιου»: *Ὁ ποιητὴς Ἡλίας Λάγιος*, σ. 35-6: «ἀνάμιξις τῶν λέξεων μὲ λέξεις τοῦ παρελθόντος, καὶ μὲ λέξεις ποῦ, ἂν καὶ εἰπωμένες στὸ παρόν, ἀνέπνεαν μέσα σὲ ἓνα ἄγνωστο παρελθόν – τὸ παρελθόν, ποῦ “μόνον ἢ ποίηση μπορεῖ νὰ θυμηθεῖ”». Ἀλέξανδρος Μηλιάς, «Περὶ τῆς ποιητικῆς φωνῆς. Ἡ κραταιὰ ἀγωνία στὸ ἔργο τοῦ Ἡλία Λάγιου»: *Ὁ ποιητὴς Ἡλίας Λάγιος*, σ. 93-94: «Ἡ ἀξιοποίηση γλωσσικῶν στοιχείων ἀπ’ ὅλη τὴν διάρκειά τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας [...] ἄνοιξε, σὲ ὀργανικὸ ἐπίπεδο, διαύλους ἐπικοινωνίας μὲ τὸ παρελθόν καὶ μὲ τὸ εὖρος τῆς ἱστορίας»: Κώστας Βούλγαρης, «Τὴν ἱστορία τῆς Ἱστορίας θὰ ξαναπῶ»: *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο*, σ. 67: «Ἡ δημιουργία μιᾶς νέας ποιητικῆς γλώσσας εἶναι τὸ μείζον αἰτούμενο, αὐτὴ ἡ γλῶσσα περιλαμβάνει μιὰ γκάμα φωνῶν»: Χάρης Ψαρράς, «Κτήματα καὶ δῶρα»: *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο*, σ. 153: «Ἡ γλῶσσα τοῦ Λάγιου εἶναι γλῶσσα γραμμὴν πάνω στὴ γλῶσσα»: Δημήτρης Κοσμόπουλος, «Ὁ ἀπόκρημνος

Ἦδη ἔχει γίνει λόγος γιὰ τὴ γραφὴ ὡς πράξι ἀναγνωστικῆς διαδικασίας. Στὴν περίπτωση τοῦ συγγραφέα-ἀναγνώστη Λάγιου,²⁰ ὁ *διάλογος* πληρώνεται καὶ ἐν ταυτῶ ἐπεκτείνεται μὲ τὴ συγγραφή-ἀπόκριση κάθε ποιήματος: ἀπόκριση στὸ ἐκάστοτε προσληφθὲν μέσω τῆς ἀνάγνωσης κείμενο καὶ εὐρύτερη πρόσκληση σὲ *διάλογο* γιὰ τὸν ὅποιον «ὑπερ-ἀποδέκτη».²¹ Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὀλοκληρώνεται ἡ κατανόηση τοῦ ἕτερου κειμένου, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει ὁ Bakhtin, «ἡ κατανόηση ὀριμάζει μόνο μέσα στὴν ἀπάντηση. Κατανόηση καὶ ἀπάντηση συγχέονται διαλεκτικὰ καὶ προσδιορίζονται ἀμοιβαῖα, εἶναι ἀδιανόητες ἢ μιὰ χωρὶς τὴν ἄλλη».²² Συνεπῶς, καθίσταται κατανοητὸ ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Λάγιου βρίθεται ἀπὸ *διαλογικὸς ἀπόηχος*²³

λυρισμὸς τοῦ Ἡλία Λάγιου» [Ὁ Κοσμόπουλος μιλά γιὰ τὸν ποιητὴ στὸν ἰστότοπο *Ἀντίφωνο: (1) Ὁ ἀπόκρημνος λυρισμὸς τοῦ Ἡλία Λάγιου - YouTube* (τελευταία ἀνάκτηση: 11/08/2023): «Ὁ Ἡλίας Λάγιος εἶχε μιὰ καταπληκτικὴ ἄνεση στὸ νὰ μπορεῖ νὰ ψάχνει καὶ νὰ συνομιλεῖ μὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, βγάζοντας ἀπὸ ἐκεῖ ἐκεῖνα ποῦ ἠθελε γιὰ νὰ δημιουργήσῃ [...] ἕνα ἰδίωμα προσωπικὸ καὶ ἀπολύτως συγκαρινό, ἕνα ἰδίωμα ποῦ ἀκροβατοῦσε μέσα σ' ἕναν βαθὺ ὄντολογικὸ διχασμὸ σὰν ἐκκρεμές, πήγαινε, δηλαδὴ, ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἀπιστία [...]

²⁰ Πρβλ.: «Τὸ ἡμερολόγιο» [II, 523]: «Ὁμιλῶ γιὰ τὸν ἐπαρκῆ (καὶ μοναδικό, ἐξάλλου) ἀναγνώστη: αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἀσκεῖται στὶς ἀκρόρειες τῆς ἀνάγνωσης, τὸν ἀναγνώστη ποῦ ἐφευρίσκει τὸν ὀπλισμὸ τοῦ στὴ σύνθετη πράξι τῆς γραφῆς».

²¹ Michael Holquist, *Διαλογικότητα. Ὁ Μπαχτὴν καὶ ὁ κόσμος του*, (μτφρ.: Ἰωάννα Σταματάκη), Αθήνα, Gutenberg, 2014, σ. 78. Βλ. ἀναλ.: «Στὸν πυρῆνα κάθε διαλόγου ἐντοπίζεται ἡ πεποίθηση ὅτι ἐκεῖνο ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς, ἔχει μιὰ σημασία. Οἱ παρεξηγημένοι στὴν ἐποχὴ τους ποιητές, ὅσοι μαρτύρησαν γιὰ χαμένους πολιτικοὺς σκοποὺς, ἀπλοὶ ἄνθρωποι ποῦ ἔζησαν μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀπόγνωση, ὅλοι ἔχουν δικίω νὰ ἐλπίζουν ὅτι ἔξω ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ παρόντος ὑπάρχει κάποιος δυνατικὸς ἀποδέκτης ποῦ θὰ τοὺς καταλάβει. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ σημαίνοντος ἄλλου, αὐτὸς ὁ “ὑπερ-ἀποδέκτης”, προσλαμβάνεται μὲ διαφορετικὸς τρόπους σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς καὶ ἀπὸ διαφορετικὸς ἀνθρώπους: ἄλλοτε εἶναι ὁ Θεός, ἄλλοτε ὁ μελλοντικὸς θρίαμβος τῆς δικῆς μου πολιτικῆς ἀποψῆς καί, ἄλλοτε, ὁ μελλοντικὸς ἀναγνώστης».

²² *Προβλήματα*, 135. Πρβλ. *Δοκίμια Ποιητικῆς*, σ. 93: «Κάθε κατανόηση τοῦ ζωντανοῦ λόγου, τοῦ ζωντανοῦ ἐκφωνήματος, ἔχει ἐνεργητικὸ ἀνταποκριτικὸ χαρακτῆρα (παρότι ὁ βαθμὸς αὐτῆς τῆς ἐνεργητικότητος ποικίλει ἐξαιρετικὰ): κάθε κατανόηση εἶναι γεμάτη μὲ ἀνταπόκριση καὶ ὀπωσδήποτε τὴ γεννᾷ μὲ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη μορφή: ὁ ἀκροατὴς γίνεται ὀμιλητής. Ἡ παθητικὴ κατανόηση τοῦ προσλαμβανόμενου λόγου εἶναι μόνο μιὰ ἀφηρημένη ὄψη τῆς πραγματικῆς συνολικῆς ἐνεργητικῆς ἀνταποκριτικῆς κατανόησης, ἡ ὁποία καὶ πραγματώνεται στὴν ἐπακόλουθη πραγματικὴ μεγαλόφωνη ἀπόκριση. Βέβαια, δὲν λαμβάνει χώρα ἀμέσως μετὰ τὸ ἐκφώνημα ἢ μεγαλόφωνη ἀπόκριση σὲ αὐτό: ἡ ἐνεργητικὴ ἀνταποκριτικὴ κατανόηση στὸ ἀκουσμα (σὲ μιὰ ἐντολὴ γιὰ παράδειγμα) μπορεῖ νὰ πραγματωθεῖ κατευθεῖαν στὴν πράξι (ἢ ἐκτέλεση μιᾶς ἐντολῆς ἢ διαταγῆς ποῦ κατανοήθηκε καὶ ἔγινε καὶ ἔγινε ἀποδεκτὴ πρὸς ἐκτέλεση), μπορεῖ νὰ παραμείνει, γιὰ ἕνα ὀρισμένο διάστημα, σιωπηλῆ ἀνταποκριτικὴ κατανόηση (κάποια εἶδη λόγου προσδοκοῦν αὐτὴ μόνο τὴν κατανόηση, γιὰ παράδειγμα τὰ λυρικά εἶδη), ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, μιὰ ἀνταποκριτικὴ κατανόηση ποῦ ἀργεῖ νὰ δράσει: ἀργὰ ἢ γρήγορα αὐτὸ ποῦ ἀκούστηκε καὶ κατανοήθηκε ἐνεργητικὰ θὰ ἀπαντηθεῖ μὲ ἐπόμενα λόγια ἢ μὲ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀκροατῆ. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, τὰ εἶδη τῆς σύνθετης πολιτισμικῆς ἐπικοινωνίας προσδοκοῦν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐνεργητικὴ ἀνταποκριτικὴ κατανόηση ἀργῆς δράσης. Ὅλα ὅσα λέμε ἐδῶ ἀναφέρονται ἐπίσης, μὲ τὶς ἀντίστοιχες τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, στὸν γραπτὸ καὶ ἀναγιγνωσκόμενο λόγο».

²³ Βλ. *Δοκίμια Ποιητικῆς*, σ. 128: «Ὅσο μονολογικὸ καὶ ἂν εἶναι τὸ ἐκφώνημα (γιὰ παράδειγμα, ἕνα ἐπιστημονικὸ ἢ φιλοσοφικὸ ἔργο), ὅσο καὶ ἂν ἐπικεντρώνεται στὸ θέμα του, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνιστᾷ ὡς ἕνα βαθμὸ καὶ μιὰ ἀπόκριση σὲ ὅ,τι ἔχει ἤδη εἰπωθεῖ γιὰ τὸ δεδομένο θέμα, γιὰ τὸ δεδομένο ζήτημα, ἀκόμα καὶ ἂν αὐτὴ ἡ ἀνταποκρισιμότητα δὲν ἔχει προσλάβει μιὰ καθαρὴ ἐξωτερικὴ ἔκφραση: ἐκδηλώνεται στοὺς ἀπόηχους τῆς ἔννοιας, στοὺς ἀπόηχους τῆς ἔκφρασης, τοῦ ὕφους, στὶς λεπτότερες ἀποχρώσεις τῆς σύνθεσης. Τὸ ἐκφώνημα εἶναι γεμάτο ἀπὸ *διαλογικὸς ἀπόηχος*, ποῦ, ἂν δὲν τοὺς λάβουμε ὑπόψη, εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσουμε πλήρως τὸ ὕφος τοῦ ἐκφωνήματος. Ἄλλωστε, ἡ ἴδια ἡ σκέψη μας —καὶ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ— γεννιέται

καὶ οἱ ἑρμηνευτικὲς ἀπόπειρες τοῦ ἔργου του ὠφελοῦνται πολλαχῶς λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ *συμφραζόμενη διαλογικὴ σημασία*, ἥτοι τὴν κατανόησιν ὡς συσχετισμὸ μὲ ἄλλα κείμενα καὶ ἐπανεξήγησιν σὲ νέα συμφραζόμενα.²⁴

Μετὰ τὴν ἄνω καὶ κάτω στιγμὴ τοῦ τίτλου, διατυπώνεται ἡ συγκεκριμένη πτυχή τοῦ ἐν λόγῳ *διαλόγου* ποῦ θὰ προσεγγιστεῖ ἐδῶ, ἡγουν ἐκείνη ποῦ ἀφορᾷ σὲ ὅ,τι περικλείει ἡ λέξις «Θεῖο». Ἀπαραίτητη ἡ διευκρίνησις ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ *stricto sensu* ἐννόησιν τοῦ θείου, ἀλλὰ γιὰ ἀποφυγὴ τῶν περιοριστικῶν καὶ “προβληματικῶν” ὄρων «πίστις» καὶ —πολὺ περισσότερο— «θρησκεία»²⁵ καί, παράλληλα, συμπερίληψιν τόσο τῶν “ἱερῶν” κειμένων (Βίβλος, ὕμνογραφία, Πατερικὰ καὶ εὐχολογικὰ κείμενα) καὶ τῶν *μετα-κειμένων* τους ὅσο καὶ τῶν παραδόσεων, τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν στάσεων ποῦ συνδέονται μὲ τὸν Θεό. Ἐπομένως, ἡ πραγμάτευσις ἐκτείνεται στὸ παρελθὸν καὶ στὶς *διαλογικὰς* (κειμενικὰς ἀλλὰ καὶ ἐν γένει πολιτισμικὰς) σχέσεις ποῦ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ μὲ βάση τὴ Βίβλο.²⁶

Ἄλλωστε, ὁ Λάγιος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἔντονον ενδιαφέρον γιὰ τὰ ἱερὰ γράμματα, ὅπως φανερώνεται τόσο ἀπὸ τὸν βαθμὸ “μπολιάσματος” τῆς ποιήσεώς του μὲ αὐτὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐτοίμαζε νὰ παρουσιάσει ὑπομνηματισμένες ἱστορίες τῆς Βίβλου γιὰ τὶς ἐκδόσεις Καστανιώτη, ἀλλὰ τὸν πρόλαβε ὁ θάνατος, ὅπως

καὶ διαμορφώνεται στὴ διαδικασίᾳ τῆς ἀλληλεπίδρασης καὶ τῆς πάλης μὲ τὶς ξένες σκέψεις, καὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν καθρεφτιστεῖ καὶ στὶς μορφὰς τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης τῆς σκέψεώς μας». Ἀντίστοιχα, ὅσα ὁ Bakhtin ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ποιήσιν ἐμφανίζονται στὸ ἔργο τοῦ Λαγίου, βλ. *Προβλήματα*, σ. 152: «καμιά διαστρωμάτωσις, καμιά ποικιλία γλωσσῶν ἢ, ἀκόμη χειρότερα, καμιά κακοφωνία δὲν πρέπει νὰ ἀντικατοπτρίζονται μὲ εὐδιάκριτον τρόπο στὸ ποιητικὸ ἔργο».

²⁴ Βλ. ἀναλ.: Μ.Μ. Bakhtin, «Πρὸς μιὰ μεθοδολογίαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν», (μτφρ. Μαρία Γνησίου – Δημήτρης Ἀγγελᾶτος) [Δημήτρης Ἀγγελᾶτος, *Ἡ φωνὴ τῆς μνήμης. Δοκίμιον γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη*, Ἀθήνα, Λιβάνη, 1997], σ. 241-4. Πρβλ. *Δοκίμια Ποιητικῆς*, σ. 223: «Τὸ πραγματικὸ νόημα ἐνυπάρχει ὄχι σὲ ἓνα (μοναδικὸ) νόημα, ἀλλὰ μόνον σὲ δύο συναντώμενα καὶ σχετιζόμενα νοήματα. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει “νόημα καθ’ ἑαυτό” — ὑπάρχει μόνον γιὰ ἓνα ἄλλο νόημα, δηλαδὴ ὑπάρχει μόνον ἀπὸ κοινοῦ μὲ αὐτό. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μοναδικὸ (ἓνα) νόημα».

²⁵ Βλ. Ζὰκ Ντεριντά, «Πίστις καὶ γνώσις. Οἱ δύο πηγὲς τῆς “θρησκείας” στὰ ὅρια τοῦ ἀπλοῦ λόγου»: *Ἡ θρησκεία*, (ἐπιμ.: Jacques Derrida – Gianni Vattimo, μτφρ.: Λευτέρης Ἀναγνώστου – Μπάμπης Λυκούδης – Μελίνα Παναγιωτίδου – Γιώργος Φαράκλας), Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 2003, σ. 21: «Ἡ πίστις δὲν ὑπῆρξε ἀνεκαθεν καὶ δὲν θὰ εἶναι ἐς αἰεὶ ταυτόσημη μὲ τὴ θρησκεία οὔτε, ἄλλο πάλι τοῦτο, μὲ τὴ θεολογία. Κάθε ἱερότητα καὶ κάθε ἀγιότητα δὲν εἶναι κατ’ ἀνάγκη, μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀν ὑπάρχει μία, θρησκευτικὴ».

²⁶ Μ. Μ. Bakhtin, «Πρὸς μιὰ Μεθοδολογίαν τῶν Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν», *ὁ.π.*, σ. 265: «Ἀκόμη καὶ *παρελθοῦσες* σημασίες, δηλαδὴ αὐτὲς ποῦ γεννήθηκαν στὸν διάλογον τῶν παρελθόντων αἰώνων, δὲν μποροῦν ποτε νὰ εἶναι σταθερὲς (ὀριστικὲς, μιὰ γιὰ πάντα ὀλοκληρωμέναι) — πάντοτε θὰ ἀλλάζουσιν (ἀνανεώνονται) στὴ διαδικασίᾳ τῆς ἐπικείμενης, μελλοντικῆς ἐξέλιξης τοῦ διαλόγου. Σὲ κάθε στιγμὴ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ διαλόγου ὑπάρχουσιν ἀπέραντες, ἀπεριόριστοι μάζες λησμονημένων συμφραζόμενων σημασιῶν, ὅμως σὲ κάποια συγκεκριμένη στιγμὴ στὴν πορεία τοῦ διαλόγου ποῦ ἐξελλίσσεται, ἀνακαλοῦνται καὶ ξαναγεννιοῦνται μὲ ἀνανεωμένη μορφή (σὲ νέα συμφραζόμενα)».

μᾶς πληροφορεῖ τὸ σημείωμα τῆς ἐπιμελήτριας τοῦ συγκεντωτικοῦ τόμου τῶν ποιημάτων, Ἄννας Περιστέρη.²⁷

Μάλιστα, ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἡ ἴδια ἡ μπαχτινική ιδέα τῆς *διαλογικότητας* ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό²⁸ καὶ ἀπὸ τὴν Τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στὴν (ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη) χριστιανικὴ Θεολογία,²⁹ ἐνῶ ἔχει ἐπιχειρηθεῖ καὶ στίς βιβλικὲς μελέτες ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μπαχτινικῶν ιδεῶν.³⁰ Μιὰ τέτοια “μπαχτινική” θεολογία ἐκ μέρους τοῦ Λάγιου συνοψίζεται ἐξαιρετικὰ στὸν στίχο «Κύριε, Κύριε, ποιὸς εἴμαστε Ἐσύ;».³¹ Ἡ ἐρώτηση, καθὼς ἀποζητᾶ ἐξ ὀρισμοῦ ἀπάντηση, διανοίγει ἕναν —ἔστω ἀνανταπόκριτο διάλογο— μὲ τὸν Θεό. Τὸ β’ ἐνικὸ πρόσωπο ἀρχίζει (μὲ τὴν κλητικὴ προσφώνηση) καὶ τελειώνει (μὲ τὴν ἀντωνυμία μὲ κεφαλαίον ἀρκτικὸ γράμμα) τὸν στίχο, ὁ ὁποῖος ὅμως παρουσιάζει ἐντὸς τοῦ τῆ συντακτικῆ ἀνωμαλία τῆς ἐρωτηματικῆς ἀντωνυμίας στὸν ἐνικὸ καὶ τοῦ ρήματος στὸ α’ πληθυντικὸ πρόσωπο. Τὸ δὲ ρῆμα, ὄντολογικῆς τάξης, φανερώνει τὴ συμ-μετοχὴ στὴ θεία φύση μονάχα κατὰ τὴν κοινωνία τῶν προσώπων,³² ἐφόσον κανεὶς φτάνει στὴ θέωση χάρις στὴν κένωση τοῦ ἑαυτοῦ καὶ μέσω τῆς ἀγαπητικῆς συνύπαρξης μὲ τοὺς ἄλλους.

²⁷ Βλ. Ἄννα Περιστέρη, «Σημείωμα τῆς ἐπιμελήτριας»: Π, 721.

²⁸ Βλ. Svetozar Roštić, «The “other” and the “other”: Christian origins of Bakhtin’s dialogism», *Φιλολογία* (6) 12 (2015) 109-120. Περαιτέρω βλ. Ruth Coates, *Christianity in Bakhtin. God and the exiled author*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999. Περαιτέρω βλ.: Ruth Coates, *Christianity in Bakhtin. God and the Exiled Author*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999· Charles Lock, «Carnival and Incarnation. Bakhtin and Orthodox Theology», *Journal of Literature and Theology* 1 (Μάρτιος 1991) 68-82· Δημήτρης Τζιόβας, *Τὸ παλίμψηστο τῆς ἐλληνικῆς ἀφήγησης. Ἀπὸ τὴν ἀφηγηματολογία στὴ διαλογικότητα*, Ἀθήνα, Ὀδυσσεύς, 2002 [β’ ἔκδ. α’ ἔκδ.: 1993], σ. 125. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ πραγμάτευση τῆς σχέσης τῆς μπαχτινικῆς σκέψης μὲ τὴ θεολογία βλ. Μιχαὴλ Σ. Καλαβρός, «(Ὄρθοδοξη) θεολογία καὶ Μ. Μ. Μπαχτίν: Δῶρα καὶ ἀντίδωρα», *Ἄνθρωπος* 11 (Ὀκτώβριος 2023-Ἰανουάριος 2024) 80-100.

²⁹ Βλ. Caryl Emerson, «Russian Orthodoxy and the early Bakhtin», *Religion & Literature* 22, 2-3 (Καλοκαίρι – Φθινόπωρο 1990) 114: « Στὰ πρόμα γραπτὰ του, ὁ Μπαχτίν ἐπινόησε ἕνα ἠθικὸ μοντέλο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεπίδραση —ποῦ σύντομα θὰ προσαρμοζόταν ὡς αἰσθητικὸ μοντέλο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἔργων τέχνης— τὸ ὁποῖο ἀντλοῦσε ἀπὸ τὶς «σχεσιακὲς» πτυχὲς τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνοταν ἡ βυζαντινὴ σκέψη. Σύμφωνα μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ἡ πράξις τῆς μεταμόρφωσης ἢ τῆς ἀπορρόφησης στὴ θεότητα δὲν λειτουργεῖ ποτὲ γιὰ νὰ σβῆσει τὰ ὅρια ἢ νὰ ρηγματώσει τὴν προσωπικότητα» [Ἡ μετάφραση δική μου].

³⁰ βλ. Carol A. Newsom, «Bakhtin, the Bible, and Dialogic Truth», *The Journal of Religion* (76) 2 (Ἀπρ. 1996) 290-306· Robert Polzin, *Moses and the Deuteronomist*, New York, Seabury Press, 1980· Robert Polzin, «Dialogic Imagination in the Book of Deuteronomy», *Studies in 20th Century Literature* (9) 1 (1984) 135-143· H. C. White, *Narrative and Discourse in the Book of Genesis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Καθότι οἱ μελέτες, στίς ὁποῖες ἀξιοποιῦνται οἱ ιδέες τοῦ Bakhtin στίς βιβλικὲς σπουδὲς εἶναι πολλὲς καὶ αὐξανόμενες, παραπέμπω γιὰ ἀρχὴ στὴν πού κατάρτισε ἡ Barbara Green στὸ τέλος τῆς χιλιετίας, βλ. Barbara Green, *Mikhail Bakhtin and Biblical Scholarship: Art Introduction*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2000, σ.193.

³¹ Π, 68· πβλ. Τὴ γνωστὴ φράση τοῦ Ρεμπώ σε γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Paul Demeny: «Je est un autre».

³² Βλ. *Ματθ.*, 25: 31-46.

Τέλος, ή έντὸς παρένθεσης ἀναφορὰ στὴ μεταδιακειμενικότητα, θέτει αὐτομάτως στὸ θεωρητικὸ “ὄπλοστάσιο” τῆς ἐργασίας τὸν G. Genette καὶ τὶς συναφεῖς ἔννοιες ποὺ περικλείονται (καὶ ὑπερβαίνονται) στὸν ἓν λόγῳ ὄρο. Πρῶτη ἐξ αὐτῶν, ἡ διακειμενικότητα, ὀρίζεται μὲ τρόπο «συσταλτικὸ»³³ —στὴ βάση ὅσων ὄρισαν γιὰ αὐτὴν οἱ J. Kristeva³⁴ καὶ M. Riffaterre³⁵— ὡς δραστικὴ παρουσία ἐνὸς κειμένου μέσα σὲ ἓνα ἄλλο, ἡ ὁποία βρίσκεται ὑπὸ μορφήν παραθέματος, λογοκλοπῆς ἢ ὑπαινιγμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἔννοια τῆς παρακειμενικότητας ἀναφέρεται στὴ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὰ συμπαρομαρτοῦντα στὸν περίγυρό του (τίτλος, ὑπότιτλος, πρόλογος, ἐπίλογος, προμετωπίδα κλπ.). Ὡς μετακειμενικότητα ὀρίζεται ἡ σχέση σχολιασμοῦ ἐνὸς κειμένου ἀπὸ ἓνα ἄλλο, χωρὶς μάλιστα τὴν κατ’ ἀνάγκην ἐπίκληση τοῦ πρώτου, ἐνῶ ἡ σχέση τῆς ἀρχικειμενικότητας δηλώνεται μὲ παρακειμενικὴ μνεία ταξινομικῆς ἰσχύος ἢ παραμένει βωβὴ καὶ τοποθετεῖ εἰδολογικὰ³⁶ τὸ κείμενο, δημιουργῶντας τὸν ἀνάλογο «ὀρίζοντα προσδοκιῶν».³⁷ Γιὰ νὰ καταλήξουμε στὸν ὄρο τῆς ὑπερκειμενικότητας, τὸν ὁποῖον κατ’ ἐξοχὴν ἀναλύει ὁ Genette καὶ τὸν περιγράφει ὡς «κάθε σχέση ποὺ ἐνώνει ἓνα κείμενο B (τὸ ἀποκαλ[εῖ] ὑπερκείμενο, hypertexte) μὲ ἓνα προγενέστερο κείμενο A (τὸ ἀποκαλ[εῖ], βέβαια, ὑπο-κείμενο, hypotexte) πάνω στὸ ὁποῖο ἐνοφθαλμίζεται κατὰ τρόπο ποὺ δὲν εἶναι ὁ τρόπος τοῦ σχολιασμοῦ.»³⁸ Ὁ αποκλεισμός, ἀκριβῶς, τοῦ τρόπου τοῦ σχολιασμοῦ, ὀρίζει a contrario ἓνα δίπολο σχέσεων μεταξὺ ὑπερκειμένου καὶ ὑπο-κειμένου, ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ τὸν ἀπλὸ μετασηματισμὸ ἕως τὴν ἀπαιτητικὴ διαδικασία τῆς μίμησης.³⁹

Στὴν ἓν λόγῳ διαλογικὴ ποιητικὴ, καίριο ρόλο διαδραματίζουν καὶ οἱ ἐν γένει μεταδιακειμενικὲς σχέσεις μὲ ἓναν ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ κειμένων ποὺ διατρέχουν τὸν χρόνο καὶ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα, μελετητὲς

³³ Παλίμψηστα, σ. 28.

³⁴ Julia Kristeva, *Séméiotikè*, Παρίσι, Seuil, 1969.

³⁵ Michael Riffaterre: «La trace de l’ intertexte», *La pensée* 215 (Ὀκτώβριος 1980) 4-5· «La syllepse intertextuelle», *Poétique* 40 (Νοέμβριος 1979) 496-8.

³⁶ Γιὰ τὸν διάλογο τῶν κειμένων μὲ τοὺς τρόπους, τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη τοὺς ἀξιοποιοῦνται καὶ πάλι οἱ παρατηρήσεις τοῦ Genette. Βλ. Gérard Genette, *Εἰσαγωγή στὸ ἀρχικείμενο*, (μετφρ.: Μῆνα Πατεράκη-Γαρέφη), Αθήνα, Ἐστία, 2001.

³⁷ Βλ. Robert C. Holub, *Θεωρία τῆς Πρόσληψης. Μιὰ κριτικὴ εἰσαγωγή*, (μετφρ.: Κωνσταντῖνα Τσακοπούλου, επιμ.-θεωρ. μετφρ.: Άννα Τζούμα), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004, σσ. 103-107.

³⁸ Βλ.: Παλίμψηστα, σ. 32

³⁹ Απαιτητικὴ, διότι προϋποθέτει τὴν στέρη γνώση τοῦ ὑπο-κειμένου, ὥστε νὰ επιτευχθεῖ ἡ ἀπόσπαση κάποιου χαρακτηριστικοῦ καὶ ἡ μορφοποίησή του πέραν ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐπιτέλεση τοῦ ὑπο-κειμένου. Ἀντιθέτως, μετασηματισμὸς θὰ μπορούσε νὰ συντελεστεῖ ἀκόμη καὶ μὲ τὴ διαγραφή ἐνὸς μέρους τοῦ ὑπο-κειμένου.

κάνουν λόγο για την έννοια του μεταμοντέρνου,⁴⁰ αλλά και για παρωδίες ή *pastiche*.⁴¹ Ωστόσο, τόσο η εύρυθμη και οι πολλοί —συχνά μάλιστα αντικρουόμενοι— όρισμοί της παρωδίας όσο και η ανάλογα άνοικτη έννοια του μεταμοντέρνου —έννοια άμφισβητήσιμη από τον ίδιο τον ποιητή—,⁴² επιβάλλουν προσεκτικές προσεγγίσεις του έργου του μέσα από αυτά τα έρευνητικά πρίσματα,⁴³ χωρίς να σημαίνει ότι αυτά

⁴⁰ Βλ. Γιώργος Καραμάνης, «Παράμυθος»: *Ο ποιητής Ηλίας Λάγιος*, σ. 53-4: «Η τέχνη του Λάγιου ήταν ποίηση στον καιρό του μεταμοντέρνου. [...] το έγχείρημα του Λάγιου συνέπνεε τον καιρό του μεταμοντέρνου, γιατί γνώριζε ότι ο άνθρωπος συντίθεται από ελάχισσα άποσπάσματα, δέν είναι άρκούντως άρτιος, μονάδα»· *Ευάγγελία Λεδάκη, ό.π.*, σ. 107: «Η διακριτή πληθωρική γραφή και η ένιοτε γκροτέσκα θεματολογία όρίζουν το γραμματολογικό διακύβευμα στο όποιο άφερώθηκε, ως άντικείμενο άμυγώς μεταμοντέρνο».

⁴¹ Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Μοναχικός Βαβελίτης», *Χάρτης* 28 [Άπρ. 2021]: Κατερίνα Κωστίου, *Είσαγωγή στην ποιητική της Ανατροπής. Σάτιρα • είρωνεία • Παρωδία • Χιοδύμορ*, Άθήνα, Νεφέλη, Άθήνα, 2005 [β' έκδ. άναθεωρημένη' α' έκδ.: 2002], σ. 215-8· Άντεια Φραντζή, *ό.π.*, σ. 36: «Ο ποιητής μας άνήκει στη σχολή της παρωδίας, πού πότε σοβαροποιεί και πότε έλαφροποιεί»· Νάσος Βαγενάς, «Ένα σχόλιο για την *Έρημη γή*», *Άντί* 874-875 (Παρασκευή 28 Ιουλίου 2006) 39: «για πρώτη φορά, άπ' όσο γνώριζα, έμφανίζόταν μιá ποιητική παρωδία στη γλώσσα μας όχι παιγνιώδης αλλά σοβαρή και με σκοπό διαφορετικό από τον άναμενόμενο»· Δημήτρης Καργιώτης, «Η κρίση του στίχου», *Άντί* 874-875 (Παρασκευή 28 Ιουλίου 2006) 71-2: «είναι άναμενόμενο ένα μεγάλο μέρος του έργου του να έντάσσεται σε αυτό πού όνομάζουμε παρωδία. Άντιμέτωπο με μιá συναισθηματική φόρτιση πού ζητά διέξοδο, ένσωματώνοντας μιá παράδοση πού συγχρόνως δημιουργείται, το κείμενο, τόσο ένσυνείδητα όσο και άναπόφευκτα, παρωδεί. Γι' αυτό το λογο, νομίζω, ή παρωδία, το παστίς, το κολάζ, τεχνικές πού χρησιμοποιεί ό Λάγιος, δέν πρέπει να θεωρηθούν άποκλειστικά ως παιγνιώδεις μορφές ποίησης, σε μιá έλέγξιμη διάκριση μεταξύ “ύψηλης” και “χαμηλής” ποίησης. Η παρωδία [...] γεννιέται, επίσης, ως άποτέλεσμα του άβάσταχτου βάρους του κλασικού, όταν ό άγώνας για την τελειότητα έντεινεται σε τέτοιο βαθμό πού μπορεί να έκδηλωθεί μόνο ως παραμόρφωση».

⁴² Βλ. Ηλίας Λάγιος, «Γράμματα σπουδάγματα, (ποιού) Θεού (;) τά πράγματα», *Άντί* 796 (19 Σεπτεμβρίου 2003) 65: «(άντίθετα, ή μεταμοντέρνα συνθήκη επικαλούμενη έναν τεχνήντα ίρρασιοναλισμό έκπίπτει σε σπιριτουαλισμό, την ύστατη έκφανση του θετικισμού)»· Ηλίας Λάγιος, «Η πικρή μουσική των σχεδίων, ό λόγος διχοτόμος, το τραγούδι σαν γέλιο», *ό.π.*, σ. 62: «Θά άποτολήσω έναν νεολογισμό, σε ευθεία άντιδιαστολή με τον πλέον έπαίσχυντο όρισμό των ήμερών μας: ό Στάθης είναι *μεταπαλαιός*»· Ηλίας Λάγιος, «Ο αντίπαλος ως βούληση και ως παράσταση» *Νέο Έπίπεδο* 32 (Νοέμβριος 2002) 37: «Πριν φορτωθώ (για μιá άκόμη φορά) την ρετσινιά του “μεταμοντέρνου”». Βλ. επίσης ύποσημείωση 15.

⁴³ Επί παραδείγματι, ή παρατήρηση της Hutcheon πού παρατίθεται [«Θεωρητικοποιώντας το μεταμοντέρνο»: *Η λογοτεχνική θεωρία του είκοστου αιώνα. Άνθολόγιο κειμένων*, (έπιμ.: Κ. Μ. Newton, μτφρ.: Άθανάσιος Κατσικέρος – Κώστας Σπαθαράκης, πρόλ.: Άλέξης Καλοκαιρινός), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 2013, σ. 480], θά μπορούσε να βρει ως έναν βαθμό έφαρμογή στο έργο του Λάγιου, αλλά μάλλον δέν θά άνταποκρινόταν ως δεσπόζουσα έρμηνευτική κατηγορία, τόσο λόγω της σχέσης με την παράδοση όσο και χάρη στο ιδιαίτερο ύφος πού παραμένει άναγνωρίσιμο άκόμη και στις περιπτώσεις των *pastiche*:

«[...] τά μεταμοντέρνα άντιφατικά κείμενα, λειτουργούν επίσης ως ιδιάζουσες παρωδίες στη διακειμενική σχέση τους με τις παραδόσεις και τις συμβάσεις των έμπλεκόμενων ειδών. Όταν ό Έλιοτ άνακαλούσε τον Δάντη ή τον Βιργίλιο στην Έρημη χώρα, ένιωθε κανείς, κάτω από την κατακερματισμένη ήχώ, μιá γεμάτη προσδοκία έπίκληση της συνέχειας. Και είναι αυτό άκριβώς το στοιχείο πού άμφισβητείται στη μεταμοντέρνα παρωδία, στο πλαίσιο της όποίας άποκαλύπτονται συχνά τόσο ή ειρωνική άσυνέχεια στη ρίζα της συνέχειας όσο και ή διαφορά στη ρίζα της όμοιότητας. Από πολλές άπόψεις, ή παρωδία συνιστά την τέλεια μεταμοντέρνα μορφή, γιατί με έναν παράδοξο τρόπο ένσωματώνει αλλά και άμφισβητεί αυτό πού παρωδεί. Έπιβάλλει μιá άναθεώρηση της ιδέας της καταγωγής ή της άυθεντικότητας πού είναι συμβατή με άλλους μεταμοντέρνους τρόπους άμφισβήτησης των φιλελεύθερων άνθρωπιστικών παραδοχών. Ένώ *θεωρητικοί* όπως ό Τζέημσον βλέπουν την άπώλεια του μοναδικού και άτομικού μοντερνιστικού ύφους ως κάτι άρνητικό, ως έναν έγκλεισμό του κειμένου στο παρελθόν μέσω του παστίς, οι μεταμοντέρνοι *καλλιτέχνες* την άντιμετώπισαν ως μιá άπελευθερωτική πρόκληση στον όρισμό της ύποκειμενικότητας και της δημιουργικότητας πού, για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, άγνόησε το ρόλο της ιστορίας στην τέχνη και τη σκέψη»

Η παρούσα έργασια δέχεται, στις περισσότερες περιπτώσεις —και μόνο όπου άνταποκρίνεται —, τον όρο, όπως τον άντιλαμβάνονται στην περίπτωση του Λάγιου και οι Σιχάνη και Φραγκούλη: «ποιητικά

δὲν ἀνταποκρίνονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στὴν ποιητικὴ αὐτή, ὅπως εἶναι ἐκεῖνη τῆς τριανδρίας τοῦ *Τριωδίου*, ἦτοι τῶν Καψάλη, Κοροπούλη καὶ Λάγιου, ἔστω κι ἂν «τὰ ἔργα τῶν παραπάνω ποιητῶν δὲν ἀποτελοῦν ἐξ ὀλοκλήρου παρωδίες». ⁴⁴ Τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω ἔχει ἐκφράσει ὁ Κώστας Βούλγαρης, ⁴⁵

συνθέματα πὸν “παίζουν” μὲ τὸ πρωτότυπό τους, ὄχι γιὰ νὰ τὸ σατιρίσουν ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπαναγονιμοποιήσουν τὴν λογοτεχνικὴ τοῦ “ἄλω” [sic] σὲ καινούργιο πιά πλαίσιο, πρόκειται, δηλαδή, γιὰ πονήματα στὰ ὁποῖα τὸ διακειμενικὸ στοιχεῖο ἀφομοιωμένο καὶ ὑπογειωμένο ἀποκτᾶ δομικὸ ρόλο» (Ἄννα-Μαρία Σιχάνη – Νάντια Φραγκούλη, «Ἀπὸ τὴ *Waste Land* (1922) τοῦ T.S. Eliot στὴν *Ἐρημὴ γῆ* (1984) τοῦ Ἡλία Λάγιου: Ἡ λειτουργία τῆς ἱστορικῆς μνήμης στὸν λογοτεχνικὸ “χειρισμὸ” τοῦ πρωτοτύπου»: *Γραφές τῆς μνήμης. Σύγκριση – Αναπαράσταση – Θεωρία*, (εἰς. – ἐπιμ.: Ζ.Ι. Σιαφλέκης), Ἀθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 424). Πρβλ. Γιώργος-Ἰκάρους Μπαμπασάκης, «Ἡ. Κ. Λ. Ἐγγραφεὶς σὲ ἓνα μαγνητόφωνο»: Ἡλίας Λάγιος, *Ἡ Ἐρημὴ Γῆ*, Ἀθήνα, Ἐρατώ, 1996, σ. 15: «δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ κάνεις τὴν ἄλω τοῦ ἄλλου δική σου. Χάνεται κάτι. Ἀλλὰ μ’ ἄρεσε τὸ ἐγχείρημα» [τὰ λόγια αὐτὰ ἀποδίδονται στὸν Λάγιο]. Ἀκριβέστερα, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Bakhtin γιὰ τὶς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες τὸ κείμενο πὸν παρωδεῖται προβάλλει σθεναρὲς ἀντιστάσεις, βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Ζητήματα τῆς ποιητικῆς τοῦ Ντοστογιέφσκι*, (μτφρ.: Ἀλεξάνδρα Ἰωαννίδη, ἐπιμ.: Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, ἐπιμ.: Δημήτρης Τζιόβας), Ἀθήνα, Πόλις, 2000, σ. 310: «Ἡ δευτέρη φωνή, ἔχοντας ἐνδυναμωθεῖ μὲ τὸν ξένο λόγο, ἔρχεται ἐν προκειμένῳ σὲ ἐχθρική σύγκρουση μὲ τὸν ἀληθινὸ κύριό του, ἀναγκάζοντάς τον νὰ ἐξυπηρετήσῃ ξένους στόχους. Γιὰ αὐτὸ καὶ στὴν παρωδία ἢ ταύτιση τῶν φωνῶν εἶναι ἀδύνατη — μιὰ ταύτιση ἢ ὁποῖα στὴν ὑφοποίηση ἢ στὴ διήγηση εἶναι ἐφικτή [...] Ἔτσι, ὁ ξένος λόγος στὴν παρωδία πρέπει νὰ εἶναι ἀπτὸς, ἰδιαίτερα ἔντονος καὶ εὐκρινής» σ. 317: «Ὅταν ἢ παρωδία δέχεται οὐσιαστικὴ ἀντίσταση ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὸ βάθος τοῦ συγκεκριμένου ξένου λόγου πὸν παρωδεῖται, τότε παίρνει μιὰ πιὸ περίπλοκη μορφή, υἱοθετῶντας τόνους καλυμμένης πολεμικῆς. Μιὰ παρωδία τέτοιου εἴδους ἡγεῖ διαφορετικὰ. Ὁ λόγος πὸν παρωδεῖται ἀκουγεται πιὸ ἐνεργητικὸς, προβάλλει ἀντίσταση στοὺς στόχους τοῦ συγγραφέα. Ἐπέρχεται μιὰ ἐσωτερικὴ μετατροπὴ τοῦ λόγου τῆς παρωδίας σὲ διάλογο».

⁴⁴ Κατερίνα Κωστίου, *ὁ.π.*, σ. 215. Πρβλ. Μάσιμο Κατσούλο, «Ἡ ἱστορία τῆς ἱστορίας του»: *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο*, σ. 91: «Ὁ Λάγιος δὲν εἶναι μεταμοντέρνος. Γιατὶ ὁ συγγραφεὶς δὲν χρησιμοποιοεῖ τὶς ἀρχαῖζουσες μορφές, τὴν παλιὰ προσωδία, τὴ ρομαντικὴ ὁμοιοκαταληξία σὰν νεκρὸ ὑλικό, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἥττα τῆς λέξης ἢ γιὰ νὰ παρωδήσῃ τὸ παρελθόν· κι οὔτε νοσταλγεῖ “δενδροφυτεύοντας κερασιὰς στὴν ὁδὸ Σίνα”».

⁴⁵ Βλ. Κώστας Βούλγαρης, «Τὴν ἱστορία τῆς Ἰστορίας θὰ ξαναπῶ»: *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο*, σ. 71: «Παρ’ ὅτι ὁμως πολυστρωματικὴ καὶ πολυφωνικὴ, δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ ὅ,τι θεωρήθηκε ὡς μεταμοντέρνο, γιατί ὑπερβαίνει καὶ ἐν τέλει ἀρνεῖται τὴν ἀπομίμηση καὶ τὸν ἐκλεκτικισμό. Δὲν προϋποθέτει τὸν μοντερνισμό ὡς μοναδικὴ βάση ἢ φίλτρο τῆς, ὡς χῶρο ἀντλήσης νομιμοποίησης, μὰ πηγαίνει κατευθεῖαν στὶς πηγές του, καὶ ἀκόμα πιὸ πίσω, φτιάχνοντας ἐξαρχῆς μιὰ νέα ποιητικὴ, δηλαδή ἓνα ἐν προὐδῶ διαμορφούμενο νέο τραγούδι» [Οἱ παραπομπές στοῦ ἐξῆς: *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο* καὶ ἀριθμὸς σελίδας]: Κώστας Βούλγαρης, «Ὁδηγὸς ἀνάγνωσης ἐξαιρετικῶν στιγμῶν. Κατερίνα Κωστίου, Ἡ ποιητικὴ ταῆς ἀνατροπῆς. Σάτιρα, εἰρωνία [sic], παρωδία, χιοῦμορ, Ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 2002, σ. 280», *Ἄντι* 759 (22 Μαρτίου 2002) 64: «ὁ Λάγιος δὲν προσφεύγει στὴν ἐνδοκειμενικότητα “σὰν νὰ μὴν εἶναι ἱκανὸ τὸ βίωμα τῆς ἐξωκειμενικῆς πραγματικότητας νὰ ἀποτελεῖ ἔναυσμα γιὰ τὸ ποίημα”, ἀλλὰ διατρέχει ὀλοκλήρη τὴν ποιητικὴ παράδοση, ἐπιζητῶντας ὁμως τὴ σύνθεση μιᾶς νέας, συνεκτικῆς καὶ ἰσχυρῆς ἀφήγησης, ἢ ὁποῖα τοποθετεῖται, αἰσθητικὰ μὰ καὶ πολιτικά, ἀκριβῶς στὴ στιγμὴ τοῦ “τέλους τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων”, μὲ τὸ ἀγωνιῶδες αἶτημα νὰ ξαναρχίσει τὸ παιχνίδι ἀπ’ τὴν ἀρχή. Τὴν ἀφετηρία τοῦ καινούργιου μεγάλου ἀφηγηματικοῦ ποιήματος ἀναζητᾶ καὶ τοὺς ὄρους τοῦ διαμορφώνει ὁ Λάγιος, γι’ αὐτὸ καὶ εἶναι ὄχι μόνον λάθος νὰ διαβάξεται ἢ *Ἐρημὴ γῆ* τοῦ ὡς παρωδία τῆς ἐλιωτικῆς *Ἐρημῆς χώρας*, ἀλλὰ καὶ ἀκύρωση τοῦ ὅλου ποιητικοῦ τοῦ ἐγχειρήματος». Στὴν ἴδια γραμμὴ σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τίθενται καὶ οἱ ἐξῆς, τῶν ὁποῖων ἀποσπάσματα παραθέτω: Στέργιος Μήτας, «Μικρὸ σημεῖωμα κι ἓνα γλωσσάρι ἀνθέων»: *Ὁ ποιητὴς Ἡλίας Λάγιος*, σ. 77-78: «Ὁ Λάγιος δὲν εἶναι οὔτε πείσμων νοσταλγός, οὔτε ἐπιδέξιος παρωδός. Ἄν δὲν ἀπομονώσουμε αὐτὲς τὶς δύο ἐρμηνεῖες, δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ μᾶς γίνῃ κατανοητὸς ὁ ὀρίζοντας (ἄπειρος, συχνά) καὶ ἡ δύναμη (ἀφόρητη, γιὰ ἀρκετούς) τῶν στίχων του». Χαρακτηριστικὲς, τέλος, εἶναι οἱ προσεκτικὲς διατυπώσεις πὸν ἐπιλέγουν γιὰ αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ Κοσμᾶ καὶ Μήτας, βλ. Ἐλένη Κοσμᾶ - Στέργιος Μήτας, «Σύντομη ἀναφορὰ στὸν ποιητὴ Ἡλία Λάγιο: ὁ “ὑπερρεαλισμὸς” μιᾶς ἀενάου ἐφηβικῆς ἡλικίας», *Ἄντι* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 64: «Δὲν εἶναι μιὰ ἢ περίπτωση πὸν ὁ Λάγιος μεταγράφει “μὲ τὰ κόλπα τῆς διαλέκτου του” τὶς δοσμένες ἀφηγήσεις: ἱστορικὲς, μυθικὲς καὶ ἴσως ἴσως (νεότερες)

ἐπιφυλάξεις πού ἀποδεικνύουν τὴ χρεία γιὰ διασάφηση αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν (ὡς πρὸς τὴ θεωρητικὴ σκέψη καὶ τὰ ἱστορικοπολιτισμικὰ συμφραζόμενά τους) κάθε φορὰ πού κανεὶς τὶς ἐπικαλεῖται. Ἔτσι, ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ ὅρος ὡς ἀποδίδων τὶς *δραστικὲς διφωνικὲς λέξεις*, οἱ ὁποῖες ἐκβαρᾶθρῶνουν τὸν παρωδιστὴ ἀπὸ τὴ θέση ἰσχύος καὶ ἀνάγουν τὸ παρωδούμενο ὡς *διαλογικὰ* ἴσο μὲ τὸ νέο ἔργο. Μὲ ἄλλα λόγια, «τὸ ἐκφώνημα εἶναι ἀκόμη μιὰ “ἀρένα μάχης”, ὅπως ἦταν πρὶν, ἀλλὰ τώρα ὁ παρωδιστὴς δὲν ἔχει πιά τὸν ἔλεγχο».⁴⁶ Υἱοθετώντας, λοιπόν, τὴν (εὐρύτερα *διαλογικὴ*) ἐκδοχὴ⁴⁷ τῶν κειμενικῶν σχέσεων πού συνιστοῦν οἱ ἐν λόγω μεταπλάσεις, θὰ ἐπεξηγοῦνται ἐπὶ μέρους ἐννοιολογήσεις τῶν ἐννοιῶν σὲ ὑποσελίδιες παραπομπὲς κάθε φορὰ πού κρίνεται σκόπιμο.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ “μεταβολικὴ” λειτουργία τοῦ Λάγιου, καθιστᾷ τὴν ποιήσῃ του ἓναν *θάλαμο ἀντηχήσεων* τῶν κοινωνικῶν, φιλοσοφικῶν, λογοτεχνικῶν καὶ ἐν γένει πολιτισμικῶν συστημάτων πού τὸν περιβάλλουν. Θάλαμο, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου, ὅπως σημειώνει ὁ Roland Barthes, «ἀναπαράγει ὄχι σωστὰ τὶς σκέψεις, ἀκολουθεῖ τὶς

ποιητικὲς. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ στρατηγικὴ ἀκολουθεῖ, γιὰ παράδειγμα, στὴ μεταγραφή τῆς ἐλιοτικῆς *Ἐρημῆς Γῆς*. “Μεταγράφει”, **σχεδὸν παρωδιακὰ**, τὴν *Ἐρημὴ Γῆ* μὲ τὰ ὑλικά μιᾶς ἔρημης (μετεμφυλιακῆς) Ἑλλάδας, ἢ στὸ *Φεβρουάριο 2001*, ὅπου παραλλαγὲς τοῦ μύθου τῆς Ἑλένης, ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ καὶ τὸν Εὐριπίδη μέχρι τὸν Ρονσάρ, συμπλέκονται (*παρωδιακὰ ἢ μὴ*) μὲ τὸ παρὸν τοῦ ποιητῆ, ὀργανώνοντας μιὰ νέα τάξη πραγμάτων, ὅπου τὸ βέβηλο καὶ τὸ βαθιὰ ἀνατρεπτικὸ ἔχουν τὸν πρῶτο λόγο» [Ὁ ἐπιτολισμὸς δικός μου]. Δὲν θὰ γινόταν, ἄλλωστε, νὰ ἐφαρμοστεῖ (παρὰ μόνον μερικῶς) ὁ χαρακτηρισμὸς *παρωδία* σὲ ἔργα, ὅπως αἴφνης *Ἡ ἱστορία τῆς λαϊκῆς Ὀθέλλος* (1992), ὅπου ἡ σχέση μὲ τὸν *Ὀθέλλο* καθίσταται ἐμφανέστατη, ὅπως καὶ ἡ δραματουργικὴ μορφή, ἀλλὰ τὸ ἔργο πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ μελετηθεῖ ὡς σαιξπηρικὴ *παρωδία*.

⁴⁶ Gary Saul Morson – Caryl Emerson, *Michail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford/California, Stanford University Press, 1990, σ. 154. Γιὰ τὴν ιδέα τῆς γλώσσας ὡς πολεμικὸ πεδίο πρβλ. Ἡλίας Λάγιος, «Στὸ ὄνειρο πάντα τὸ ὄνειρο. Κώστας Βούλγαρης, *Στὸ ὄνειρο πάντα ἢ Πελοπόννησο*, Γαβρηλίδης, Αθήνα 2001, σ. 149», *Νέα Ἐστία* 1742 (Φεβρουάριος 2002) 303: «ὁ πόλεμος εἶναι ριζωμένος στὰ θεμέλια τῆς γλώσσας». Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς *παρωδίας* μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα βλ. Linda Hutcheon, «Modern Parody and Bakhtin»: *Rethinking Bakhtin. Extensions and Challenges* (edit.: Gary Saul Morson – Caryl Emerson), Evanston/Illinois, Northwestern University Press, 1989, σ.87-103· ἰδίως 101-2. Πρβλ. Ἡλίας Λάγιος, «Τὸ τέλος τοῦ ἡμερολογίου»: *Π*, 529: «Ἐγώ; γιόστρα τοῦ ποιήματος».

⁴⁷ Βλ. Gary Saul Morson, «Parody, History, and Metaparody»: *Rethinking Bakhtin. Extensions and Challenges*, ὁ.π., σ. 64-5: «γιὰ τὸν Bakhtin, ἡ παρωδία καὶ τὸ στυλιζάρισμα εἶναι στὴν πραγματικότητα, ντοκουμέντα αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἐνεργοῦ πρόσληψης, ντοκουμέντα πού θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς τυπολογίας τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἐκφώνηματα ἀλληλεπιδροῦν [...], εἶναι παραδείγματα αὐτοῦ πού ἀποκαλεῖ “διφωνικὲς λέξεις” ἢ ἐκφώνηματα πού εἶναι σχεδιασμένα νὰ ἐρμηνεύονται ὡς ἔκφραση δύο ὁμιλητῶν» [Ἡ μετάφραση δική μου]. Ἐξίσου κρίσιμη εἶναι ἡ ἐπίσημανση τῆς ἀντίθεσης τῶν *διφωνικῶν λέξεων* μὲ τὶς μονοφωνικὲς ἐκεῖνες λέξεις τῆς *μίμησης*, οἱ ὁποῖες διὰ τῆς σχεδὸν ἀπόλυτης ταύτισης ἀποσιωποῦν τὸ ἐκφώνημα πού μμοῦνται. Ἡ ἀντίθεση μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀντίληψης τοῦ Bakhtin καὶ τῶν μεταμοντέρνων θεωριῶν. Βλ. ἀντίστοιχα Δημήτρης Αγγελάτος, *Ἡ φωνὴ τῆς μνήμης*, ὁ.π., σ. 172-3. Ἡ ἀδυναμία ἐλέγχου τοῦ νοήματος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν γράφοντα στὴν περίπτωσι τῶν *διφωνικῶν λέξεων* τῆς *παρωδίας* ἐντοπιζεται στὸν Ἡλία Λάγιο (βλ. Ἀλέξανδρος Μηλιάς, ὁ.π., σ. 92-3). Αὐτὴ ἡ μπαχτινικὴ ἐννοιολόγησι τῆς *παρωδίας* παρουσιάζει ὄντως ἐνδιαφέρον στὴν προκειμένη περίπτωσι καὶ ὄχι ἐκείνη πού προβάλλει τὴν «γελωτοποίηση» ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς γνώρισμα (βλ. Βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Ζητήματα τῆς ποιητικῆς τοῦ Ντοστογιέφσκι*, ὁ.π., σ. 205).

λέξεις· επισκέπτεται, δηλαδή τιμᾶ τὰ λεξιλόγια, *ἐπικαλεῖται* τὶς ἔννοιες, τὶς ἐπαναλαμβάνει μὲ κάποιο ὄνομα· χρησιμοποιεῖ αὐτὸ τὸ ὄνομα σὰν ἔμβλημα»,⁴⁸ μὲ σκοπὸ τὴ διέξοδο ἀπὸ τὰ περικλειστα αὐτὰ συστήματα. Κατ' αὐτὴν τὴν ἀντήχηση «οἱ λέξεις μεταφέρονται, τὰ συστήματα συγκοινωνοῦν [...] τὸ ὄνομα (φιλοσοφικό, ψυχαναλυτικό, πολιτικό, ἐπιστημονικό) διατηρεῖ μὲ τὸ ἀρχικό του σύστημα ἓνα λῶρο πὺ δὲν κόβεται ἀλλὰ παραμένει: ἀξερίζωτος καὶ κειμενόμενος».⁴⁹ Ὁ Λάγιος θὰ ἀξιοποιήσει ἔτσι τὴν πολυστρωματικότητα τῆς ἐλληνικῆς καὶ ὡς πρὸς τοὺς πολιτικοκοινωνικούς της παράγοντες ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὶς ἐκάστοτε συγχρονίες της, ὥστε νὰ ἐπιτύχει τὴ ζητούμενη *πολυφωνικότητα* τῆς ποίησής του.⁵⁰ Τόσο ἡ ἔννοια τοῦ *θαλάμου ἀντηχήσεων*, ὅσο καὶ ἡ δεσπίζουσα γιὰ τὴν ἐργασία *διαλογικότητα*, δὲν παραμένουν καθηλωμένες στὸ λεκτικὸ πεδίο, ἀλλὰ ἀφοροῦν ἄμεσα τὶς ιδέες καὶ τὶς ἀντιλήψεις πὺ φέρουν οἱ λέξεις. Ἔτσι, ἡ παροῦσα ἐργασία στρέφεται ἐρμηνευτικά καὶ στὸ θεολογικὸ φορτίο τῶν πρὸς ἐξέταση ποιημάτων, μαζί μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση τῆς —ρισοκίνδυνης—⁵¹ ἀξιοποίησης τῶν περὶ τοῦ Θεοῦ κειμένων. Γιὰ τὸ θεολογικὸ αὐτὸ νοηματικὸ φορτίο, ἀξιοποιοῦνται τὰ ἐκάστοτε συναφῆ θεολογικὰ ἔργα, πραγματεῖες περὶ τοῦ ὅ,τι ὀνομάζεται *πρόβλημα τοῦ Κακοῦ*, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πὺ ἐνίοτε ἐδράζεται στὴ Βίβλο, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ἐκεῖνη τῶν Paul Ricœur, Emmanuel Levinas καὶ Ernst Bloch.

Ἡ ἐργασία, μετὰ τὴ σχετικὰ ἐκτενῆ (γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸ πλαίσιο της) αὐτὴ εἰσαγωγή, στὴν ὁποία ὡστόσο δόθηκαν ἐν σπέρματι —καὶ θὰ ἐπανερχοῦν *ad hoc* ἀναλυτικότερα καθ' ὅλη τὴν πραγμάτευση— οἱ θεωρητικὲς ιδέες καὶ τὰ σχήματα πὺ

⁴⁸ [Roland Barthes], *Ὁ Ρολάν Μπάρτ ἀπὸ τὸν Ρολάν Μπάρτ*, (μτφρ.: Φλοράνς Πουανιάν, θεῶρ. μτφρ.: Γιάννης Κρητικός), Αθήνα, Ράππας, 1977, σ. 85.

⁴⁹ *Στὸ ἴδιο*, σ.87.

⁵⁰ Βλ. *Προβλήματα*, σ. 114: «ἀπαραίτητη προϋπόθεσή του εἶναι νᾶ διαστρωματῶνεται ἡ ἔθνικὴ γλώσσα σὲ κοινωνικὲς διαλέκτους, σὲ ἐπιτηδεύσεις (*maniérsime*) μιᾶς ὁμάδας, σὲ ἐπαγγελματικὲς λαλιές (*parler*), γλωσσες εἰδῶν, λεκτικὸ γενεῶν, ἡλικιῶν, σχολείων, δημοσίων ἀρχῶν, κύκλων καὶ περαστικῶν συρμῶν, σὲ γλωσσες τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἡμερῶν (ἀκόμη καὶ ὠρῶν): κάθε μέρα ἔχει τὸ ἔμβλημά της, τὸ λεξιλόγιό της, τοὺς ιδιαίτερους τόνους της. Κάθε γλώσσα πρέπει νὰ διαστρωματῶνεται ἐσωτερικά, σὲ κάθε στιγμή τῆς ἱστορικῆς της ὑπαρξῆς. Χάρη σ' αὐτὸν τὸν πολυγλωσσισμὸ καὶ τὴν πολυφωνικότητα πὺ προκύπτει...».

⁵¹ Βλ. Μανόλης Λαμπρίδης, «Σημειώσεις στα περιθώρια. Θέματα ποιητικῆς», *Μανδραγόρας* 25 (Μάρτ.-Ιούλ. 2001) 92: «Ἡ μέθοδος αὐτῆ τῶν δανείων ἐνέχει καὶ κάποιους κινδύνους γιὰ τὸ ποιητικὸ ἀποτέλεσμα, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ πὺ σημείωσα παραπάνω. Ἡ προσφορότητα ἢ ἀστοχία της κρίνεται κάθε φορὰ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση. Εἶναι ἐνδεχόμενο τὸ νόημα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παραθέματος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ συμφραζόμενα ἀπ' ὅπου ἀποσπάστηκε, νὰ μὴ συντονίζονται, νὰ εἶναι ἄσχετο ἢ ἀντίμαχο μὲ τὸ νόημα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ποιήματος πὺ γράφει ὁ ποιητής, ὅποτε ἡ ποίηση μὴδενίζεται. Τέτοια π.χ., χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀστοχίας, (πὺ τὴν ἐπισήμανε καὶ ὁ Ἀντρέας Μπελεζίνης στὸ δοκιμὸ του *Ἡ νεολιθικὴ νυχτωδία της Κροστάνδης τοῦ Νίκου Καρούζου*, ἐκδόσεις «Σπείρα») εἶναι ἡ παρεμβολὴ στὸ παραπάνω ποίημα αὐτοῦσιου χωρίου ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Ἄντι νὰ γράφει ὁ ποιητής τὴ γνωστὴ φράση «στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του», προτίμησε νὰ μεταφέρει: «*διεδίδετο δὲ ἐκάστῳ καθότι ἂν τὶς χρεῖαν εἶχεν*» (*Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, δ' 35)».

προϋποτίθενται, χωρίζεται σε δύο κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο τιτλοδοτείται από τον στίχο «τὴν ἱστορία τῆς Ἱστορίας θὰ ξαναπῶ» (ἢ σημαίνουσα ἔννοια τοῦ ὁποίου ἤδη σχολιάστηκε) καὶ ἐξετάζει τὸ *διάλογο* μετὰ τὸ Θεῖο σε σύμπασα τὴν ἐκδοθεῖσα στὸν τόμο τῶν *Ἀπάντων* παραγωγή ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Πρόοδοι ἐν προόδῳ* (1981) ἕως καὶ τὴ συλλογὴ *Ἡ ἀρπαγὴ τῆς κούτας (λαϊκὸν ἀφήγημα)* (2003). Τὸ ἐν λόγω κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία ὑποκεφάλαια: Ἡ φράση «Ὁ Λάγιος *διαλεγόμενος* μετὰ τὸ Θεῖο» συνέχει τοὺς τίτλους ἀμφοτέρων τοῦ πρώτου καὶ τρίτου ὑποκεφαλαίου, οἱ ὅποιοι διαφοροποιοῦνται χάρις στὶς ἐπεξηγηματικὲς φράσεις «ἐνδοκειμενικὸ πρίσμα» καὶ «ἐξωκειμενικὸ πρίσμα» ἀντίστοιχα. Ἡ διαφοροποίηση τῆς προσέγγισης ἔγκειται, συνεπῶς, στὴν περισσότερη κειμενικὴ-μορφικὴ ἐξέταση τοῦ *διαλόγου* στὸ πρῶτο ὑποκεφάλαιο καὶ τὴν περισσότερη θεματικὴ-ἰδεολογικὴ προσέγγιση στὸ δεύτερο. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ «περισσότερο» στὴν προηγούμενη πρόταση ἐμφαίνει αὐτὸ πού διασαφηνίζει ἢ πρόταση πού ἀκολουθεῖ: τὸ ἐνδοκειμενικὸ καὶ τὸ ἐξωκειμενικὸ πρίσμα, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται τὰ ἐκάστοτε ποιήματα δὲν ἀποτελοῦν στεγανὲς καὶ μονομερεῖς προσεγγίσεις, ἀλλὰ ὀπτικὲς ἐξακολουθητικὰ —καὶ σε τέτοιο βαθμὸ— ἐν *διαλόγῳ*, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μὲν ὡς δεσπόζουσες μεθοδολογικά, νὰ μὴν ἀποκλείουν δὲ τίς συμπαραμορτυροῦσες τους πτυχὲς (μορφῆς καὶ περιεχομένου) πού, οὕτως ἢ ἄλλως, συνδέονται ἄρρηκτα μετὰξὺ τους. Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ὑποκεφάλαια παρεμβάλλεται τὸ ὑποκεφάλαιο «*Παρακειμενικὰ* στοιχεῖα ὡς φωνὲς ἐν *διαλόγῳ* μετὰ τὸ κείμενο: οἱ βιβλικές, ὑμνογραφικές, πατρολογικὲς καὶ ἐν γένει “ἱερὲς” ἐπιγραφές (motta) στὸ ἔργο τοῦ Ἡλίου Λάγιου», στὸ ὁποῖο ἐξετάζονται τὰ motta ποιημάτων πού προέρχονται ἀπὸ ὅ,τι συμβατικὰ θὰ ὀνομάζαμε «ἱερὰ κείμενα». Οἱ ἐπιγραφές, ὡς φανερὰ τμήματα ξένου λόγου ἐνταγμένου ὀργανικὰ στὸ νέο ἔργο, ἀνακαλοῦν τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται καὶ παράλληλα συνεπιφέρουν τὴ νοηματικὴ του αὐρα, δημιουργῶντας ἐξ ὀρισμοῦ *διαλογικὲς* σχέσεις καὶ παρέχοντας τὸν ἐνδιάμεσο ἀναβαθμὸ (καθότι προτάσσονται μὲν αὐτολεξεῖ, ἀλλὰ ἐπενεργοῦν κυρίως νοηματικὰ στὴν πρόληψη τοῦ νέου κειμένου ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη) γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ κατὰ κόρον κειμενικὸ στὸ ἐπὶ τὸ πλεῖστον νοηματικὸ ἐπίπεδο ἐξέτασης στὸ ὑποκεφάλαιο πού ἔπεται. Ἄλλωστε, οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἐξίσου *διαλογοποιημένες*, ἤτοι *δυνάμει / ἐνεργεία* τροποποιημένες σε σχέση μετὰ τὸ κείμενο ἀπ’ ὅπου “ἀποσπῶνται”,⁵² ἢ ἀκόμη καὶ πεποιημένες. Ἀντίστοιχα, τὸ δεύτερο κεφάλαιο

⁵² Ἡ σχέση *δυνάμει / ἐνεργεία*, ὅπως ἐννοεῖται στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Deleuze (βλ. Κωνσταντῖνος Β. Μπουντάς, «Εἰσαγωγή»: Ζιλ Ντελέζ, *Διαφορὰ καὶ ἐπανάληψη*, (εἰς. – μτφρ.: Κωνσταντῖνος Β. Μπουντάς), Ἀθήνα, Ἐκκρεμές, 2019, σ. 20-1: «κάθε τι πραγματικὸ ἔχει δύο ὄψεις — τὸ ἐν ἐνεργεία

δανείζεται για τίτλο του έναν άλλον στίχο του Λάγιου: «Τὸ τέλος ἔτσι διάβασα τῆς ιστορίας».⁵³ Ἡ ἐπιλογή ἀφενὸς ὑπαινίσσεται τὴ στροφή στὴν τελευταία πλέον ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Λάγιου, ἢ ὁποία συνιστᾷ τὸ τέλος τῆς δικῆς του ἔντεχνης ἀφήγησης (ἱστορία μὲ μικρό), ἀφετέρου ἐκμεταλλεύεται τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τοῦ τέλους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀμιγῶς χριστολογικὸ περιεχομένο τῆς συλλογῆς *Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν)* (2004). Παράλληλα, οἱ δύο στίχοι-τίτλοι τῶν κεφαλαίων, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι θέτουν τὴν πρόθεση καὶ τὴν ἔγχρονη περάτωση τῆς *διαλογικῆς* ποιητικῆς τοῦ Λάγιου, ἀποδίδουν —χάρη στίς ρηματικές τους διατυπώσεις («ξαναπῶ»/«διάβασα») — τὴν ιδιότητα τοῦ ποιητῆ-ἀναγνώστη, ὁ ὁποῖος διαβάσει καὶ ξαναλέει, μεταφέροντας τὰ περὶ τοῦ Θεοῦ γράμματα καὶ ἀναπτύσσοντας ποιητικὸ (καὶ κατ' ἐπέκταση θεολογικὸ) *διάλογο* μαζί τους. *Διάλογο* πού ὑπηρετεῖ τὴ σύνθετη ποιητικὴ ἀπόβλεψη νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα ἀπαιτητικὸ αἰσθητικὸ ἔργο, ἱκανὸ νὰ θεματοποιήσει τὴν ἐγγενῆ ἀμφιταλάντευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν Θεὸ καὶ συνάμα νὰ προσεγγίσει *πολυφωνικά* (δὲν θὰ γινόταν ἄλλωστε ἀλλιῶς, ὡς θὰ σημείωνε ὁ Bakhtin) τὴν ὅποια ἀλήθεια. Τὸ ποιητικὸ αὐτὸ σύνθεμα, λοιπόν, ἐξετάζεται ὡς ἡ κατεξοχὴν *διαλογικὴ* πράξις (πράξεις ἄλλωστε ὀνομάζει τὰ ἔργα του ὁ ἴδιος)⁵⁴ πού ἔρχεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ⁵⁵ καὶ

καὶ τὸ ἐν δυνάμει (τὸ *actuel* καὶ τὸ *virtuel*). Προσοχὴ ὅμως. Τὸ ἐν δυνάμει δὲν συμπίπτει μὲ τὴ δύναμη τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν ἐνέργεια. Δὲν λέμε ὅτι ἡ γλώσσα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργήσει ὀμίλια, ὅπως ὁ σπόρος τῆς μηλιάς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργήσει τὸ δένδρο. Τὸ ἐν δυνάμει ἐδῶ εἶναι παροντικὸς καὶ πραγματικὸς ὅρος καὶ προϋπόθεση τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ πραγματικοῦ, ὄχι ὅρος καὶ προϋπόθεση μιᾶς ἀπλῆς δυνατότητας. Δὲν ἀναφέρεται στὸ “β πού θὰ μπορούσε νὰ γίνει α”, ἀλλὰ στὸ “εἶναι α διότι εἶναι β”. Δὲν εἶναι “μὲ προϋπόθεση τὸ β” ἀλλὰ “μὲ τὴ δύναμη τοῦ β”». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, οἱ ἐπιγραφὲς ἐνέχουν τὸ πλήρες νόημα τοῦ κειμένου ἀπὸ ὅπου προέρχονται καὶ τὸ ἐπαναποθετοῦν *διαφο/ωροποιημένο* στὰ νέα συμφραζόμενα». Βλ. καὶ *Στὸ ἴδιο*, σ. 23: «μόνο τὸ παρελθὸν εἶναι, τὸ παρὸν γίνεται. Ὁλόκληρο τὸ παρελθὸν μεταβάλλεται μὲ κάθε νέο παρὸν γιατί ἡ σχέση του μὲ ὅλα τὰ ἄλλα παρόντα εἶναι διαφορετικὴ. Τὸ ἀρχεῖο ἐν-ἴσταται στὸ παρὸν χωρὶς νὰ συγγέται μὲ αὐτὸ διατίθεται μέσω τῆς διαφοροποίησής του, πρὸς ἐπανάληψη. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ τὸ ἐνίσταται εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παθητικῆς σύνθεσης ὅλου τοῦ παρελθόντος (τῶν παρελθόντων στοιχείων ὅλων τῶν παρόντων) καὶ ἡ *a priori* προϋπόθεση τοῦ παρόντος» ἢ ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Deleuze: «Ἀνάμεσα στίς δύο ἐπαναλήψεις, τὴν ὑλικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ, ὑπάρχει μιὰ μεγάλη διαφορὰ. Ἡ πρώτη εἶναι μιὰ ἐπανάληψη διαδοχικῶν σημείων ἢ στιγμῶν· ἡ δευτέρη εἶναι μιὰ ἐπανάληψη τοῦ Ὁλοῦ σὲ διαφορετικὰ συνυπάρχοντα ἐπίπεδα [...] ἢ μιὰ εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ, ἢ ἄλλη ἐν δυνάμει [...]. Τὸ παρὸν εἶναι πάντοτε συνεσταλμένη διαφορὰ, ἀλλά, στὴ μιὰ περίπτωση, τὸ παρὸν συστέλλει ἀδιάφορες στιγμές· στὴν ἄλλη περίπτωση, φτάνοντας στὰ ὅρια, τὸ παρὸν συστέλλει ἓνα διαφορικὸ ἐπίπεδο τοῦ ὅλου».

⁵³ *Π*, 415 [Συλλογὴ *Περὶ ζώου (μὴ πραγματεία)* (1996)].

⁵⁴ Βλ. Εὐριπίδης Γαρανούδης, «Ἡλίας Λάγιος: Ὁ ποιητὴς ὡς ἐμπνευσμένος ἀναγνώστης», *ὁ.π.*, σ. 229.

⁵⁵ Ἡ ταυτοσημὴ μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἔννοια τοῦ κακοῦ φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ ἐξακολουθητικὰ τὸν Λάγιο, βλ. Γιώργος Κακουλίδης – Ἡλίας Λάγιος, «Μιὰ συζήτηση – Θραύσματα», *Ὁδὸς Πανός* 78 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1995) 74: «ὑπάρχει, ἐκ μέρους μου τουλάχιστον, μιὰ συνεχῆς [...] ἀγωνία γιὰ τὰ ἔργα καὶ τίς ἡμέρες — δικές μου καὶ τῶν ἄλλων. Δὲν ἐξαιρῶ ἐαυτόν. Αἰσθάνομαι ἀναπόσπαστο τμήμα, συνεργὸς καὶ δράστης τῆς πέριξ χυδαιότητος. Οἱ ἄλλοι μὲ ἐπιβουλεύονται — καὶ ἐγὼ αὐτούς. Οἱ πράξεις τους ἀποσκοποῦν στὸ νὰ μὲ βλάψουν καὶ νὰ μὲ μειώσουν — σ' αὐτό, ὅμως δὲν τείνουν καὶ οἱ

ἀμφιταλαντεύεται ποικιλοτρόπως μεταξύ τῆς ἀπόλυτης ἄρνησης καὶ τῆς κατάφασης στὸ Θεῖο. Γιὰ τὴν εὐχερέστερη πραγμάτευση τοῦ θέματος, τὸ ἐν λόγω κεφάλαιο διαιρεῖται σὲ δύο ὑποκεφάλαια: ἓνα ποὺ ἀφορᾷ στὸν “ὀριζόντιο ἄξονα” τῶν *παρακειμενικῶν, μετακειμενικῶν καὶ ἀρχικειμενικῶν* σχέσεων («*Παρακειμενικές, ἀρχικειμενικές καὶ μετακειμενικές* σχέσεις στὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τῆ Γαλιλαία* (ἓνα *πὸνημα θεολογικόν*). Μία συνθετικὴ μακροσκοπικὴ θεώρηση») καὶ ἓνα ποὺ στρέφεται “ἐγκαρσίως” στὶς *ὑπερκειμενικές καὶ διακειμενικές* συνδέσεις («*Ὁ ὑπερκειμενικὸς μεταχηματισμὸς τοῦ εὐαγγελικοῦ ὑπο-κειμένου* στὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τῆ Γαλιλαία* (ἓνα *πὸνημα θεολογικόν*): *Υπερκειμενικές, διακειμενικές καὶ παρακειμενικές* σχέσεις. Μία μικροσκοπικὴ θεώρηση»). Τέλος, ἡ ἐργασία καταλήγει στὰ «*Συμπεράσματα*», ὅπου συνοψίζονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ δικαιώνουν τὴ διάνοιξη πεδίου μελέτης τοῦ ἐκδοθέντος (ὑπάρχουν ποικίλες ὁμολογίες ὑπάρξεως ἀδημοσίετου καὶ “αγνοοῦμένου” ὕλικου) ποιητικοῦ corpus τοῦ Λάγιου στη βάση τῆς *διαλογικότητας* καὶ τῶν *μεταδιακειμενικῶν* σχέσεων ποὺ —σχεδὸν ὄντολογικὰ θὰ ἔλεγε κανεὶς— τὸ συνέχουν.

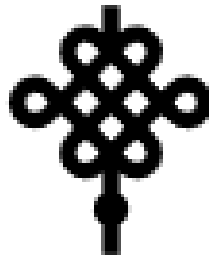
Πέρα ἀπὸ τὴν περιορισμένη βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸν Λάγιο —παρὰ τὴν πληθώρα συναισθηματικῶν καὶ παρελκυστικῶν γιὰ τὴν ποιητικὴν του κειμένων— καὶ τὰ θεωρητικὰ ἐργαλεῖα ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, θὰ ἐπιχειρηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν διασκορπισμένων στὸν περιοδικὸ τύπο (κυρίως στὰ περιοδικὰ *Ἀντί* καὶ *Νέα Ἐστία*) κριτικῶν κειμένων τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Μιὰ πρώτη —καὶ σαφῶς ἀτελῆς— βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση αὐτῶν τῶν κειμένων ἐπιχειρεῖται στὸ παράρτημα τῆς παρούσας ἐργασίας πρὸς διευκόλυνση ἄλλων μελετητῶν, προσθέτοντας ὀρισμένους τίτλους κειμένων (ποιημάτων, δοκιμίων καὶ συνεντεύξεων) τοῦ Λάγιου συμπληρωματικὰ σὲ παλαιῆς βιβλιογραφικὲς προσπάθειες, ὅπως ἐκείνη τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Ἐστία*, ἢ καὶ σὲ πρόσφατες (οὐ μόνον ἀλλὰ καὶ ἐσφαλμένες), ὡς ἐκείνη τοῦ ψηφιακοῦ περιοδικοῦ *Χάρτης* σὲ σχετικὸ του ἀφιέρωμα στὸν Λάγιο.⁵⁶

Καταστρέφω τὸν εἰσαγωγικὸ αὐτὸ λόγο, δηλώνοντας ὅτι θεωρῶ σκόπιμη τὴ στροφή τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας πρὸς τὸν Λάγιο, ἐξαιτίας ἀφενὸς τοῦ ἐπιδραστικοῦ του βαθμοῦ —ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συμβολοποιημένη θεματοποίησή του ἕως τὴ γόνιμη

δικές μου; Τί μέλλει γενέσθαι λοιπόν; Τὸ δέον γενέσθαι. Ἡ ἀπόσυρση, ὁ ἐγκλεισμός. Νά, μόνον ἐὰν δὲν πράττεις, καθόλου, δὲν πράττεις τὸ κακὸ. Μόνον καὶ μόνον τότε».

⁵⁶ Πρόκειται γιὰ ἀφιέρωμα ποὺ φιλοξενήθηκε στὸ τεῦχος 28 (Ἀπρίλιος 2022) τοῦ ψηφιακοῦ περιοδικοῦ. Ἐκεῖ δηλώνεται βιβλιογραφικὰ ὡς ἀφιέρωμα στὸν ποιητὴ ἓνα ἀφιέρωμα στὸν μουσικὸ Δημήτρη Λάγιο (!). Βλ. [Ἀφιέρωμα: Ἡλίας Λάγιος - Χάρτης \(hartismag.gr\)](http://hartismag.gr) [Τελευταία ἀνάκτηση: 11/06/2023].

μορφοτροπική επίρροή— σὲ νεότερους ποιητές καὶ ἀφετέρου τῆς ἀπουσίας ἑνὸς ἔργου ἀναφορᾶς γιὰ τὸ ἔργο του (τὰ περιοδικὰ ἀφιερῶματα συχνὰ ἐκκίπτουν στὸν συναισθηματισμό, ἐνῶ τὸ μοναδικὸ σχετικὸ βιβλίο, δηλαδὴ ἐκείνου τοῦ Δημήτρη Κοσμόπουλου (*Ἀπόκρημνος λυρισμός*), εἶναι ἐδῶ καὶ χρόνια ἐξαντλημένο καὶ ἄκρως δυσεύρετο· ἀναμένεται, ὡστόσο, ἡ ἐμπλουτισμένη ἐπανεκδόσή του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Τὴν ἱστορία τῆς Ἱστορίας θὰ ξαναπῶ

Ὑποκεφάλαιο 1.1: Ὁ Ἅγιος διαλεγόμενος μετὸ Θεῖο: ἐνδοκειμενικὸ πρίσμα.

Ἦδη μετὴν πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Ἁγίου, *Πρόοδοι ἐν προόδῳ* (1981), ἐγκαινιάζεται ἡ πορεία μιᾶς ποιητικῆς, ἡ ὁποία προϋποθέτει ὡς ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ χαρακτηριστικὸ τῆς τὸν *διάλογο* μετὰ ἓνα εὐρύτατο φάσμα λογοτεχνικῶν (καὶ μὴ) εἰδῶν.⁵⁷ Εἰδικότερα, ἐγκαινιάζεται καὶ ἡ ἀξιοποίηση χριστολογικῶν κειμένων ἀλλὰ καὶ μιὰ «ἀρνητικὴ θεολογία»,⁵⁸ ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται ἐξακολουθητικὰ στὸ ποιητικὸ τοῦ corpus. Ἔτσι, στὸ τοποθετημένο δεύτερο (μετὰ τὸ μπορχεσιανῆς πνοῆς «Ἡ δικαιοσύνη τῆς Ἱστορίας [Γεράσιμος Σπανοδημητρακόπουλος]») ποίημα, «Ὁ ἀθάνατος» (II, 17-8), ἐντοπίζεται ἡ πρώτη παράθεση ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία. Τὸ ποίημα, ἄλλωστε, εἶναι πολλαχῶς θεολογικὸ, ἐφόσον σὲ αὐτὸ ἀναφέρεται ὁ Ἄτουν, ὁ ὁποῖος ἐπεξηγεῖται ἐντὸς παρενθέσεων ὡς ὁ «Ἀθάνατος» καὶ ὡς ὁ «Ἄιδωνέας». Τὸ ὄνομα «Ἄτουν» εὐλόγα παραπέμπει στὸν αἰγυπτιακὸ θεὸ Atum, τὸν ἀρχέγονο θεὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε τὸ αἰγυπτιακὸ πάνθεο. Ἡ ὑπόθεση αὐτῆ, τῆς ταύτισης τοῦ Ἄτουν μὲν τὸν Atum, ἐνισχύεται ἀπὸ ἀναφορὲς στὸ ποίημα, ὅπως μπορεῖ νὰ καταδείξει ἡ σημείωση χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ συγκεκριμένου θεοῦ⁵⁹ μετὰ παράλληλη παράθεση τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν στὸ ποίημα: ὁ Atum

⁵⁷ Βλ. Γιώργος Κοροπούλης, «Ἀλέξης Φωκᾶς: *Ἀσκήσεις I-IX*, Ὡλήν, Ἀθήνα, 1984»: *Πλαν, ὁδῖον* 8 (Φθινόπωρο 1988) 507-8: «Τὸ βιβλίον τοῦ Ἀλέξη Φωκᾶ εἶναι ἡ ἀργή, ὀδυνηρή, μονολεκτικὴ ἀφήγηση τοῦ ἐγκλεισμοῦ στὴν Λογοτεχνία [...] Μπαίνουμε στὴν ὡς ἀληθῶς Κόλαση: τὴν Λογοτεχνία. Ὁ τρίτος κύκλος τῆς («Δωδεκάμημος») καὶ ὁ ἕβδομος («Ἡ ἔρημη γῆ») θὰ σᾶς φανοῦν ἐντέλει τόποι ἀναφυχῆς. Ἀπὸ σελίδα σὲ σελίδα, ἀπὸ κύκλο σὲ κύκλο, δὲν ὑπάρχει τέχνασμα ποὺ νὰ μὴν διαστρέφεται, κανόνας ποὺ νὰ μὴν γελοιογραφεῖται, εἶδος ποὺ νὰ μὴν διασύρεται - ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν ὑπάρχει τέχνασμα ποὺ νὰ μὴν υἱοθετεῖται, κανόνας ποὺ νὰ μὴν ἐφαρμόζεται, εἶδος στὸ ὁποῖο νὰ μὴν προσφεύγει μετ' εὐλαβείας ὁ γράφων [...]. Ἡ Λογοτεχνία σχολιάζει (καὶ διαφθερίζει) τὴν Λογοτεχνία διὰ τῆς Λογοτεχνίας».

⁵⁸ Βλ. Ἠλίας Ἅγιος, «Νεογνωστικισμὸς καὶ κομμουνιστικὴ ἐσχατολογία»: *Γιὰ τὸν Ἠλία Ἅγιο*, σ. 38: «τὸ συντριπτικὰ μεγαλύτερο μέρος τῶν δύο [...] “κομμουνιστικῶν” συλλογῶν του [τοῦ Βάρναλη] συνιστᾷ μιὰν ἀρνητικὴ Θεολογία, γραμμὴν λὲς πρὸς ἀπάλειψιν τῆς “δόξης τοῦ Κυρίου”». Πρβλ. Δημήτρης Κοσμάπουλος, *Ἡ πῆσις τοῦ ἱπτάμενου. Μιὰ εἰσαγωγή στὴν ποίηση τοῦ Νάσου Βαγενᾶ*, Ἀθήνα, Ἴνδικτος, 2007, σ. 115-6: «μετὸν ὄρο ἀρνητικὴ θεολογία θελήσαμε νὰ τονίσουμε τὴν ἀναπόδραστη ροπὴ τῶν δημιουργῶν νὰ παίρουν θέση, ἔστω καὶ ἀνεπίγνωστα, ἀπέναντι στὰ μεγάλα ἐρωτήματα τῆς ἀνθρώπινης υπάρξεως, ἀκόμα καὶ μετὰ τρόπο ἀρνητικὸ ἀπέναντι στὶς ἀπαντήσεις ποὺ δίνει ἡ χριστιανικὴ παράδοση».

⁵⁹ Οἱ πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ: Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London, Thames & Hudson, 2003, σ. 98-101.

ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς πρὸ γνωστούς θεοὺς τῆς Αἰγύπτου («ὄλο γύρω τοπίο ἢ ἀφρικανικὴ ἔρημος»), εἶναι ὁ θεὸς τῆς πληρότητας, τῆς προ-ὑπαρξῆς καὶ τῆς μετα-ὑπαρξῆς («Ἵπάρχει. Ἐκεῖ, ἐκεῖ ἢ ἐδῶ ἢ κάπου ἄλλοῦ, μέσα στὸν πέρα ἀπ' τὸν χρόνο καὶ τὸν χῶρο»), δημιουργήθηκε μόνος του, δίχως προγόνους («Δὲν ἔχει προγόνους, γιατί οἱ πρόγονοι ἦταν, εἶναι καὶ θὰ εἶναι ἢ μνήμη, ἢ μνήμη ὑπόμνηση καὶ ἢ ὑπόμνηση μεταβολή»), εἶναι ὁ δημιουργὸς —κι ἐκεῖνος ποὺ θὰ δώσει τὸ τέλος— τῶν πάντων («Δίχως τὸν Ἄτουμ [Ἀϊδωνέα] δὲν (θὰ) ὑπῆρξαν, ὑπάρχουν, θὰ ὑπάρχουν πόλεις, πολλά, πουλιά, μνήματα, πλανῆτες, πλάνες, ρήματα, ὀνόματα»), ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸν ἑσπερινὸ ἥλιο («Γνωρίζει ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς ἥλιους. Τὸ φῶς τοὺς τὸν κάνει νὰ στράφτει στὰ μάτια τῶν φυλῶν, ἢ θερμότητά τοὺς τὸν πυρακτώνει. Ὁ Ἄτουμ [Ἀθάνατος] μέσα σ' ἓναν [κάποιον] ἥλιο») καὶ ἀποτελεῖ χθόνια θεότητα τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ τελευταία αὐτὴ πληροφορία, ἢ ὁποία δὲν παραλληλίστηκε μὲ κάποιο ποιητικὸ ἀπόσπασμα, παραλληλίζει τὸν Atum μὲ τὸν Αἰδωνέα, καθὼς τὸ ὄνομα τοῦ δεύτερου πρόκειται γιὰ ἐκτεταμένο ποιητικὸ τύπο τοῦ ὀνόματος Ἄιδης, ἦτοι Ἄδης.

Ὁ διάλογος μὲ τὴ Βίβλο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ μπορούσε νὰ ἐντοπιστεῖ ἤδη στὴν ἀναφορὰ τοῦ θανάτου τῆς «ρήγισσα[ς] τῆς Τύρου»,⁶⁰ ἀλλὰ κορυφώνεται μὲ τὴν ἐμφανῆ παράθεση (ἐντὸς εἰσαγωγικῶν) ἀποσπάσματος τῆς πασχάλιας εὐχῆς «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι». Ἐκεῖνο ποὺ ἀλλάζει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο —παρὰ τὴ χρήση κατωφερῶν εἰσαγωγικῶν— καὶ παράγει, ἐν σχέσει μὲ αὐτό, ἐκ νέου νόημα εἶναι τὸ ὅτι τὰ ρήματα τοποθετοῦνται σὲ ἀ' ἐνικὸ ἀντὶ γιὰ ἀ' πληθυντικὸ πρόσωπο: «Σὺ εἶ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐκτός Σου ἄλλον οὐκ οἶδα, τὸ ὄνομά Σου ὀνομάζω». Μάλιστα, ἡ φράση αὐτὴ βρίσκεται στὸ τέλος τῆς παραγράφου, ἢ ὁποία ξεκινᾷ μὲ τὰ λόγια: «Φυλὲς πέρασαν, περνοῦν, θὰ περάσουν σ' ἓνα ὁμοιοτέλευτο τέμπο ἀλλαγῆς (ἀδράνειας), μὲ συντελεστὴ φθορὰ ἐνεστῶτος». Ἡ ἐξακολουθητικὰ παροῦσα (σὲ χρόνο ἐνεστῶτα) φθορὰ γιὰ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες γενιές —ἐμφατικὰ ἀντιπαραβαλλόμενη μὲ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη χρήση πολλῶν ρημάτων καὶ στίς τρεῖς χρονικὲς τοὺς βαθμίδες— ἀποτελεῖ τὸν ὄντως τόπο τοῦ Ἄτουμ, τὸν ὁποῖο ἀναζητᾷ ἢ ἀνθρωπότητα. Ἡ δὲ ἀνθρωπότητα, προσωποποιημένη καὶ ἐνδεδυμένη

⁶⁰ Θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ πρόκειται γιὰ τὴν Ἰεζάβελ, ἢ ὁποία ἦταν πριγκίπισσα τῆς Τύρου καὶ τῆς Σιδώνας, συνδέθηκε μὲ τὴ λατρεία τοῦ Βάαλ (*Βασιλειῶν Γ'*, 16:31), ἐναντιώθηκε στὸν προφήτη Ἡλία καὶ βρῆκε τραγικὸ θάνατο (*Βασιλειῶν Δ'*, 9: 30-37): μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀνδρα τῆς (Αχαάβ) ἀπὸ τὸν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου του (Ἰού ἢ Ἰηού), ὁ ὁποῖος διέταξε νὰ τὴν ρίξουν ἀπὸ τὴν ρίζον ἀπὸ τὴν πατήσουν μὲ ἄμαξα. Ὄταν, μετὰ τὸ γεῦμα τοῦ Ἰού, δόθηκε διαταγὴ νὰ ταφεῖ, διαπιστώθηκε ὅτι εἶχε ἀπομείνει μόνον τὸ κρανίον της, τὰ πόδια καὶ οἱ παλάμες της, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ προφητεία τοῦ Ἡλία γιὰ αὐτήν: «ἐν τῇ μερίδι Ἰεζράελ καταφάγονται οἱ κύνες τὰς σάρκας Ἰεζάβελ, καὶ ἔσται τὸ θνησιμαῖον Ἰεζάβελ ὡς κοπρία ἐπὶ προσώπου τοῦ ἀγροῦ ἐν τῇ μερίδι Ἰεζράελ, ὥστε μὴ εἰπεῖν αὐτοὺς Ἰεζάβελ» (*Βασιλειῶν Δ'*, 9: 36-37).

«ροῦχα στοῦ ὕφους τοῦ χοός»,⁶¹ ἀναζητεῖ τὸν ἀπόλυτο Θεό, μέχρι νὰ καταλήξει — γερασμένη πιά καὶ σταθερὰ συνοδευόμενη ἀπὸ τὸν «θρῆνο» καὶ τὴν «τύψη»— στὸν «αἶνο» αὐτὸν ποὺ ἀναγνωρίζει τὴ μοναδικότητα τῆς ἀπόλυτης θεότητας. Ἔτσι, ἐπιτυγχάνεται μιὰ συγκρητιστικὴ μορφή θεότητας, οὕτως ὥστε νὰ “θεοποιηθοῦν” σὲ ἀνάλογη δόξα οἱ ὑπόλοιποι «Ἀθάνατοι» ποὺ προσφωνοῦνται ἀπὸ τὴ καταληκτικῆ φωνή: «—Ἄντρέ, Ραμόν, ἐλάτε. Στὸ ποτάμι βρῆκα ἓνα σβόλο χρυσάφι».⁶²

Ἀντίστοιχα, στὴν ἐπόμενη —χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ποιητικὴ τοῦ Λάγιου⁶³ καὶ ἐκδοθεῖσα ἐκτὸς ἐμπορίου μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἀλέξης Φωκάς—⁶⁴ συλλογῆ, τὶς *Ἀσκήσεις (I-IX)* (1984), καὶ δὴ στὸ πρῶτο ποίημα («Ἰλιάς, Β΄») τῆς πρώτης ἄσκησης, ἀφοῦ ἔχει ἀπευθυνθεῖ κάλεσμα «ἐκ μέρους τῆς ποίησης ποὺ εἶναι ἡ συνείδηση καὶ τὸ εὐοῖ εὐὰν τῆς ἱστορίας» (II, 60) στοὺς ποιητικοὺς προγόνους (Ὀμηρος, Ἐμπεδοκλῆς, Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Li Bai, Ἀλγκιέρι, Shakespeare, Pierre de Ronsard, Whitman, Νερούντα, Παλαμᾶς, Ἐμπειρικός, Ezra Pound, John Keats, Hölderlin, Saint-John Perse, Rilke, T.S. Eliot, Σολωμός καὶ Σεφέρης) καὶ στὸν σύμπαντα κόσμον μὲ σκοπὸ τὴ λυρικὴ του ἀνάπλαση,⁶⁵ ὑπάρχει ἡ καίρια διατύπωση στὸ ε΄ μέρος: «τὸ ἄσμα ἐν ἡμῖν, τὸ ἄσμα ἐφ’ ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν / φκιάχεται ἀπὸ πλήθη [...]» (II, 64). Ἐν προκειμένῳ, τὸ «ἄσμα» καταλαμβάνει τὴ θέση τοῦ αἵματος καὶ ἡ διατύπωση ἀποκτᾷ *διαλογικὴ συμφραστικὴ σημασία* μὲ τὸ *Κατὰ Ματθαῖον 27:25* καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ κρίματος τῆς θανάτωσης τοῦ Ἰησοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἰουδαϊκοῦ ὄχλου μετὰ τὴν ἄρνηση κάθε εὐθύνης ἀπὸ τὸν Πόντιο Πιλάτο. Συνεπῶς, τὸ ποίημα-ἄσμα πρέπει νὰ

⁶¹ Πρβλ. *Γέν.*, 2:7: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς» καὶ 3:21: «Καὶ ἐποίησε Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Ἀδὰμ καὶ τῇ γυναίκε αὐτοῦ χιτῶνας δερματίνους καὶ ἐνέδυσεν αὐτούς»,

⁶² Ἡ συνύπαρξη τῶν δύο αὐτῶν ὀνομάτων, θὰ μπορούσε —μὲ ἄκρα ἐπιφύλαξη— νὰ ἐπιτρέψει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς André Malraux καὶ Ramón Benítez (ψευδώνυμο τοῦ Ernesto Che Guevara), οἱ ὁποῖοι δικαιοῦνται μιὰ τέτοια θέση χάρις στὴν ἐπαναστατικὴ τους δράση.

⁶³ Βλ. Ἄννα-Μαρία Σιχάνη – Νάντια Φραγκοῦλη, *ὁ.π.*, σ. 423: «Οἱ *Ἀσκήσεις*, ἓνα ἐντυπωσιακὸ, σὲ ποικιλία ἀλλὰ καὶ σὲ πλήθος ποιημάτων, ποιητικὸ βιβλίον, δίνουν τὸ στίγμα τῆς ποιητικῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Λάγιου: ἐκτεταμένη καὶ ποικιλόμορφη χρῆση διακεκεμενικῶν ἀναφορῶν, μορφικὴ ποικιλία καὶ πειραματισμός, ὀξὺς καὶ εὐγλωττα ἐκφρασμένος κοινωνικὸς προβληματισμός. Ἀποτελοῦν, τρόπον τινά, τὴν προγραμματικὴ παρουσίαση τοῦ Λάγιου».

⁶⁴ Βλ. Ἄντεια Φραντζῆ «Σχολιάζοντας τὴ σύγχρονὴ Ἑλληνικὴ Ποίηση», *Ἀντί* 566 (9 Δεκεμβρίου 1994) σ. 54: «Ὁ Ἡλίας Λάγιος εἶχε ἐμφανιστεῖ ἀπὸ τὸ 1984 μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἀλέξης Φωκάς καὶ τὴ συλλογῆ *Ἀσκήσεις (I-IX)* {1-9}, συλλογῆ ἐκτὸς ἐμπορίου. Τὸ 1991 ἐκδίδει ἐπωνύμως τὸ πρῶτο του βιβλίον *Τὰ κατὰ Ἀλέξιον καὶ Μαρίαν*». Γιὰ τὰ ἐργογραφικὰ τοῦ Λάγιου πρβλ. «Ἑλληνομουσεῖον: Ἀνθολογεῖται ὁ Ἡλίας Λάγιος» (ἀνθολόγησις: Δημήτρης Κοσμόπουλος): *Ἀκτὴ* 49 (Χειμῶνας 2001) 49. Γιὰ τὴ χρῆση ψευδώνυμου βλ. Gérard Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, (μτφρ.: Jane E. Lewin, πρόλ.: Richard Macksey), Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 46-54 [Οἱ παραπομπὲς στὸ ἔξης: *Paratexts* καὶ ἀριθμὸς σελίδας]. Ὁ Γιάννης Δάλλας χαρακτηρίζει τὸ συγκεκριμένον ψευδώνυμο «βυζαντιν[ό]» καὶ τὸ συνδέει μὲ τὸ Δεσποτάτο, τὸ ὁποῖο δὲν κατονομάζει, ἀλλὰ προφανῶς πρόκειται γιὰ ἐκεῖνο τῆς Ἠπειροῦ, δεδομένης τῆς σημαντικῆς θέσης ποὺ εἶχε σὲ αὐτὸ ἡ Ἄρτα, ἡ γενέθλια πόλις τοῦ Λάγιου (βλ. Γιάννης Δάλλας, *ὁ.π.*, σ. 28).

⁶⁵ II, 62: «καλῶ τὸν ἐρχόμενον, τὸν κύκνον τῆς νύχτας, πηγαῖο λυρικὸ νὰ ἀνασχηματίσει τὴν πλάση».

παραλληλιστεί με τὸ θεῖο αἷμα ἀλλὰ καὶ με ἀποδεχόμενη ἀταβιστικὴ κατάρρα. Παράλληλα, ἡ ποιητολογικὴ διαπίστωση ποῦ ἔπεται, ἦτοι ὅτι τὸ ἄσμα «φκιάχεται ἀπὸ πλήθη», καθὼς καὶ τὸ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο («θὰ γεννήσουμε τὸ ποίημα») με τὸν ὑπαινιγμο στὴ *Γένεσιν* καὶ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου,⁶⁶ λειτουργοῦν ὑποστηρικτικὰ ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεση ἐργασίας μας γιὰ τὴν ἐγγενῆ *διαλογικότητα* ποῦ συνέχει τὴν ποιητικὴ τοῦ Λάγιου.

Ἀκολούθως, ἡ κατάληξη τοῦ δ' μέρους τοῦ ποιήματος «1976» (II, 66), διανγάζει τὸ ἐν πολλοῖς δυσερμηνευτο ποίημα: «Καὶ εἶδεν ὁ Καλὸς τὴ βαθιὰ ἀοριστία τῶν ἐκπεπτωκότων καὶ εἶπεν· χαῖρε, ὦ ἐφιάλτη μου, νὰ ξεχωρίζεις ἄστρο καὶ νύκτα. Καὶ ἐγένετο ἐσπέρα καὶ ἐγένετο πρωί, αἴσχος καὶ βάσανος, ἡμέρα μία». Πρωταγωνιστὴς εἶναι ὁ Θεὸς-Πλάστης τῆς *Γενέσεως*, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται μὲν «Καλός», ὡστόσο ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς δημιουργίας του προσπορίζει «αἴσχος καὶ βάσαν[ο]».⁶⁷ Ἀξιοσημείωτη εἶναι δὲ ἡ ἀναφορὰ στοὺς «ἐκπεπτωκότ[ες]», ἡ ὁποία τοποθετεῖ ἀπριωρικὰ τὴν Πτώση ἐν σχέσει με τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου.

Ἀντίστοιχα, στὸ ζ' μέρος ὁ Θεὸς αὐτοπροσδιορίζεται με ὄρους ἀνατροπῆς, οἱ ὁποῖοι γίνονται αἰσθητοὶ ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο: «Εἶμαι ὁ γυμνοπόδαρος, ὁ ἦν καὶ ὁ ἀπών» (II, 67). Ἀνακαλεῖται, λοιπόν, τὸ παλαιοδιαθητικὸ «ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὦν»⁶⁸ καὶ τὸ ἀποκαλυπτικὸ «Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὦν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος»,⁶⁹ τὸ ὁποῖο συνηχεῖ *διαλογικὰ* με τὴ —σημαντικὴ τῆς παρελθοντικῆς μονάχα παρουσίας καὶ τῆς

⁶⁶ Βλ. *Γέν.*, 1:26: «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν». Γιὰ τὶς ποικίλες ἐξηγήσεις καὶ ἐρμηνεῖες τῆς χρήσης τοῦ συγκεκριμένου γραμματικοῦ προσώπου στὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα βλ. Σταῦρος Ε. Καλαντζάκης, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός». *Ἑρμηνευτικὴ ἀνάλυση τῶν περὶ δημιουργίας διηγήσεων τῆς Γενέσεως*, Ἀθήνα, Πουρναράς, 2001, σ. 235-40.

⁶⁷ Βλ. Ernst Bloch, *Ὁ Θεϊσμός στὸν Χριστιανισμό. Γιὰ τὴ θρησκεία τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς Βασιλείας*, (μτφρ.: Πέτρος Γιατζάκης), Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 2019, σ. 79-80: «Ἰδίως ἡ ιδιότητα τοῦ *Δημιουργοῦ* τοῦ κόσμου [...] ἐμποδίζει τώρα ἀποφασιστικὰ νὰ ἀντιμιλήσει ὁ πηλὸς στὸν κεραμέα (*Ἡσ.*, 45: 9). Ἄντ' αὐτοῦ λέει ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔργου τῶν ἑξὶ ἡμερῶν στὸ τέλος τῆς δημιουργίας (καὶ προηγουμένως ἤδη τὴν Τρίτη, Τέταρτη καὶ Πέμπτη ἡμέρα ποῦ δημιουργεῖ τὴ ζωὴ): *καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν*. Τούτη ἡ ἀπόφανση δὲν συνάδει καὶ πολὺ με τὴ θεία ρῆση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νῶε, ὅταν ἡ κακία τῶν ἀνθρώπων πάνω στὴ Γῆ ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε ὁ Θεὸς δηλώνει ὅτι μετάνιωσε ποῦ ἔπλασε τοὺς ἀνθρώπους (*Γέν.*, 6: 6). Βέβαια, μετὰ τῆς δημιουργίας καὶ τοῦ Νῶε ὑπῆρξε ὁ ὄφης, ποῦ λειτούργησε ὡς ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος γιὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἦταν ὅλα ὅσα δημιούργησε ὁ Κύριος καλὰ λίαν, ἢ ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὴν πραγματικότητα ὅτι δὲν μπορούσαν νὰ παραμείνουν ἔτσι καλὰ, ὅταν δὲν γίνονται ὅλα σύμφωνα με τὴ θέληση τοῦ δημιουργοῦ τους. Ἡ ἐλευθερία τοῦ κόσμου ἦρθε κατὰ συνέπεια μέσω τοῦ ὄφεως, ἀλλὰ ἡ κατάρρα ποῦ καλύπτει ὅλο τὸν κόσμον μετὰ τὴν παρακοὴ καὶ τὴν ἀκόλουθη ἐκδίωξη ἀπὸ τὸν Παράδεισο εἶχε στόχο νὰ ἀθωώσει τὸν δημιουργὸ τῶν πάντων (συνεπῶς καὶ τοῦ ὄφεως) ἀπὸ κάθε εἶδους εὐθύνη. Ὁ Θεὸς παρουσιαζόταν ἔτσι ἐξαρχῆς ἀμέτοχος στὴ δυστυχία τοῦ δημιουργημένου ἀπὸ αὐτὸν κόσμου».

⁶⁸ *Ἐξόδος*, 3: 14. Ἡ Ἑβδομήκοντα μεταφράζουν ἔτσι τὴ φράση אֲשֶׁר אֲשֶׁר אֲשֶׁר (: Eyéh asher Eyéh), ἡ ὁποία προσδίδει μιὰν ἄλλη ὄντολογικὴ δυναμικὴ στὸ θεῖο, ἀφοῦ θὰ μεταφραζόταν ὡς «Ὁ Ἐσόμενος ὅστις / ὅταν / ὅθεν ἔσεται» (βλ. Σάββας Μιχαήλ, *Μορφές τοῦ Μεσσιανικοῦ*, Ἀθήνα, Ἄγρα, 1999, σ. 155).

⁶⁹ *Ἀποκ.*, 1: 8.

παροντικής εξακολουθητικής απουσίας— χρήση τῶν τύπων «ἦν» καὶ «ἀπών». Ὡστόσο, ἂν καὶ ἄμφότεροι αὐτοὶ οἱ τύποι ἐμφαίνουν τὴν ὄντολογικὴ ἀνυπαρξία, ἡ πρώτη φράση τὴν ἀναιρεῖ χάρις στὸ ἐναρκτήριο ρῆμα «εἶμαι». Ρῆμα, μάλιστα, τὸ ὁποῖο θὰ δηλώσει στὴ συνέχεια ὄχι μόνον τὴν ὑπαρξή, ἀλλὰ καὶ τὴν κάθε ἄλλο παρὰ πανάγαθη οὐσία τοῦ θεοῦ: «Εἶμαι ὁ αἰχμηρὸς ἐφιάλτης ποὺ πριονίζει ἐκδικητικὰ τὰ ὀστά σου. Ματώνω τὰ φτερά μου στὴν προσευχή σου» (II, 67).

Ἐν συνεχείᾳ, τὸ θ' μέρος, χάρις στὴν ἀρχὴ του («Σπέρπασι προσηλώθη ἡ παρθένος τοῦ Μεταξουργείου» [II, 68]), ἀποκτᾶ τὴν ὑποβλητικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἐμβληματικὸ ὕμνο τῆς Ἀκολουθίας τῶν Παθῶν «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου...» καὶ, συγκεκριμένα, τὴ φράση «ἦλοις προσηλώθη ὁ Νυμφίος τῆς ἐκκλησίας». Ἡ *διαλογικὴ* σχέση τῶν δύο φράσεων, ἥτοι ἐκείνης ποὺ ἀρθρώνεται κειμενικὰ κι ἐκείνης ποὺ ἀναπόφευκτα ἀνακαλεῖται ἀπὸ τὸ κοινὸ ρῆμα «προσηλώθη» καὶ τίς ἐν γένει γραμματικοσυντακτικὲς ἀναλογίες, προεκτείνεται, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ δίπολο ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ Νυμφίου ποὺ σταυρώνεται στὰ καρφιά καὶ παρθένου ποὺ ἀκίνητοποιεῖται στὰ σπέρματα. Ἀντίστοιχη μεταφυσικὴ συναίρεση τῆς θεϊκῆς ἀποκάλυψης καὶ τῆς ἡδονῆς θεματοποιεῖται καὶ στὸν πρῶτο στίχο τοῦ δίστιχου ἀπὸ τὸ ποίημα «Senza tempo. Affrettando ad lióbitum» τοῦ περουβιανοῦ ποιητῆ Martin Adan⁷⁰ ποὺ ἐπιλέγει γιὰ motto ὁ Λάγιος: «¡Mi epifania!... cegóme orgasmo!... / ¡Vaciedad de mi pecho desbordada!... [= Ἡ ἐπιφοίτησή μου!... τυφλωμένη ἀπὸ τὸν ὄργασμό!... / Ἡ παραφροσύνη τοῦ ξεχειλισμένου στήθους μου!...]» (Ἡ μετάφραση δική μου).

Ἀκολουθῶς, στὸ ι' μέρος (II, 68) ἡ δευτεροπρόσωπη ἐπίκληση «Κύριε, Κύριε» στοιχεῖται μὲ ἀντίστοιχες κλητικὲς ἐπαναλήψεις τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ καίριο ἐρώτημα «ποιὸς εἶμαστε Ἐσύ;». Ἡ χρήση πρώτου πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ φανερώνει μία ὑπόσταση *διαλογικὴ* (βλ. Εἰσαγωγή), ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ὁποίας δὲν ἔγκειται σὲ αὐτὸ (ἄλλωστε καὶ δογματικὰ ἢ θεότητα, συνίσταται *διαλογικὰ*: τρισυπόστατα) ἀλλὰ στὴ διασάλευση τοῦ ἀνθρώπινου καὶ τοῦ θεοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ φωνὴ ποὺ ἀπευθύνεται εἶναι θνητὴ. Ἐπιπλέον, ἡ ἱκεσία «λυπήσου μας, λυπήσου Σε» συνεχίζει τὸ motto ἀπὸ τὸ ἔργο *Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ* τῆς Κρητικῆς Αναγέννησης «Ἀόρατε, λυπήσου με, ἄναρχε, πόνεσέ με, / καὶ πολυέλεε Θεέ, σὺ παρηγόρησέ με», δίχως ὅμως νὰ δικαιώνει τοὺς ἐπιθετικοὺς προσδιορισμοὺς

⁷⁰ *The Oxford Book of Latin American Poetry. A bilingual anthology*, (ἐπιμ.: Cecilia Vicuña – Ernesto Livon-Grosman), New York, Oxford University Press, 2009, σ. 253-4.

τοῦ motto, ἐφόσον ὁ περὶ οὗ ὁ λογος Θεὸς εἶναι «ἐν πλήρει ἀσπλαχνία» καὶ παράλληλα συνταυτίζεται μετὰ τὸν ἐκπεπτωκότα ἄνθρωπο.

Τὸ δ' μέρος ἀπὸ τὰ «Ἰντερμέδια» τερματίζεται μετὰ ἀναφορὰ στὸν τόπο τοῦ ποιήματος, ὁ ὁποῖος εἶναι «Τόπος ἰδιαίτερης ἀντοχῆς. Καμία σχέση μετὰ εὐφήμους μνείας, τύπου “Κρανίου τόπος”, μόνο μιὰ μικρὴ συλημένη Γεθσημανῆ» (II, 79). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ τόπος ποὺ προκρίνεται εἶναι ἐκεῖνος τῆς προδοσίας καὶ ὄχι ἐκεῖνος τῆς Σταύρωσης, ἐνῶ ἡ καταληκτικὴ ἀπορία («ἀπορεῖς ἂν αὐτὸ ποὺ ἀντικρίζεις εἶναι διάθεση ἐπαφῆς ἢ χορευτικὴ κίνηση») ἐγείρεται ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιλογή. Ἐπιπλέον, ἡ Γεθσημανῆ συγκερνᾷ τὴν ἀνάδυση τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴ στιγμὴ τῆς προδοσίας του καὶ γιὰ αὐτὸ ἀξιοποιεῖται ἀπὸ τὸν Λάγιο στὸ «Ἐωθινό» (II, 407) τῆς συλλογῆς *Περὶ ζώου (μιὰ πραγματεία)* (1996), ποίημα ποὺ θὰ ἐξεταστῆ στὴ συνέχεια. Τέλος, ὁ τόπος αὐτὸς ἀποκτᾷ ἐπιπρόσθετη σημασία, καθότι ἐκεῖ κηδεύτηκε ἡ Παναγία (καὶ ἔτσι ἴσως μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἀντίθεση μετὰ τὸ σημεῖο σταύρωσης τοῦ Ἰησοῦ [Κρανίου τόπος]).

Τὸ ποίημα «Δωδεκάμνημος» ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν τὴν τρίτη ἄσκηση πού, ὅπως δηλώνεται στὸ motto τῆς, βρίσκεται «στὴ βαριὰ σκιά τοῦ Κωστή Παλαμᾶ». Τὴν Παλαμικὴ ἐπιδραστικὴ σκιά ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ ἐπιμέρους τίτλοι καθεμιᾶς ἐκ τῶν δώδεκα μνημῶν —καθὼς εἶναι ἀκριβῶς οἱ τίτλοι τῶν μερῶν τοῦ *Δωδεκάλογου τοῦ γύφτου*— ἀλλὰ καὶ στίχοι ποὺ παραπέμπουν στὸ ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι: «μετὰ τὸ halleluja τῆς φοινικιάς» (II, 105). Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς *διαλογικῆς συμφραστικῆς* ἐντάσσεται καὶ ὁ *διάλογος* μετὰ τὴ Βίβλο στὸ «Μνήμη Δ' – Ὁ θάνατος τῶν Θεῶν». Πιο συγκεκριμένα, τὸ ὅλο ποίημα ἀρθρώνεται στὸν ἄξονα μιᾶς ἐπωδικῆς ἐπανάληψης διαλόγου μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος παραλάσσεται κατὰ τι σὲ κάθε ἐκδοχὴ του:

Μετὰ τὴν τελευτὴ Μωυσῆ
Ρώτησε τὸν Γιαχωβᾶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ:
«Ἄν κάποιος θέλει πράξει τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων
Κι ἐγὼ δὲν θέλω, τί νὰ κάμνω;»
Καὶ εἶπεν ὁ Κύριος: «Νὰ τὸν φονεύσεις».

(II, 109)

Σὲ κειμενικὸ ἐπίπεδο, ὁ πρῶτος στίχος (ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται συμμετρικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης, τῆς τρίτης καὶ τῆς πέμπτης στροφικῆς ἐνότητας) ἔρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ὁμότιτλο μετὰ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ δὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν του: «Καὶ ἐγένετο μετὰ τὴν τελευτὴν Μωυσῆ, εἶπε Κύριος τῷ Ἰησοῖ υἱῷ

Ναυή». Νοηματικά, ἡ ἀναφορὰ στὴν πρώτη στιχομυθία Ἰησοῦ Ναυή καὶ Θεοῦ σὲ ὅποιον —παρὰ τὴ θέληση τοῦ Ἰησοῦ— «θέλει πράξει τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων», μαζί μὲ τὴν σκληρὴ ἀπάντηση, πιθανῶς νὰ ἀφοροῦν στὴν κατάρα νὰ πεθάνει τὸ πρωτότοκο καὶ τὸ νεότερο παιδὶ ὅποιου ὑψώσει ξανὰ τὰ τεῖχη καὶ τὶς πύλες τῆς Ἰεριχῶς, κατάρα ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Ὁζᾶν ἀπὸ τῆς Ναιθὴλ σύμφωνα μὲ τὴ Βίβλο.⁷¹ Ἀντίστοιχα, παρατίθεται ὁ δεῦτερος σχετικὸς διάλογος: «“Ἄν κάποιος θέλει πράξει τὸ καλὸ μου / Κι ἐγὼ δὲν θέλω, τί νὰ κάμνω;” / Καὶ εἶπεν Κύριος: “Ἄν δὲν θέλεις, εἶσαι μαλάκας”». Ἐκεῖνοι ποὺ στὴ δευτέρη ἐπωδικὴ ἐπανάληψη «θέλουν πράξει τὸ καλὸ» [τοῦ Ἰησοῦ] μᾶλλον εἶναι οἱ Γαβαωνῖτες, οἱ ὅποιοι συνῆσαν μὲ τέχνασμα συνθήκη εἰρήνης μὲ τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἐν τέλει τὸν ὑπῆρέτησαν ὡς ξυλοκόποι καὶ νεροκουβαλητές.⁷² Τέλος, ἡ τρίτη ἐπανάληψη μὲ τὴ σημαίνουσα ἐλάχιστη μορφοσυντακτικὴ διαφοροποίηση: «“Ἄν κάποιος θέλει πράξει τὸ καλὸ Σου / Κι ἐγὼ δὲν θέλω, τί νὰ κάμνω;” / Καὶ εἶπεν Κύριος: “Δὲ θὰ κάμνεις ἐσύ, Ἐγὼ θὰ σοῦ κάμνω”». Πρόκειται γιὰ τὴν πλέον σημαίνουσα στροφομυθία, καθὼς ἐδῶ ὁ Θεὸς φαίνεται νὰ ἐμφορεῖται τόσο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ εὐεργετηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὅσο καὶ νὰ τιμωρήσει ὅποιονδήποτε θέτει προσκόμματα σὲ αὐτὴν τὴν εὐεργεσία, ἐπιδεικνύοντας ἔτσι μιὰ φύση ἐκδικητικὴ, μὰ ποὺ συνάμα ἐπιθυμεῖ τὴν εὐεργεσία ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Παράλληλα, ὁ παλαμικὸς τίτλος («Ὁ θάνατος τῶν Θεῶν») σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ motto ἀπὸ τὸν Nietzsche («Weh spricht: Vergeh! Doch alle Lust will Ewigkeit, Will tiefe, tiefe Ewigkeit»),⁷³ δημιουργοῦν ἄλλο ἓνα κειμενικὸ δίκτυο, στὸ ὁποῖο “λογοδοτοῦν” στίχοι, ὅπως αἴφνης ἐκεῖνος τῆς δευτέρας στροφῆς: «Ἄγιοδημητριάτικα ἀφησμένα / Στοῦ Θεοῦ τὸ μνῆμα».

Στὸ πολυσύνθετο «Ποίημα» στὴν τέταρτη ἄσκηση, κεντρίζει τὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον τὸ ποιητικὸ τμῆμα μὲ τὴν ἐπιγραφή «[Σουλαμίτις]»:

Ἄφετε τὰ κοράκια, κύριε Σολομών,
ἐλθεῖν πρὸς με. Βοσκή
τὸ κορμί μου. Ἀτελείωτες
ῶρες, ἐδῶ
ἐκεῖ, παντοῦ, πεθαίναμε,
πεθαίναμε. Κύριε Σολωμέ,

⁷¹ Ἰησοῦς Ναυή, 6: 26.

⁷² Βλ. *Στὸ ἴδιο* 9: 3-33.

⁷³ «Ἀλίμονο λέει: Ξεχᾶστε! Ἀλλὰ κάθε ἐπιθυμία θέλει αἰωνιότητα, θέλει βαθιά, βαθιά αἰωνιότητα» [Ἡ μετάφραση δική μου]. Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ τέταρτο μέρος τοῦ *Τάδε ἔφη Ζαρατούστρα*. Το μέρος, δηλαδή, ποὺ ἀκολουθεῖ ἐκεῖνο ποὺ περιλαμβάνει τὸν περίφημο θάνατο τοῦ Θεοῦ.

τί ἔχουμε πιά
νὰ φοβηθοῦμε;

(II, 141)

Ὁ ποιητικὸς *διάλογος* ἐδῶ πραγματώνεται μὲ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό, ὁ ὁποῖος στὸ *Ματθ.* 19:14 προστάζει: «Ἄφετε τὰ παιδιὰ ἔρχεσθαι πρὸς με καὶ μὴ κωλύετε αὐτά· τῶν γὰρ τοιούτων ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ». Κατ’ ἀντιστοιχία, ἡ φωνὴ τῆς Σουλαμίτιδος ἀπευθύνεται στὸν Σολομώντα, ζητώντας του νὰ ἐπιτρέψει στὰ κοράκια νὰ τὴν πλησιάσουν. Τὰ κατ’ ἐξοχὴν ἀθῶα παιδιὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὰ σαρκοβόρα πτηνὰ καὶ ἡ κατοχὴ τῆς ἐπουράνιας βασιλείας ἀπὸ τὸν σπαραγμὸ τοῦ σώματος. Ἡ προσφώνηση στὸν Σολομώντα ἐξηγεῖται ἂν διερευνηθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ *παρακειμενικοῦ* δείκτη: ἡ Σουλαμίτιδα εἶναι ἡ Νύμφη στὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων*,⁷⁴ τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν Σολομώντα,⁷⁵ ἐνῶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἐτυμολογικὰ ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὴ θηλυκὴ ἐκδοχὴ τοῦ ὀνόματος Σολομών. Ἐν πρώτοις λοιπόν, ὁ *διάλογος* τοποθετεῖ τοὺς στίχους αὐτοὺς στὸ σχετικὸ βιβλικὸ κείμενο ἀναφορᾶς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἴδιο ἀξιοσημεῖωτα *διαλογικὰ* δομημένο βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.⁷⁶ Τέλος, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ ὀνόματος στὶς δύο κλητικὲς προσφωνήσεις, ἀφοῦ τὸ ὀρθὸ «κύριε Σολομών» τοῦ πρώτου στίχου, μετατρέπεται σὲ «Κύριε Σολωμέ» στὸν ἕκτο, πιθανῶς ὑπαινισσόμενος τὴν παράδοση τοῦ ὀνόματος τοῦ

⁷⁴ Βλ. *Ἄσμα Ἀσμάτων*, 6:12: «Ἐπίστρεφε, ἐπίστρεφε, ἡ Σουλαμίτις· ἐπίστρεφε, ἐπίστρεφε, καὶ ὀψόμεθα ἐν σοί». Τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων* ἔχει τροφοδοτήσει πολλαχῶς τὴ νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, βλ. Κίρκη Κεφαλέα, *Κραταιὰ ὡς θάνατος ἀγάπη. Τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων στῆ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2015, σ. 155-293.

⁷⁵ Βλ. Paul Ricoeur & Andre LaCocque, *Ἄς σκεφτοῦμε τὴ Βίβλο*, (μτφρ.: Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου - Φώτης Σιάτιστας), Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 2005, σ. 308-9: «Τὸ ποίημα ἀποδίδεται στὸν Σολομώντα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἐκλαμβάνουμε τὸ στοιχεῖο αὐτὸ κυριολεκτικὰ. Δὲν λέω ὅτι πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονὸς πὼς στὸ κύριο σῶμα τοῦ Ἄσματος ὁ Σολομώντας ἀναφέρεται σὲ τρίτο, ἢ καμιά φορὰ καὶ σὲ δεῦτερο ἐνικὸ πρόσωπο. Ἄν ὅμως θυμηθοῦμε κάποια ἐδάφια, ὅπως τὸ 1 Βασ 5, 12 (4,32 σὺς Ο’), σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Σολομώντας ἔγραψε 1.005 ἄσματα καὶ 3.000 παροιμίες, καταλαβαίνουμε πὼς ἡ ἰσραηλιτικὴ παράδοση ἔχει ἀναδείξει τὸν μεγάλο βασιλιὰ σὲ προστάτη τῶν σοφολογικῶν καὶ λυρικῶν κειμένων – καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι λαμβάνει ἐκεῖνος πού ἔχει ἤδη. Μερικοὶ σχολιαστὲς θεωροῦν ὅτι ἀκόμα κι ἂν τὸ ποίημα δὲν εἶναι τοῦ Σολομώντα, γράφτηκε στὴν ἐποχὴ του».

⁷⁶ Βλ. J. Cheryl Exum, *Song of Songs: A Commentary*, Luis ville / Kentucky, Westminster John Knox Press, 2005, σ. 4: « Παρουσιάζοντας τοὺς ἐραστές στὴν πράξη νὰ ἀπευθύνονται καὶ νὰ παρατηροῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, τὸ ποίημα μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τοὺς κρυφακοῦμε καὶ παρακολουθοῦμε τὸν ἔρωτά τοὺς νὰ ἐκτυλίσσεται. Τὸ κλειδί αὐτῆς τῆς ἐκτύλιξης εἶναι ὁ διαλογικὸς λόγος. Ἡ διαλογικὴ μορφή, ἂν καὶ δὲν εἶναι μοναδική, εἶναι σίγουρα ἀσυνήθιστη. Τὰ περισσότερα ἐρωτικὰ ποιήματα γράφονται ἀπὸ μία μόνο ὀπτικὴ γωνία, μὲ τὸν ποιητὴ ἢ τὸν ἀφηγητὴ νὰ μιλάει ἐμμέσως ἢ σαφῶς στὸ (ἢ γιὰ τὸ) ἀντικείμενο τοῦ πόθου του. Ἀκόμα καὶ στὸ πιὸ κοντινὸ παράλληλο μὲ τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων* ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, στὰ αἰγυπτιακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα, δὲν ὑπάρχει διάλογος ὅπως συναντᾶμε στὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων*, παρὰ μόνο (ἐσωτερικοὶ) μονόλογοι ἢ, σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα τραγούδια, “διπλοὶ μονόλογοι”, ὅπου ὁ μονόλογος τοῦ ἐνὸς ἐραστή ἑνώνεται μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἄλλου (Fox 263-65). Τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων* εἶναι ἕνας διάλογος μεταξὺ ἐνὸς ἀνδρα καὶ μιᾶς γυναίκας (καὶ περιστασιακὰ τῶν γυναικῶν τῆς Ἱερουσαλήμ). Παρουσιάζεται νὰ προσφέρει καὶ τὶς δύο ὀπτικὲς γωνίες, τῆς γυναίκας καὶ τοῦ ἀνδρα. Αὐτὸ εἶναι μέρος τῆς ὑπέρτατης τεχνικῆς καὶ καλλιτεχνίας του» [Ἡ μετάφραση δική μου].

Διονυσίου Σολωμοῦ (Salamon, Salomon, Solomon, Salomone), ὁ ὁποῖος ἔχει ἀξιοποιήσει ἀντίστοιχα τὸ βιβλικὸ ἀυτὸ κείμενο.⁷⁷

Στὴν ἴδια ἄσκηση, ἡ «25^η Ραψωδία» (II, 143-8), ἡ ποιητικὴ πρόθεση θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ —βάσει τοῦ τίτλου— ὅτι εἶναι ἡ συνέχιση ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ὀμηρικῶν ἐπῶν ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ εἰκοσιτέσσερις ραψωδίες. Ὡστόσο, πρόκειται γιὰ πολὺ συνθετότερο ἐγχείρημα, ἐκεῖνο ἑνὸς συντετημημένου *διαλογικοῦ* ἔπους ποὺ σχηματίζεται ὡς ἀπάντηση σὲ μιὰ πλούσια διαχρονία. Ἔτσι, αἴφνης τὸ ποίημα ἀρχίζει ἀκριβῶς ὅπως ἡ Ἰλιάδα («Μῆνιν ἄειδε») καὶ συνεχίζει μὲ *μετακειμενικὴ* νύξη στὸν — τυφλὸ κατὰ τὴν παράδοση— Ὅμηρο («καθὼς τὸ πρόσταξ' ὁ τυφλός»), γιὰ νὰ ἀκολουθήσει στὸν δεῦτερο στίχο ξανὰ ἀυτολεξεῖ τὸ ἰλιαδικὸ πρωτότυπο («Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος») καὶ πάλι ἡ νύξη στὰ ἔπη («καὶ τόπων ὀμηρικῶν»). Ὡστόσο, ὁ ἐπεξηγηματικὸς στίχος ποὺ ἀκολουθεῖ συμπεριλαμβάνει σὲ αὐτοὺς τοὺς τόπους ὄχι μόνον τὸ Ἴλιον, ἀλλὰ καὶ «Σόμ, Βαλτετσίου καὶ Καταλαυτικῶν Πεδίων», ἤτοι τόπους σπουδαίων πολεμικῶν μαχῶν, ἐφόσον στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Somme ἔλαβε χώρα ἀπὸ τὴν 1η Ἰουλίου ἕως τὴν 18 Νοεμβρίου τοῦ 1916 μία ἀπὸ τὶς πιὸ φονικὲς μάχες τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, στὸ Βαλτέτσι ἀφενὸς σημειώθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς πρώτες σημαντικὲς νίκες τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων ἐναντία στοὺς Ὀθωμανοὺς (12-13 Μαΐου 1821) καὶ ἀφετέρου σημειώθηκε σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ δυνάμεις τοῦ ΕΛΑΣ καὶ τοῦ Λόχου Ἀσφαλείας Βαλτετσίου (15 Ἰουνίου 1944), ἐνῶ στὰ Καταλαυτικὰ Πεδία ξέσπασε ἡ γνωστὴ στὴν Ἱστορία ὡς «Μάχη τῶν ἐθνῶν» (451 μ.Χ.). Χαρακτηριστικὸς τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος εἶναι ὁ τέταρτος στίχος «Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή — ἔτσι γουστάρειζ' ὁ Δίας»: ὁ διαχωρισμὸς σὲ συμμετρικὰ ἡμιστίχια, ἐπιτρέπει στὴν κειμενικὴ παρουσία τοῦ ὀμηρικοῦ πρωτοτύπου καὶ στὴν νεοελληνικὴ ἀπόδοση νὰ συνυπάρχουν, δίχως ὅμως νὰ ταυτίζονται, καθιστῶντας τὴν ὑφολογικὴ ἀλλαγὴ τῶν ρηματικῶν φράσεων («ἐτελείετο βουλή» – «γουστάρειζε») *διαλογικὰ* σημαίνουσα καὶ ἐμφαίνουσα τὴ θεϊκὴ βούληση (ἦ, καλύτερα, καπρίτσιο;) νὰ συμβαίνουν πολύνεκροι πόλεμοι. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ —ὡς δομικὸ στοιχεῖο ποὺ ὀδηγεῖ στὸν *διάλογο* μὲ τὴν ὑμνογραφία καὶ ὡς τελευταία θύραθεν ἀναφορά, καθὼς ὁ σχολιασμὸς πασῶν τῶν ἀναφορῶν τοῦ συγκεκριμένου ποιήματος (μεταξὺ ἄλλων στὸν Διονύση Σαββόπουλο,⁷⁸ τὸν Paul Valery καὶ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ) θὰ ἐκτεινόταν σὲ μιὰ μικρὴ

⁷⁷ Βλ. Κίρκη Κεφαλέα, *Κραταῖα ὡς θάνατος ἀγάπη. Τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, ὅ.π., σ. 196-206.

⁷⁸ Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Λάγιου μὲ τὴ στιχουργία τοῦ Σαββόπουλου βλ. Κωνσταντῖνα Γεωργαντᾶ, «Ποίηση σὰν μαγνητόφωνο. Ἡ Ἔρημη γῆ (1884) τοῦ Ἡλία Λάγιου», *Λεύγα* 11 (Καλοκαίρι 2013) 59-60.

αυτόνομη μελέτη — και ή ανάκληση του ποιήματος «The age demanded» του Ernest M. Hemingway.⁷⁹ Ο τίτλος αυτός (ό οποίος επανέρχεται στην αρχή κάθε στροφής του ποιήματος του Hemingway) χρησιμοποιείται δις από τον Λάγιο. Την πρώτη φορά, αυτό που απαιτούν οι εποχές είναι «ένα νυφοπάζαρο», όπου ο μπάρμπα Γιάννης (ό Μακρυγιάννης κατά πάσα πιθανότητα, έφόσον μάλιστα αναφέρεται ονομαστικά και στο δεύτερο προηγούμενο ποίημα της συλλογής [II, 139]) ως άγροφύλακας, θα προσφέρει «όχι μπαχαρικά, συριακά μυριστικά, σμύρνα και λίβανον, / όχι, προπάντων όχι αυτό, πυραύλους κι αερόστατα, / παρὰ (θανάτω θάνατον πατήσας) τὸν έαυτό του». Ζητούμενο, λοιπόν, δέν είναι ούτε τὰ «ήδονικά μυρωδικά» της καβαφικής «Ιθάκ[ης]», ούτε τὰ τιμητικά δώρα τῶν μάγων κατά την προσκήνυση του βρέφους-Ιησοῦ, ούτε τὰ άνυψωτικά και θανατηφόρα τεχνολογικά μέσα, αλλά ο ίδιος ο έαυτός· και δὴ ο άναστημένος, ὅπως φανερώνει ή έντός της παρένθεσης παράθεση από τον αναστάσιμο ὕμνο. Αναστημένος έαυτός, πὸν ανασταίνεται ὅμως ακριβῶς χάρη στὸν θυσιαστικό του θάνατο.

Οι ὀλιγόστιχες ἐπὶ μέρους στροφές του ποιήματος «Ὁ κήπος τῶν χοϊκῶν» (II, 155-160), ὅπως και τὰ ὑπόλοιπα ποιήματα πὸν συναποτελοῦν τὸ ένιαίο σύνολο της πέμπτης ἄσκησης, ἔχουν μιάν αυτόνομη ἀξία και νοηματική αὐτοτέλεια, χάρη στη μορφική τους ὁμοιογένεια (συνήθως μιὰ λέξη αὐτονομεῖται στὸν τελευταῖο στίχο) ἀλλὰ και στις καταλήξεις τῶν συνθεμάτων στὰ ἐμφατικά πρωτοπρόσωπα ρήματα «εἶπα», «ἄκουσα», «ἔψαυσα», «ὀσμῶνομαι» και ἐν τέλει στην πρόταση «Νὰ περάσω τὸ ποίημα στοὺς ἐπιζῶντες». Χαρακτηριστικό είναι λοιπὸν τὸ ἐξῆς:

Memento homo
Quia pulvis es
Et in pulverem
Revertetis

χοῦς

(II, 159)

Ἐν προκειμένῳ, χρησιμοποιεῖται ή λατινική μετάφραση (Vulgata) της *Γενέσεως* (3:19) μαζί με τὴ δίκη γνωμικοῦ προσθήκη «memento homo», γιὰ νὰ της ἀπαντηθεῖ ἐμφατικά και μονολεκτικῶς «χοῦς», ἤγουν ὄχι ή ἀπόδοση τῶν ἐβδομήκοντα («γῆ εἶ και εἰς γῆν ἀπελεύση» [Ἡ πλαγιαγραμμιση δική μου]), ἀλλὰ ή λέξη «χοῦς», ή ὅποια στη νεκρώσιμη ἀκολουθία ἀξιοποιεῖται ὡς «σύμβολο στειρότητας και ἀδράνειας, στὸ

⁷⁹ Ernest M. Hemingway, *Complete Poems*, (ἐπιμ. — εἰς. — σημ.: Nicholas Gerogiannis), Lincoln & London, University of Nebraska Press, 1992, σ. 53.

ὅποιο ὁ Ἀδὰμ ἐπιστρέφει μετὰ θάνατον».⁸⁰ Ἡ συνύπαρξις τῶν λατινικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν, σηματοδοτεῖ τὸν πολιτισμικὸν *διάλογο* μεταξὺ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς παράδοσης, ἀλλὰ συνάμα καταδεικνύει καὶ τὸ κοινὸ πεπρωμένον τοῦ θανάτου.

Στὴν ἴδια ἄσκησις καὶ στὸ ποίημα «Ὁ προφητικὸς κορυδαλλός» (II, 173), στὴν προβληματικὴ τῆς παρούσας ἐργασίας ἐμπίπτει τὸ ἐξῆς τμήμα (διότι ὡς τμήματα μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ ἐκάστοτε δύο στροφές μεταξὺ τῶν γραφηματικῶν κοσμημάτων ποὺ τὶς ὀριοθετοῦν), ὅπου ξανὰ στρεφόμαστε στὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων*:

ἰδοῦ
ὁ
ἀδελφιδός
μου,

πάστωρ
τῶν
γυμνοσπέρμων

Ἡ πρώτη στροφικὴ ἐνότητα, προερχόμενη ἀπὸ τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων* (1:16: «ἰδοῦ εἶ καλός, ὁ ἀδελφιδός μου, καὶ γὰρ ὠραῖος») ἔρχεται νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὴν δεύτερη, ἡ ὁποία ἐν πρώτοις φαίνεται νὰ ἀφίσταται ἀπὸ τὸ *Ἄσμα*, ὥστόσο μᾶλλον διαλέγεται μὲ αὐτὸ καὶ συγκεκριμένα μὲ τὸ 6:1-2:

1 Ἀδελφιδός μου κατέβη εἰς κήπον αὐτοῦ εἰς φιάλας τοῦ ἀρώματος ποιμαίνειν ἐν κήποις καὶ συλλέγειν κρίνα

2 ἐγὼ τῶ ἀδελφιδῶ μου, καὶ ἀδελφιδός μου ἐμοί, ὁ ποιμαίνων ἐν τοῖς κρίνοις.

Ἡ σύνδεσις μὲ τὸ παρατιθὲν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *Ἄσμα* ὑποβάλλεται ἀπὸ τὴν λέξις «πάστωρ» (ἡ ὁποία ἀποδίδει τὸν ποιμένα λατινιστί), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν φυτικὸν κόσμον τῶν κρίνων. Μέσῳ αὐτοῦ τοῦ φυτικοῦ κόσμου ἀναδύεται καὶ ἡ *διαλογικὴ συμφραστικὴ σημασία* τῶν στίχων, καθότι τὰ λευκὰ κι εὐώδη κρίνα τῆς εὐαγγελικῆς χαρᾶς ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ὁμάδα τῶν γυμνοσπέρμων, ἡγουν τῶν φυτῶν ποὺ παράγουν σπόρους καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὴν ἕτερη ὁμάδα τῶν ἀγγειοσπέρμων. Τὸ νόημα θὰ μπορούσε νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη παρουσία καὶ κυριαρχία τῆς φυτικῆς αὐτῆς ὁμάδας, καθὼς ὑπολογίζεται ὅτι ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα φυτὰ τῆς γῆς (350 ἑκατομμύρια χρόνια πρὶν), ἀλλὰ τὸ ἐρμηνευτικὸν ἐνδιαφέρον πρέπει νὰ στραφεῖ ἄλλοῦ: γνωστὰ γυμνόσπερμα δέντρα εἶναι τὸ πεῦκο (*Pinus*

⁸⁰ Paul Ricoer & Andre LaCocque, *ὁ.π.*, σ. 41.

halensis / P. brutia), τὸ κυπαρίσσι (Cupressus sempervirens) καὶ ὁ κέδρος (Cedrus libani), δηλαδή τὰ δέντρα ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατασκευάστηκε ὁ σταυρὸς πάνω στὸν ὁποῖον κρεμάστηκε ὁ Ἰησοῦς σύμφωνα μὲ εὐρέως διαδεδομένη ἀπόκρυφη καινοδιαθηκική παράδοση,⁸¹ ἀλλὰ καὶ κατὰ ἑρμηνεία τοῦ βιβλικοῦ «καὶ ἡ δόξα τοῦ Λιβάνου πρὸς σὲ ἥξει ἐν κυπαρίσσῳ καὶ πεύκῃ καὶ κέδρῳ ἅμα, δοξάσαι τὸν τόπον τὸν ἅγιόν μου καὶ τὸν τόπον τῶν ποδῶν μου δοξάσω».⁸² Συνεπῶς, ἡ ἐρωτική καὶ συνάμα ἐκκλησιολογική⁸³ φύση τοῦ Ἰσματος ζεύγνεται σὲ σχῆμα ἄρσης-θέσης ὄχι μὲ τὰ ἀγνά κρίνα πού ἔχουν συνδεθεῖ —πάλι κατὰ παράδοσιν— μὲ τὸν εὐαγγελισμό τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μὲ τὸ σύμβολο τοῦ ἐσχάτου μαρτυρίου τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας του. Ὁ δὲ «πάστωρ», ἐξελληνισμένη λέξη πού ἀποδίδεται στοὺς ἀγγλικανοὺς ἱερεῖς, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀδελφιδός, εἶναι ὁ ἀρχι-ποιμὴν Χριστός.

Περνῶντας στὴν ἕκτη ἄσκηση, ἡ ὁποία διαρθρώνεται σὲ ποιήματα πού —στοὺς τίτλους τουλάχιστον— παραπέμπουν στὸ ἀρχαῖο Δράμα, ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν ἐξειδικευτική σκοπιὰ τῆς ἐδῶ προσέγγισης —ἤτοι τὴ *διαλογικὴ* σχέση μὲ τὸ θεῖο μονάχα— παρουσιάζει τὸ ποίημα «Ἡ δεσποινὶς Πικρὴ μιλά — Ἐν Αὐλίδι» (II, 181-184), καθότι ἐκεῖ ἐντοπίζεται τὸ κοντάκι τῶν Χριστουγέννων μαζί μὲ πλῆθος ἕτερων ἀναφορῶν (πολλὲς ἐκ τῶν ὁποίων ἀλλόγλωσσες), πού δημιουργοῦν ἀλλεπάλληλες ἀυλακώσεις ξένων φωνῶν.⁸⁴ Ἔτσι, σχηματίζεται ἡ στροφή:

Ἦταν ὠραῖα τὰ λόγια σου:
Ἦ παρθένος σήμερον
Τὸν ὑπερούσιον τίκτει. Incipit Vita Nuova.
Κύριος ἡ ἰσχύς μου. Lo superior los arduos alumnos de Pitágoras.

⁸¹ Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν περιμετρικὴ σχετικὴ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς Τιμίου Σταυροῦ στὴν Κοιλιάδα τοῦ Σταυροῦ στὰ Ἱεροσόλυμα: Οἱ τρεῖς ἄγγελοι πού ἐπισκέφθηκαν τὸν Ἀβραάμ λησιμόνησαν τὰ ἰσάριθμα ξύλινα ραβδιά τους. Αὐτὰ τὰ φύλαξε ὡς ἱερὸ κειμήλιο ὁ Ἀβραάμ, καθότι κάθε φορὰ πού προσπαθοῦσε νὰ τὰ χρησιμοποιήσει γιὰ φωτιά ἢ Σάρα, αὐτὰ δὲν καίγονται καὶ ἐξέχεαν εὐωδία. Ὄταν ὁ Λῶτ, μετάνιωσε γιὰ τὴν ἀμαρτία μὲ τὶς κόρες του, ζήτησε τὶς συμβουλὲς τοῦ Ἀβραάμ. Ἐκεῖνος τοῦ πρότεινε νὰ πάρει αὐτὰ τὰ τρία ξύλα, νὰ τὰ φυτέψει ὅπου τοῦ ὑποδειξοῦν καὶ νὰ τὰ ποτίσει. Ὄταν αὐτὰ ἀνθίζαν, θὰ ἦταν σημάδι ὅτι ὁ Θεὸς ἔκανε δεκτὴ τὴ μετάνοιά του. Υπάρχει ὁ χρυσὸς μῦθος ἀντίστοιχα στὴ δυτικὴ παράδοση. Παρὰ τὰ ἐμπόδια πού τοῦ ἔβαζε ὁ διάβολος, ὁ Λῶτ κατόρθωσε νὰ ποτίσει μὲ νερὸ ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη τὰ ξύλα, τὰ ὁποῖα ἀνθίσαν καὶ σχημάτισαν ἓνα δέντρο. Τὸ δένδρο κόπηκε, ὅταν ὁ Σολομὼν οἰκοδομοῦσε τὸν Ναό, ἀλλὰ κάθε φορὰ πού τὸ τοποθετοῦσαν στὴ στέγη, τὸ μῆκος του ἀποδεικνύοταν ἀκατάλληλο. Ἔτσι, πέταξαν τὰ ξύλα καὶ τὰ θεώρησαν καταραμένα, ὥσπου ἀξιοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ.

⁸² *Ἠσαΐας*, 60: 13.

⁸³ Γιὰ τὶς δεσπόζουσες ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τοῦ Ἰσματος *Ἀσμάτων* βλ. Κίρκη Κεφαλέα, *ὁ.π.*, σ. 27-31.

⁸⁴ Βλ. *Δοκίμια Ποιητικῆς*, σ. 129: «σὲ κάθε ἐκφώνημα [...] ἀνακαλύπτουμε ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ μισοκρυμμένες ἢ κρυφές ξένες λέξεις μὲ διαφορετικοὺς βαθμοὺς ξενότητας. Συνεπῶς, τὸ ἐκφώνημα μοιάζει νὰ ἀυλακώνεται ἀπὸ ἀπόμακρες καὶ μόλις ἀκουόμενες ἀπηχῆσεις τῶν ἀλλαγῶν τῶν ὑποκειμένων τοῦ λόγου καὶ τῶν διαλογικῶν ἀπόηχων, μέχρι τὰ ἐξασθενημένα ὄρια τῶν ἐκφρασημάτων, πού εἶναι ἀπολύτως διαπερατὰ ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα».

Ἀθανάτων ἱερὸν γένος αἰὲν ἐόντων.
And death shall be not more; Death, thou shalt die.
Τὴν ἐκλογὴν ἐλεύθερον
Δίδει τὸ θεῖον. Aras ra se rica.
Honorez Dieu d' une louange.
Ἰὼ Γᾶ τε καὶ παμφαῆς
ἄκτις Ἀελίου. Μέλισσα, μέλισσα ποῦ ν' τὰ μελισσόπουλα;
Rheingold, Rheingold, Reines Gold.
Τέτοια πανώρια λυγερὴ νὰ σέρνει ὁ πεθασμένος.

(II, 183)

Ὁ στίχος «ἦταν ὠραῖα τὰ λόγια σου», φέρνει στὸν νοῦ τὸν ἀντίστοιχο στίχο τοῦ Σεφέρη («ἦταν ὠραῖα τὰ μάτια σου»), ἀλλὰ κυρίως ὀρίζει τὸ ποιὸν τῶν λόγων ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ ἀποτελοῦν ἓνα δάνειο ἀμάγαλα. Ἀμάγαλα «ὠραί[ων]» λόγων, τὸ ὁποῖο ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ κοντάκιο τῶν Χριστουγέννων. Ἀκολουθεῖ ἡ φράση ἀπὸ τὸν Δάντη, γιὰ νὰ ἐπανέλθει ἓνα ἐκκλησιαστικὸ δάνειο, ἦτοι τὸ «Κύριος ἡ ἰσχύς μου», τὸ ὁποῖο προέρχεται —κατὰ τι παραλλαγμένο— ἀπὸ τοῦς *Ψαλμοὺς* (17:2) τοῦ Δαβὶδ: «Ἀγαπήσω σέ, Κύριε, ἡ ἰσχύς μου».⁸⁵ Ἔπονται κατὰ σειρὰ δάνεια ἀπὸ τὸ ποίημα «La Noche Cíclica» τοῦ Borges, ἀπὸ τὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου, ἀπὸ σονέτο τοῦ John Donne, ἀπὸ τὴν ὠδὴ «Εἰς τὸν Ἱερὸν Λόχον» τοῦ Κάλβου, ἀπὸ τὸ —γραμμμένο σὲ παλαιο-αγγλικὸ παρηχητικὸ στίχο— ἐπικὸ ποίημα *Beowulf*, γαλλιστὶ προτροπὴ γιὰ δοξολογία τοῦ Θεοῦ,⁸⁶ καθὼς καὶ στίχοι ἀπὸ τὴ *Μήδεια* τοῦ Εὐριπίδη, ἀπὸ παιδικὸ τραγούδι, ἀπὸ τὸ μουσικὸ δράμα *Das Rheingold* τοῦ Richard Wagner καὶ ἀπὸ τὴ παραλογὴ «Τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ».

Ἡ ἑβδόμη ἄσκηση δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν *Ἔρημη γῆ*, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε καὶ αὐτοτελῶς δώδεκα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη της δημοσίευση.⁸⁷ Οἱ βασικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο ἐκδοχῶν τοῦ ἴδιου κειμένου ἐντοπίζονται στὴν ἀπαλοιφὴ τῶν motto καὶ τῶν πλαγιαγραμμισμένων ἐπιλεγόμενων σχολίων σὲ κάθε ἐνότητα. Ἀντιθέτως, στὴ νεότερη ἐκδοσὴ προτάσσεται ἡ ἀφιέρωση «Στὴ μνήμη τοῦ Ἁγίου Στίνα, ἐπαναστάτη, / ὁμορφῆ, πλούσια κι ἄπαρτη, καὶ σεβαστὴ κι ἁγία» καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἐναρκτήρια καὶ ἡ καταληκτὴ φράση τοῦ *Μανιφέστου τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*: «Ein Gespnest geht um Europa – das Gespnest des Kommunismus... Die Proletarier haben nichts in ihr zu verlieren als ihre Ketten. Sie haben eine Welt zu

⁸⁵ Πρβλ. ἐπίσης *Ψαλμοί*, 117:14: «Ἰσχύς μου καὶ ὕμνησίς μου ὁ Κύριος».

⁸⁶ Δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ταύτιση μὲ συγκεκριμένο χωρίο, ἀλλὰ κατὰ πάσα πιθανότητα πρόκειται γιὰ γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τοῦς *Ψαλμοὺς* τοῦ Δαβὶδ (66:2).

⁸⁷ Ἡλίας Λάγιος, *Ἡ Ἔρημη Γῆ*, ὁ.π.. Στὴν ἐν λόγω ἐκδοσὴ, πέρα ἀπὸ τὸ ποίημα, περιλαμβάνεται διάλογος τοῦ Γιώργου-Ἰκαροῦ Μπαμπασάκη μὲ τὸν Λάγιο καὶ τὸ κείμενο τοῦ Νάσου Βαγενᾶ «Πάτροκλος Γιατρᾶς ἢ οἱ ἐλληνικὲς μεταφράσεις τῆς Ἐρήμης Χώρας».

gewinnen».⁸⁸ Πολύτιμη προσθήκη τῆς αὐτοτελοῦς ἔκδοσης εἶναι, ἐπίσης, οἱ «Σημειώσεις γιὰ τὴν Ἑρημη Γῆ», ὅπου διαυγάζονται κατὰ κόρον οἱ *διακειμενικοὶ* καὶ ἱστορικοὶ ὑπαινιγμοὶ τοῦ ἔργου. Σημειώνεται, λοιπόν, τόσο τὸ ψαλμικὸ (23:7) δάνειο «ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν, καὶ ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀξιοποιεῖται ἡ ἐμβληματικὴ ἀρχὴ δίκην ἐπωδοῦ καὶ συναντᾶται πέντε φορές στὸ κείμενο. Ἡ φράση «Ἄρατε πύλας» (κεφαλαιογράμματῃ μάλιστα στὸ ποίημα) συνδέεται τόσο μὲ τὴν ἐξορία καὶ φυλάκιση τοῦ Θεοδωρῆ, δηλαδὴ τοῦ ἄντρα τῆς Τασοῦλας, στὴν ὁποία ἀπευθύνεται τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο ὅσο καὶ μὲ τὴν καταληκτικὴν χαρὰ τῆς γυναίκας, ὅταν λαμβάνει γράμμα ἀπὸ τὸν ἐξόριστο καὶ παροτρύνει «Γλήγορα γιὰ τὴν ἐκκλησιά. Γλήγορα. Γλήγορα. / Χρόνια πολλά, χρόνια πολλά, καλὴν ἀνάσταση» (II, 199). Ἡ σύνδεση ὀφείλεται ἀφενὸς στὴν προτροπὴ γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν πολιτικῶν κρατουμένων μὲ τὸ ἄνοιγμα τῶν πυλῶν ποὺ τοὺς κρατοῦν δέσμιους, ἀφετέρου στὴ συνάφεια τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος μὲ τὴν ἀνάσταση, εὐαγγελιζόμενη, βέβαια, ἐδῶ μεταφορικά: ὁ συγκεκριμένος στίχος ψάλλεται κατ' ἔθος κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἐπιταφίου τὴν Μεγάλῃ Πέμπτῃ ἢ κατὰ τὴν εἰσοδὸ στὸν ναὸ μετὰ τὴν τελετὴ τῆς Ἀναστάσεως, συμβολίζοντας τὴν κατάλυση τῶν φυλακῶν τοῦ Ἄδῃ. Ὡς δευτέρῃ ἀξιοποίησι τοῦ κειμένου τοῦ Δαυὶδ ἐπισημαίνεται ὁ στίχος «Πρὸ τῶν συρματοπλεγμάτων Μακρονήσου, ἐκεῖ κάθισα κι ἔκλαψα...» (II, 200), ὁ ὁποῖος ἀνακαλεῖ ἀντίστοιχα ἀπὸ τοὺς *Ψαλμοὺς* (136:1) τὸν στίχο «Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος ἐκεῖ ἐκαθίσαμεν καὶ ἐκλαύσαμεν ἐν τῷ μνησθῆναι ἡμᾶς τῆς Σιών». Ὁ κοπετὸς τῶν ἰσραηλιτῶν κατὰ τὴ βαβυλωνιακὴ αἰχμαλωσία συνοδεύεται (ὅπως διαβάζουμε στὴ συνέχεια τοῦ *Ψαλμοῦ*) ἀπὸ τὴν ἄρνηση νὰ τραγουδήσουν καὶ τὸ κρέμασμα τῶν μουσικῶν ὀργάνων στὶς ἰτιές ποὺ βρίσκονταν στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ. Μάλιστα, ἡ ἄρνηση τοῦ ἄσματος συνοδεύεται ἀπὸ τὸν βαρὺ ὄρκο: «ἐὰν ἐπιλάθωμαί σου, Ἱερουσαλήμ, ἐπιλησθεῖν ἢ δεξιὰ μου» (136:5). Κατ' ἀναλογίαν, τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο στὴν *Ἑρημη Γῆ* ἐπικαλεῖται ἀπὸ τὰ σύρματα τῆς Μακρονήσου τὸν ἔνδοξο Γράμμο,⁸⁹ ὥστε νὰ τραγουδήσει ξανά: «Γράμμε μου, στράψε νὰ σὲ δῶ, τραγούδι γιὰ νὰ ἀρχίσω» (II, 200) καὶ νὰ φτάσει στὴν ἐνοραματικὴ βίωση τῆς δικαίωσης: «Ἀλλὰ σὰ γδύνομαι τὰ μάτια μου ἀντικρίζω σὲ μιὰ σκηνὴ προφητεμένη /

⁸⁸ Karl Marx – Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, Berlin, Dietz Verlag, 1998, σ. 43, 83. Περισσότερα γιὰ τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ καὶ τὸν τρόπο σύνδεσης μὲ τὸ ὑπο-κείμενο τοῦ T. S. Eliot βλ. Ἄννα-Μαρία Σιγάνη – Νάντια Φραγκοῦλη, ὁ.π., σ. 429-30.

⁸⁹ Ὁ Γράμμος στὴ νεότερη ἔκδοσι δίνει τὴ θέση του στὸ Βίτσι (βλ. Ἡλίας Λάγιος, *Ἡ Ἑρημη Γῆ*, ὁ.π., σ. 32).

Τὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν, καὶ τὴ δόξα τους ν' ἀντιλαλεῖ στὴν οἰκουμένη» (II, 200). Ἡ Ἱερουσαλήμ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν Λένιν, ὅπως στὴ γνωστὴ διατύπωση τοῦ Ernst Bloch, «ubi Lenin, ibi Jerusalem»,⁹⁰ ἀλλὰ στὰ τελευταία σημεῖα ἐπικράτησης (τὴ λεγόμενη «ἐλεύθερη Ἑλλάδα») τοῦ ΔΣΕ κατὰ τὸν ἑλληνικὸ ἐμφύλιον, ἐνῶ εὐλαλή εἶναι καὶ πάλι ἡ παρουσία τῆς ἀνάστασης σὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα. Τέλος, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου, ὁ στίχος «Ξηρὰ ὅσα ὄντα ἀνθρώπινα, ἐν αὐτοῖς σάρκα ἀνέδειξα καὶ ψυχὴν» (II, 210) προέρχεται ἀπὸ τὸ *Κοντάκιον εἰς τὸν Λάζαρον* τοῦ Κυριακοῦ⁹¹ καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ σημεῖο: «Μέγα θαῦμα ἐφανέρωσα / ἐν τῇ κοιλάδι τῷ προφήτη μου / ξηρὰ ὅσα ὄντα ἀνθρώπινα / ἐν αὐτοῖς σάρκα ἀνέδειξα / καὶ ψυχὴν καὶ μετὰ νέκρωσιν». Ἡ ἀναστάσιμη ὑφή τοῦ συγκεκριμένου στίχου, συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν προφητεία τοῦ Ἰεζεκιήλ πὸν προϋποθέτει τὸ κοντάκιον τοῦ Κυριακοῦ καί, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, δημιουργεῖται ἓνας *διάλογος* στὸ τετράγωνο μὲ τὸ ἔργο τοῦ Λάγιου:

Καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐμὲ χεῖρ κυρίου, καὶ ἐξήγαγέν με ἐν πνεύματι κύριος καὶ ἔθηκέν με ἐν μέσῳ τοῦ πεδίου, καὶ τοῦτο ἦν μεστὸν ὀστέων ἀνθρωπίνων· καὶ περιήγαγέν με ἐπ' αὐτὰ κυκλόθεν κύκλω, καὶ ἰδοὺ πολλὰ σφόδρα ἐπὶ προσώπου τοῦ πεδίου, ξηρὰ σφόδρα. καὶ εἶπεν πρὸς με Υἱὲ ἀνθρώπου, εἰ ζήσεται τὰ ὅσα ταῦτα; καὶ εἶπα Κύριε, σὺ ἐπίστη ταῦτα. καὶ εἶπεν πρὸς με Προφήτευσον ἐπὶ τὰ ὅσα ταῦτα καὶ ἔρεις αὐτοῖς Τὰ ὅσα τὰ ξηρὰ, ἀκούσατε λόγον κυρίου Τάδε λέγει κύριος τοῖς ὀστέοις τούτοις Ἰδοὺ ἐγὼ φέρω εἰς ὑμᾶς πνεῦμα ζωῆς καὶ δώσω ἐφ' ὑμᾶς νεῦρα καὶ ἀνάξω ἐφ' ὑμᾶς σάρκας καὶ ἐκτενῶ ἐφ' ὑμᾶς δέρμα καὶ δώσω πνεῦμά μου εἰς ὑμᾶς, καὶ ζήσεσθε· καὶ γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ εἰμι κύριος. καὶ ἐπροφήτευσά καθὼς ἐνετείλατό μοι. καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ἐμὲ προφητεῦσαι καὶ ἰδοὺ σεισμός, καὶ προσήγαγε τὰ ὅσα ἑκάτερον πρὸς τὴν ἀρμονίαν αὐτοῦ. καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἐπ' αὐτὰ νεῦρα καὶ σάρκες ἐφύοντο, καὶ ἀνέβαιναν ἐπ' αὐτὰ δέρμα ἐπάνω, καὶ πνεῦμα οὐκ ἦν ἐν αὐτοῖς. καὶ εἶπεν πρὸς με Προφήτευσον, υἱὲ ἀνθρώπου, προφήτευσον ἐπὶ τὸ πνεῦμα καὶ εἶπὸν τῷ πνεύματι Τάδε λέγει κύριος Ἐκ τῶν τεσσάρων πνευμάτων ἐλθέ καὶ ἐμφύσησον εἰς τοὺς νεκροὺς τούτους, καὶ ζησάτωσαν. καὶ ἐπροφήτευσά καθότι ἐνετείλατό μοι· καὶ εἰσῆλθεν εἰς αὐτοὺς τὸ πνεῦμα, καὶ ἔζησαν καὶ ἔστησαν ἐπὶ τῶν ποδῶν αὐτῶν, συναγωγὴ πολλὴ σφόδρα. καὶ ἐλάλησεν κύριος πρὸς με λέγων Υἱὲ ἀνθρώπου, τὰ ὅσα ταῦτα πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ ἐστίν, καὶ αὐτοὶ λέγουσιν Ξηρὰ γέγονεν τὰ ὅσα ἡμῶν, ἀπόλωλεν ἡ ἐλπίς ἡμῶν, διαπεφωνήκαμεν. διὰ τοῦτο προφήτευσον καὶ εἰπὸν Τάδε λέγει κύριος Ἰδοὺ ἐγὼ ἀνοίγω ὑμῶν τὰ μνήματα καὶ ἀνάξω ὑμᾶς ἐκ τῶν μνημάτων ὑμῶν καὶ εἰσάξω ὑμᾶς εἰς τὴν γῆν τοῦ Ἰσραὴλ, καὶ γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ εἰμι κύριος ἐν τῷ ἀνοῖξαί με τοὺς τάφους ὑμῶν τοῦ ἀναγαγεῖν με ἐκ τῶν τάφων τὸν λαόν μου. καὶ δώσω τὸ πνεῦμά μου εἰς ὑμᾶς, καὶ ζήσεσθε, καὶ θήσομαι ὑμᾶς ἐπὶ τὴν γῆν ὑμῶν, καὶ γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ κύριος λελάληκα καὶ ποιήσω, λέγει κύριος.

(*Ἰεζεκιήλ*, 37: 1-14)

Ὅπως ὁ Ἰησοῦς ἀνασταίνει τὸν τετραήμερο νεκρὸ Λάζαρο καὶ ὅπως ὁ Ἰεζεκιήλ προφητεύει καὶ βλέπει τὰ ξηρὰ ὅσα νὰ συνδέονται, νὰ ἐπανερχονται σὲ αὐτὰ τὰ νεῦρα καὶ ἡ σάρκα καὶ νὰ ἀποκτοῦν ξανὰ πνεῦμα ζωῆς, ἔτσι τὸ ποιητικὸ ἐγχείρημα

⁹⁰ Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1959, σ. 712.

⁹¹ J. B. Pitra, *Analecta Sacra Spicilegio Solesmensi parata*, τ. 1, Paris, A. Jouby et Roger, 1876, σ. 284-8 καὶ Karl Krumbacher, *Romanos and Kyriakos*, München, Academie der Wissenschaften, 1902, σ. 726-35.

τοῦ Λάγιου “ἀνασταίνει” τοὺς νεκροὺς συντρόφους, ὅπως φαίνεται στὴν κατάληξη τῆς Ἑρημῆς Γῆς, δηλαδή ἀκριβῶς ἀμέσως μετὰ τὸν ἐξεταζόμενο στίχο, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στὴν ἐξακολουθητικὰ παροντικὴ ἀθανασία:

Σήμερα λάμπει ὁ οὐρανός, σήμερα λάμπει ἡ μέρα
Σήμερα ἀρραβωνίζεται ἀητὸς τὴν περιστέρα.
Ἐπανάσταση Ἔρωσ Ἐλευθερία

Θάνατος Θάνατος Ἀθάνατος

Σύντροφοι

(II, 210)

Στὴν ὄγδοη ἄσκηση καὶ ὑπὸ τὸν ὕμνογραφικὸ τίτλο «Ἀπολυτίκια» (II, 221-30) τοποθετεῖται τὸ «Αὐτόμελον», τὸ ὁποῖο ὀρίζει χάρι στὸν τίτλο του τὴν εἰδολογικὴ του συνάφεια μὲ τὴν ὕμνολογία, καθότι «αὐτόμελα» ὀνομάζονται οἱ ὕμνοι ποὺ ψάλλονται μὲ δικό τους μέλος κατ’ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ ἀπολυτίκια, ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ ἤδη ὑπάρχον μέλος. Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ κεντρίσει τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ motto ποὺ προτάσσεται καὶ ἀποδίδεται παιγνιωδῶς πως στὸν Ἥλια τὸν Μελωδὸ⁹² κατ’ ἀναλογία μὲ τὸν Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ καὶ μὲ εὐθὺ ὑπαινιγμὸ στὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ:

Οἶμοι βοῶσα
τί σὲ καλέσω
τροφέα ἢ φονέα;
ζωῆς δοτῆρα
ἢ τοῦ Θανάτου
πρόξενον ἐμοῖ;
πρώην τοῖς ἄρτοις μὲ ἔθρεψας
νῦν δὲ τοῖς σπλάγχνοις μὲ ἔτρωσας;

(II, 224)

Μιὰ ἐνδελεχὴς ἔρευνα θὰ ταύτιζε τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα μὲ ἀνώνυμο σπάραγμα ὕμνου πρὸς τὸν προφήτη Ἥλια, στὸν ὁποῖο ἀξιοποιεῖται τὸ περιστατικὸ τῆς συνάντησης τοῦ προφήτη μὲ μία χήρα.⁹³ Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ Θεὸς στὴν προσπάθειά του νὰ κάμψει τὴν ἀνάληπτη στάση τοῦ Ἥλια ἀπέναντι στοὺς ἀσεβεῖς ἰσραηλίτες καὶ τὸν θανατηφόρο λιμὸ ποὺ αὐτὴ προκάλεσε, τὸν ἔστειλε νὰ τραφεῖ ἀπὸ μιὰ χήρα εἰδωλολάτρισσα. Ἀφοῦ ἦρθε σὲ ἐπίγνωση τῆς δύσκολης θέσης της νὰ θρέψει μόνη της τὰ παιδιά της, τὴν εὐλόγησε, δίνοντάς της πλουσιοπάροχα ἀγαθά. Ὅμως, ἡ κατ’ ἐξαίρεσιν εὐσπλαγχνία του, ὀδήγησε τὸν Θεὸ στὸ νὰ ἀποφασίσει τὸν θάνατο τοῦ γιοῦ

⁹² Πρβλ. II, 60: «γεννημένος στὴν πορτοκαλότροφη ἄρτα τῆς παναγίας ἡπειρος, ἀστὸς ἀπὸ τὰ γεννοφάσκια μου, μὰ ἐρωτοχτυπημένος ὕμνωδὸς τοῦ προλεταριάτου καθὼς σοῦ ὀρίσθη καὶ τὸ θέλησα» [Ἐπιτονισμὸς δικός μου].

⁹³ Βλ. *Frühbyzantinische kirchenpoesie. Anonyme hymnen des V-VI jahrhunderts*, (ἐπιμ.: Paul Maas), Bonn, A. Marcus und W. Weber’s Verlag, 1910, σ. 20-3.

τῆς χήρας, γιὰ νὰ συμμεριστεῖ τὸν πόνο ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν σκληρὴ του στάση. Ἄν καὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλικὸ ἐπεισόδιο τὸ ἀξιοποιεῖ καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς σὲ ἀντίστοιχο κοντάκιό του,⁹⁴ ὁ Maas ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ἢ πατρότητα τοῦ ἀποσπάσματος νὰ ἀνήκει σὲ ἐκεῖνον, ἀφοῦ σημειώνει στὸ εἰσαγωγικὸ του σημείωμα ὅτι «[ὁ] Ρωμανός, τοῦ ὁποῖου τὸ ὕφος θυμίζει κάπως τὸ ἀπόσπασμα, οὔτε γνωρίζει αὐτὸ τὸ μέτρο οὔτε συνηθίζει τόσο ἔντονη “στροφομυθία”, ἢ ὅποια μετὰ βίας παρέχει στὸν ἀναγνώστη δύο εἰσαγωγικὲς γραμμές».⁹⁵

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν «ἔντονη “στροφομυθία”» ἐκμεταλλεύεται ὁ Λάγιος, ἀποκόπτοντας τὰ λόγια τῆς χήρας ἀπὸ τὸν ἀΐκο τοῦ κοντακίου,⁹⁶ στὸν ὁποῖο, μετὰ τοὺς εἰσαγωγικοὺς στίχους «οὐκ ἔθλιψε πείνα τὴν χήραν / ἐν Σαρεφθία / οὔτε λιμός, / ἀλλ’ ὁ παῖς ὁ θανών· / δι’ ἐκεῖνον Ἥλιαν ἐμέμφετο / Οἴμοι’ βοώσα·»⁹⁷ ἐκκινεῖ ὁ διάλογος τῆς χήρας καὶ τοῦ Ἥλια· διάλογος πὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸ ὑπόλοιπο κοντάκιο, σχεδὸν ἀπόλυτα ἰσομοιρασμένος (τρεῖς οἴκοι ὅπου ἀπευθύνεται ὁ προφήτης καὶ τέσσερις οἴκοι τῆς γυναίκα, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ μισοῦ ἀφηγηματικοῦ πρώτου οἴκου γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε λόγος). Μπορεῖ οἱ ἐπόμενες ἐρωταποκρίσεις νὰ ἀποσιωπῶνται, ὅπως καὶ τὸ *ἐφύμνιο*⁹⁸ πὺ μοιράζονται ἀμφοτέρω οἱ συνομιλητές, ὡστόσο ὁ *διάλογος* διανοίγεται πιά μὲ τὸν Ἥλια τὸν μελωδὸ, τὸν συνώνυμο τοῦ προφήτη, πὺ ἐν προκειμένῳ νοσφίζεται τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἀνώνυμου σὲ ἐμᾶς ὑμνογράφου, ἀλλὰ τὸ ἀνανοηματοδοτεῖ χάρις στὴν τεχνικὴ τοῦ *κλαδέματος*.⁹⁹

⁹⁴ Βλ. Ρωμανὸς μελωδὸς, «Εἰς τὸν ἅγιον Ἥλιαν τὸν προφήτην»: *Ἵμνοι*, (μτφρ.: ἀρχιμ. Ἀνανίας Κουστένης, ἐπιμ.: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος – Δήμητρα Π. Ἀγγελουπούλου - Ἰωάννα Ὀρφανίδου, ἐπιμ. εὐρ.: ἀρχιμ. Σιλουανὸς Ἰωάννου), Ἀθήνα, Κυπρῆς, 2021, σ. 822-47. Ἡ ἐν λόγῳ ἔκδοσις ἐπιλέγεται ἀφενὸς γιὰτὶ ἀναπαράγει τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσις Maas – Trypanis καὶ ἀφετέρου γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὴν μόνη —καὶ δόκιμη— νεοελληνικὴ μετάφρασις τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ ἐν ὅλῳ.

⁹⁵ *Frühbyzantinische kirchenproesie. Anonyme hymnen des V-VI jahrhunderts*, ὁ.π., σ. 20 [Ἡ μετάφρασις δική μου].

⁹⁶ Γιὰ τὸ κοντάκιο βλ. Κάρολος Μητσάκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἕως τὴν Εἰκονομαχία*, Ἀθήνα, Γρηγόρης, 2016, σ. 171-353· ἰδίως σ. 217-30 γιὰ τὴν ἔννοια τῶν *οἴκων* πὺ ἦδη ἀναφέρθηκε καὶ σ. 231-38 γιὰ τὸ *ἐφύμνιο* πὺ ἀναφέρεται στὴ συνέχεια.

⁹⁷ *Στὸ ἴδιο*, σ. 21.

⁹⁸ «Δὸς μοι τῆς ψυχῆς μου / τὸ παραμύθιον / καὶ τοῦ γήρωσ μου / τὸ στήριγμα». Ἐφύμνιο ὀνομάζεται ἢ ἐν εἶδει ἐπωδοῦ ἐπαναλαμβανόμενη καταληκτικῆ φράσις ὕμνων. Ἡ ἐπαναληψιμότητά τους, ἴσως δηλώνει πὺς ψάλλονταν ἀπὸ ὅλο τὸ ἐκκλησιαστικόν. Βλ. Κάρολος Μητσάκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἕως τὴν Εἰκονομαχία*, Ἀθήνα, ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2016 [1η ἐκδ.: 1971], σ. 53.

⁹⁹ Βλ. *Παλίμνηστα*, σ. 325-6: «πολλαπλῆς καὶ διάσπαρτες σὲ ὅλο τὸ κείμενο περικοπές. [...] Ἀπὸ τὸν ἀκρωτηριασμὸ πέρασα, λοιπόν, στὸ *κλάδεμα* (élagage) ἢ *ζάκρισμα* (émondage)».

Στην πρώτη επωνύμως εκδοθεῖσα συλλογή τοῦ Λάγιου, *Τὰ κατὰ Ἀλέξιον καὶ Μαρίαν* (1990), θεματοποιεῖται σὲ καίρια σημεία ἢ σχέση μετὰ τὸ Θεῖο (ὅπως θὰ φανεῖ καὶ στὸ σχετικὸ ὑποκεφάλαιο 1.3.), ἐνῶ ἡ κειμενικὴ ἀξιοποίηση τῆς χριστολογικῆς γραμματείας¹⁰⁰ γίνεται μετὰ τὸ ἓνα ἐκ τῶν δύο —ἐν εἴδει ἀφηγηματικῶν σχολίων— διστίχων καὶ συγκεκριμένα μετὰ τό: «Καὶ ὅπως στὸ κοντάκι τοῦ ταπεινοῦ Ρωμανοῦ / μάγοι μετὰ ἀστέρος ὁδοιποροῦσι» (II, 262). Κατὰ συγκυρίαν εὐτυχῆ, πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο κοντάκι τῶν Χριστουγέννων γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω (σ. 31), γεγονός πὺ φανερώνει τὴ δυναμικὴ τοῦ συγκεκριμένου κοντακίου κατὰ τὴν πρόσληψη καὶ ἀναγόμευσή του ἀπὸ τὸν Λάγιο.

Στὴ συντριπτικὴ πλειονότητα, οἱ ἀναφορὲς τοῦ Λάγιου σὲ ὑμνογραφικὰ κείμενα ἀρύνονται ἀπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀνατολικὴ παραγωγή. Ὡστόσο, στὴ συλλογὴ *Τὸ βιβλίον τῆς Μαρίας* (1993), συναντᾶται σονέτο μετὰ τίτλο «Stabat mater» (II, 364). Ὁ τίτλος, παραπέμπει στὴν ὁμότιτλη sequentia,¹⁰¹ τὴν πατρότητα τῆς ὁποίας διεκδικοῦν πολλοί, ἐνῶ πιθανότεροι δημιουργοὶ τῆς θεωροῦνται «ὁ πάπας Innocentius III καὶ ὁ Jacobus Benedictis, ὁ γνωστὸς Jacopone da Todì».¹⁰² Γνωστὴ εὐρύτερα ἢ ἐν λόγῳ sequentia χάρις στὸ πλῆθος τῶν μελοποιήσεων τῆς ἀπὸ τοὺς σπουδαίους τῆς μουσικῆς (Vivaldi, Bergolsesi κ.ἄ.), ἀξιοποιεῖται, γιὰ νὰ ὑποστῆ μιὰ πλήρη νοηματικὴ μεταβολή. Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ πρῶτο τετράστιχο εἶναι πιστὸ στὸ ὑπο-κείμενό του, μετὰ μιὰ πιστότητα ὅμως πὺ ἐξασθενεῖ ἀπὸ στίχο σὲ στίχο, ὅπως φαίνεται στὴ συμπαράθεση τῶν πρώτων στροφῶν ἀμφοτέρων τῶν ἔργων:

Stabat mater dolorosa
iuxta crucem lacrimosa,
dum pendebat Filius.
Cuius animam gementem,
contristatam et dolentem
petransivit gladius

Ἰστατο ἡ μήτηρ, κλαίουσα καὶ ριγοῦσα
νὰ ἐπισκοπεῖ τοῦ υἱοῦ τῆς τὸ μαρτύριο·
τῷ ὄντι, φριχτὸ ἐμπροστὰ τῆς τὸ μυστήριον
πλέχονταν τοῦ θανάτου· κι' ὡς ἀποῦσα

Τὸ ἐμβληματικὸ «Stabat mater dolorosa» ἀποδίδεται ἀκριβῶς καὶ δὴ μετὰ γλώσσα ἀρχαΐζουσα-ιερωτελεστικὴ ὡς «Ἰστατο ἡ μήτηρ, κλαίουσα καὶ ριγοῦσα», ἐνῶ οἱ

¹⁰⁰ Ὁ Δάλλας θεωρεῖ τὸ ποίημα δημιουργικὴ ἀπόκριση στὸν Τάκη Σινόπουλο. Βλ. Γιάννης Δάλλας, «[Ὁ Ἡλίας λάγιος ἔζησε...]: Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο, σ. 127: «Κοιτάζοντας [...] *Τὰ κατὰ Ἀλέξιον καὶ Μαρίαν*, φαίνεται πὺ εἶναι μιὰ παρωδία τοῦ Ἀσματος τῆς Ἰωάννας καὶ τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Σινόπουλου, παρωδίας τονισμένης καρνωτακικά».

¹⁰¹ Σχετικὰ μετὰ τὸ εἶδος, τὴ γέννηση καὶ τὴν ἀκμὴ του βλ. Μαρία Βουτσινοῦ – Κικίλια, *Sequentiae. Victimae Paschali, Veni Sancte Spiritus, Lauda Sion, Stabat Mater, Dies Irae*, Ἀθήνα, Δηρὸς, 2009, σ. 23-35.

¹⁰² Στὸ ἴδιο, σ. 92.

υπόλοιποι τρεις στίχοι ακολουθοῦν τὴ σκηνοθεσία τοῦ λατινικοῦ κειμένου (ἀπώτερα εὐαγγελική) μὲ τὴν Παναγία νὰ στέκει κάτω ἀπὸ τὸν Σταυρὸ καὶ νὰ θρηνεῖ. Ὁ λατινικὸς ὕμνος, δομημένος σὲ δέκα στροφές τῶν τριῶν καὶ τριῶν στίχων, καταλήγει σὲ μιὰ παράκληση τοῦ πιστοῦ νὰ συμμετάσχει στὸν θρῆνο τῆς Παναγίας καὶ νὰ βιώσει τὸν πόνο τοῦ Σταυροῦ. Ὡστόσο, στὸ ποίημα εἶναι ἡ Παναγία ποὺ «δέεται στὸν Κύριο / ν' ἀποθάνει ἀντ' αὐτοῦ τὴν ἐπιούσα». Μάλιστα, στὶς τερτσίνες τοῦ σονέτου θεματοποιεῖται αὐτὸς ὁ θάνατος μὲ ὄρους ἀποθεωτικούς σὲ τέτοιον βαθμὸ ποὺ νὰ μοιάζει μὲ γιορτὴ, καθὼς «προσφέρνεται ἡ ρίζα στὸν βλαστό της».

Ἡ *διαλογικότητα* εἶναι πολλαπλῶς συστατικὴ καὶ τοῦ ποιήματος «Κάιν» (II, 376-378), ἀφενὸς καθότι παραπέμπει εὐθέως στὴ βιβλικὴ διήγηση τῆς ἀδελφοκτονίας τῶν γιῶν τοῦ Ἀβραάμ, Κάιν καὶ Ἄβελ, ἀφετέρου διότι πρόκειται γιὰ δραματικὸ μονόλογο, εἶδος στὸ ὁποῖο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Bakhtin ἐντοπίζει *διαλογικὴ* φύση ἀλλὰ καὶ εἶναι εὐρύτερα ἀποδεκτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ εἶδος λανθάνοντος διαλόγου.¹⁰³ Ὡς πρὸς τὴ θεολογικὴ βαρῦτητα, τὸ λεγόμενο «πρόβλημα Κάιν»¹⁰⁴ κατέχει κομβικὴ θέση στὴν ἐμπέδωση καὶ κατανόηση τοῦ μεταπτωτικοῦ κακοῦ στὴν ἀνθρωπότητα, ἐφόσον ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς διαίρεσης τῆς ἀνθρωπότητας σὲ καλοὺς-Ἀβελίτες καὶ κακοὺς-Καϊνίτες. Διαίρεσης ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς πρῶιμη ἀποτύπωση τῆς ταξικῆς πάλης.¹⁰⁵

Στὸ ποίημα ἐξαρχῆς προτάσσεται τὸ πρόσωπο τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ, τὸ ὁποῖο καὶ διαστίζει τὸ κείμενο κατέχοντας δεσπόζοντα ρόλο («Ὁ ἀδελφός μου Ἄβελ» [x3], «ὁ μικρὸς ἀδελφός», «ὁ ἀδελφούλης μου», «ὁ ἀδελφός μου»). Ὁ Ἄβελ σκιαγραφεῖται παραλληλιζόμενος μὲ ὄρους συγχρονικούς, χάρις στὴν παρομοίωση «ἀθῶος καὶ τρυφερὸς σὰν τὰ βραδάκια τῆς πλατείας Βικτωρίας» καὶ τὴν εὐνοϊκὴ γιὰ αὐτὸν σύγκριση «πιὸ ὁμορφος ἀπὸ τὴν ἀντανάκλαση τῶν ἡλιαχτίδων σ' ἓνα κομμάτι πολύχρωμου ὑαλιοῦ». Ἐν συνεχείᾳ, ἐμφαίνονται οἱ συνήθειες τοῦ ἀδελφοῦ μέχρι τὸ κομβικὸ σημεῖο: «ὁ ἀδελφός μου Ἄβελ ποὺ μοῦ προσέφερε τὴν καθημερινὴ συγγνώμη, / ὁ ἀδελφούλης μου, ὁ καημός μου, εἶσαι νεκρὸς ἀπὸ τὸ χέρι μου». Ἡ κλιμακούμενη ὡς πρὸς τὴν τρυφερότητα ἐναρκτήρια ἐπανάληψη τῆς ἀναφοράς στὴ συγγενικὴ ιδιότητα δομεῖ τὸ δίστιχο, τὸ ὁποῖο διασαλεύεται συντακτικὰ στὸ τέλος

¹⁰³ Βλ. Κατερίνα Καρατάσου, *Λανθάνων διάλογος. Ὁ δραματικὸς μονόλογος στὴ Νεοελληνικὴ Ποίηση (19ος-20ός αἰ.)*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2016.

¹⁰⁴ Βλ. τὸ ἀντίστοιχο μελέτημα «Τὸ πρόβλημα Κάιν. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Βύρωνα»: Δημήτρης Ἀγγελῆς, *Καρφιὰ στὸ σῶμα. Τέσσερα κείμενα στὴν κόψη λογοτεχνίας καὶ θεολογίας*, Ἀθήνα, Ἄρμος, 2021, σ. 9-28.

¹⁰⁵ Βλ. Σάββας Μιχαήλ, *Μορφές τῆς περιπλάνησης*, Ἀθήνα, Ἄγρα, 2004, σ. 17.

του με την έναλλαγή ρηματικού προσώπου και την απεύθυνση στον ίδιο τον δολοφονημένο Άβελ. Μάλιστα, αξίζει να παρατηρηθεί ο ένεστωτικός χρόνος του ρήματος, διότι πρόκειται για τη μοναδική χρήση παροντικού χρόνου, μαζί με την καταληκτική επανάληψη του ρήματος «έρχεται».

Η αιτιολόγηση της φονικής πράξης ανάγεται στη γενικότερη φύση του ανθρώπου, συμφωνώντας εν πολλοῖς με τὸ ρητό «homo homini iurus»¹⁰⁶ ἀλλὰ και στη δόξα τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης («ὅλη ἡ φρίκη, ὁ πόνος ὅλος, ἔπρεπε νὰ συμβεῖ πρὸς δόξαν τῆς ἀγάπης μας»). Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ὁ *διάλογος* ἐπιτυγχάνεται μέχρι αὐτὸ τὸ σημεῖο σὲ ἐπίπεδο θεματικῆς, τότε στὸν στίχο «Δὲν καταδέχομαι τὴν ἄσεμνη πράξη τῆς μετάνοιας, μήτε θὰ τοῦ ταίριαζε» ἡ σημασία προκύπτει ἐδραζόμενη πολὺ περισσότερο στὰ βιβλικά της συμφραζόμενα, ἀφοῦ ὁ Κάϊν ἀναφωνεῖ μετὰ τὴν ἀναγγελία τῆς τιμωρίας του ἀπὸ τὸν Θεό: «μείζων ἢ αἰτία μου τοῦ ἀφεθῆναι» (*Γένεσις* [στὸ ἐξῆς: *Γέν.*] 4: 13), πὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ὡς «ἡ ἀμαρτία μου εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ νὰ συχωρευθεῖ». Ἐν προκειμένῳ, ὁ Κάϊν τοῦ Λάγιου χαρακτηρίζει ἄσεμνη τὴν ἔννοια τῆς μετάνοιας ἐν σχέσει μετὰ τὸ νόημα ἐκείνου πὺ ἐπραξε, ἥτοι μιᾶς πράξης πὺ συνοψίζει καὶ ἐκφράζει τὴν ἀνθρώπινη ἔμπονη μοίρα: «Ἄς πεῖς πὺς ἦτονε ἡ ταγμένη ἀσεινήδητος στιγμή / τῆς ἐκβολῆς τοῦ φωτός. Μέσα ἀπ’ τὰ ὀστά του ξεχύθηκε ὁ πόνος // τοῦ πόνου μας».

Τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ποιήματος εἶναι ἐκεῖνο πὺ παρουσιάζει τὸ ἐντονότερο ἐνδιαφέρον, καθὼς θέτει τὸν Κάϊν στὴ θέση τοῦ Θεοῦ καὶ παραλλάζει καίρια τὸ *ὑπο-κείμενο* τῆς βιβλικῆς διήγησης στὸν τελευταῖο στίχο. Πλέον, ὁμολογεῖ ὁ Κάϊν ὅτι ὁ ἴδιος εἶναι «ὁ σκυμμένος, πίσω ἀπ’ τὸ θυσιαστήριο, πὺ ὀσμίζεται τὴν τσίκνα / ν’ ἀνεβαίνει» προοριζόμενη γιὰ τὸν Θεό. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιζηλίας τῶν δύο ἀδελφῶν, λοιπόν, μετατρέπεται τώρα —μετὰ τὴ θυσία τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν— σὲ ἀγαπητικὴ ἐπανεένωση τῶν ὁμαιμων («Ὁ καλὸς μου, ὁ ἀδελφός μου ἔρχεται, ἔρχεται, τραγουδώντας τὸν ψαλμό»), ἡ ὁποία θυμίζει ἐν πολλοῖς τὴν ἀντίστοιχη ἐπανεένωση τὸς στὸ πεζὸ τοῦ Borges μετὰ τίτλο «Θρύλος».¹⁰⁷ Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπανασύνδεση τῶν ἀδελφῶν ὅμως, ὁ τελευταῖος στίχος ὑποδεικνύει τὸν Θεὸ ὡς «ζηλιάρη» τῆς ιδιότυπης αὐτῆς θυσίας: «Τὸ μέτωπό μου φριχτὰ στιγματισμένο ἀπ’ τὸν ζηλιάρη Θεό». Ὁ ἀξιολογικὸς ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς ἀποκτᾶ ἀκόμη μεγαλύτερο “βάρος”, ἐξαιτίας

¹⁰⁶ Πρβλ. *II*, 377: «[...] Κι ὁ λύκος μ’ ὀνομάζει λύκο, / ἡ ὕαινα μετὰ ὀνομάζει ὕαινα, ὁ ἄνθρωπος φονιά, καθέννας τὸς / διαβάσει στὴν ὄψη μου τὸν ὀμογάλακτο, τὸν ὀμοῖό του, τὸ φόβητρό του».

¹⁰⁷ Βλ. Χόρχε Λουῖς Μπόρχες, *Ἄπαντα τὰ πεζὰ [III]*, (εἰς. – μτφρ. – σημ.: Ἀχιλλέας Κυριακίδης), Ἀθήνα, Πατάκης, 2014, σ. 319.

ἀκριβῶς τοῦ ὅτι ὁ ὑπόλοιπος στίχος προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλικὴ διήγηση καὶ τὸ σημάδι πού ἔθεσε ὁ Θεὸς στὸν Κάιν, γιὰ νὰ τὸν προφυλάξει ἀπὸ τὸ μαῖνος πού εἶχε προκαλέσει ἡ πράξη του στοὺς ὑπόλοιπους ἀνθρώπους: «καὶ ἔθετο Κύριος ὁ Θεὸς σημεῖον τῷ Κάιν τοῦ μὴ ἀνελεῖν αὐτὸν πάντα τὸν εὐρίσκοντα αὐτόν» (Γέν., 4:15). Δικαιώνεται ἔτσι (μέσω τῆς προστασίας αὐτῆς) καὶ ἡ ἐγγενῆς ἀνθρωποφαγία τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων, πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδίδεται ἡ ἐπίθεση —ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν Κάιν— στίγματος, τὸ ὁποῖο ἐξακολουθητικὰ θὰ τὸν χαρακτηρίζει καὶ θὰ καθορίζει τὴ συμπεριφορά του.¹⁰⁸ Τέλος, ἡ καθοριστικὴ αὐτὴ ἀρνητικὴ ἀξιοδότηση τοῦ Θεοῦ, ἀνακαλεῖ καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ συναναγνωσθεῖ μὲ τὸ ποίημα τοῦ Γιάννη Βαρβέρη «Ἐν ἀρχῇ» —ἀπὸ τὴ χριστολογικῆς θεματικῆς συλλογῆ *Ὁ ἄνθρωπος μόνος* (2009), ἡ ὁποία παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία* (ἓνα πόνημα θεολογικόν) (2005) τοῦ Λάγιου— καὶ τὸν ἐκεῖ χαρακτηρισμὸ τοῦ Θεοῦ ὡς πρωταίτιου τῆς αἱματοχυσίας.¹⁰⁹

Τέλος, θεωρῶντας τὸν ἐρωτικὸ λυρισμὸ ὡς τὴ δεσπόζουσα πού συνέχει τὴν περὶ οὗ ὁ λόγος συλλογῆ, μποροῦν νὰ ἐκκληφθοῦν σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὸν καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς θεϊκῆς ιδιότητος στὴν ἀγαπημένη, μὲ τὸν στίχο «ἐξάρχουσα ὀρατῶν τε κι ἀοράτων» («Οἱ γάμοι»: Π, 385-6), ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφάνιση ξανὰ τοῦ *Ἄσματος ἀσμάτων* στὸ δίστιχο «ἡ ἀδελφιδή μου, ἡ μαύρη λύκα, ἡ σκύλα· ἐκεῖνη / πού φῶτα καὶ λαμπρὰ σκοτάδια μεγεθύνει» («Περὶ τῆς κυνηγίρας μου»: Π, 387).

Ἡ συλλογῆ *Περὶ ζώου* (μὴ πραγματεία) (1996) προτάσσει καταστατικὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸν Ἀριστοτέλη χάρις στὸν τίτλο της καὶ τὸ motto ἀπὸ τὸ *Περὶ ζῴων μορίων* τοῦ σταγειρίτη φιλοσόφου. Πρόκειται γιὰ συλλογῆ, τὰ ποιήματα τῆς ὁποίας ἀρμόζονται μὲ μεγάλη συνάφεια, ὡς τμήματα μιᾶς πραγματείας — οἱ ἐπιμέρους τίτλοι ἄλλωστε εἶναι ἐμπρόθετοι προσδιορισμοὶ τῆς ἀναφορᾶς, μὲ τὴ σταθερὴ φράση «περὶ ζώου» νὰ συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐκάστοτε γενικὴ. Ἔτσι καὶ στὸ ποίημα ποιητικῆς «Περὶ ζώου ἀποθυμιᾶς» (Π, 413), πέρα ἀπὸ τὴ μορφικὴ ἰδιομορφία (δύο πεζόμορφες στροφές-παράγραφοι, μία στροφή μὲ στοίχιση στὸ κέντρο τῆς σελίδας καὶ μὲ στίχους πού δὲν ξεπερνοῦν τὶς δεκατρεῖς μετρικὲς συλλαβὲς καὶ μικρῆς ἔκτασης πεζόμορφη κατάληξη), ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ἐπιμονὴ στὴ μοναδικότητα τῆς

¹⁰⁸ Γιὰ τὸ στίγμα καὶ τὴ διαχείρισή του βλ. ἀναλ.: Erving Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις γιὰ τὴ διαχείριση τῆς φθαρμένης ταυτότητας*, (πρόλ. – μτφρ.: Δήμητρα Μακρυνιώτη, ἐπιμ.: Κώστας Λιβιεράτος), Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 2001.

¹⁰⁹ Βλ. «Ἐν ἀρχῇ»: *Ὁ ἄνθρωπος μόνος* [=Γιάννης Βαρβέρης, *Ποιήματα*, τ. Β' (2001-2013), Ἀθήνα, Κέδρος, 2013, σ. 95]: «Σπαρτὰ τῆς γῆς θυσιάσε ὁ Κάιν / μὰ προτιμήθηκε ἡ θυσία ποιμνίων τοῦ Ἄβελ. // Κι ἔγινε ὁ φόνος. // Λοιπὸν ποιὸς Πρῶτος ζήτησε αἷμα;».

ποιητικής δημιουργίας. Μοναδικότητα, ή οποία δηλώνεται στην αρχή κάθε μιάς από τις δύο πρώτες στροφές: «υπάρχει, σ' αυτόν τον κόσμο, ένας και μόνον άνθρωπος που γράφει. εἶμαι, τώρα και πάντα, αυτός ο άνθρωπος» και «υπάρχει ένα και μόνον ποίημα. δὲν τὸ ἔγραψα, ὄχι, ποτέ». Ἀντίστοιχα, ὑπάρχει μονάχα «μία και μόνη γυναίκα», «ένας λίθος, ένας φίλος, μία προσευχή», ἐνῶ τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο εἶναι κατὰ σειρά μῆλο, δέντρο, πέτρα, ἀμετάδοτη προσευχή. Ἡ προσευχή αὐτή, σὲ συνδυασμὸ και μὲ τὸ «τώρα και πάντα» τῆς πρώτης στροφῆς που ὑποβάλλει τὸ «νῦν και αἰεί», προετοιμάζουν τὴν ποιητικὴ ἀποκάλυψη που συνιστᾶ ἢ τρίτη στροφή, συσχετίζοντας τὴν ποίηση μὲ προσευχή. Ἐξίσου συμβάλλει στὴν προετοιμασία αὐτὴ ἢ ἀναφορὰ στὴ «μία νύχτα», που «ὄλες οἱ νύχτες εἶναι αὐτὴ ἢ νύχτα». Σὲ αὐτὴν τὴν ἀπόλυτη νύχτα «προαισθάν[εται] μιὰν ἀπροσδιόριστη εὐδαιμονία. ξημερώνει. τὸ ἀκούγ[ει]». Τούτη εἶναι ἢ «μία και μόνη στιγμή τοῦ χρόνου», κατὰ τὴν ὁποία συντελεῖται ἢ ποιητικὴ δημιουργία μὲ ὄρους τριαδικότητας: «μία μάνα. ἢ / μάνα μου, ἕνα πνεῦμα. / τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν». Ἡ φυσικὴ μητέρα, τὸ Πνεῦμα — ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ὄγδοη παράγραφο τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως— και ὁ υἱός-ποιητικὸ ὑποκείμενο. Ἡ προσευχή, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε πρὶν λόγος, θεματοποιεῖται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὡς προφητεία: «μιὰ προφητεία. Μοῦ ἔχει δοθεῖ. / κι αὐτὴν τὴν ὑπόσχεση, / λύτρωσης ἀρραβώνα και παρηγοριᾶς / ἀποζητῶ». Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ τὸ ἕνα και μόνο ποίημα που δὲν ἔχει γράψει τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο (γιὰ αὐτὸ και «ἀμετάδοτη προσευχή»), ἀλλὰ προσδοκεῖ, μὲ τὴ βεβαιότητα δοσμῆνης προφητείας, νὰ τὸ ἀρθρώσει και νὰ λυτρωθεῖ τὴν ἴδια στιγμή («τώρα») που «προσκρούει» (χάρη και στὴν ἐπιστροφή στὸν πεζόμοφο στίχο) στὴν ψυχοσωματικὴ ἐξαθλίωση: «τώρα, ὅπου κορμακι και ψυχὴ μου ἀπαθλιώθηκαν στὸν φοβερὸ τροχὸ τῆς προδοσίας».

Ἡ συλλογὴ *Μουζικοῦλες* (1997) ἀποτελεῖται ἀπὸ ποιήματα τὰ ὁποῖα συνοδεύουν ἐνδείξεις που παραπέμπουν σὲ εἶδη τῆς κλασικῆς μουσικῆς. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ πολύπτυχο «Requiem» (II, 441-8), καθὼς ἐκεῖ ἢ μουσικὴ ἐνδειξη ἀποτελεῖ τὸν ἴδιο τὸν τίτλο, ἐνῶ πρόκειται γιὰ συνθετικὸ ποίημα, ἀποτελούμενο ἀπὸ μέρη που ὀρίζονται ξανὰ ἀπὸ μουσικὴ ἐνδειξη. Ὡστόσο, περισσότερο ἀπὸ μουσικός, ὁ ρόλος αὐτῶν τῶν ἐνδείξεων εἶναι ὑμνογραφικός, διότι πρόκειται γιὰ ὕμνους που συναπαρτίζουν τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τὴν τάξη τῶν ρωμαιοκαθολικῶν: Requiem Aeternam, Kyrie, Dies Irae, Domine Jesu, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei, Lux Aeterna.

Ἔτσι, στὸ τμήμα «Kyrie» (II, 442), μετὰ τὴν παραδοχὴ ὅτι «Δὲν ὑπάρχει ἀρκετὴ / ταπεινὴ, παρηγοριὰ, συντριβή», ἀκολουθεῖ ἡ προσευχητικὴ προστακτικὴ τῆς κυριακῆς προσευχῆς («ἐλθέτω ἡ βασιλεία Του») μὲ τὴ σημαίνουσα ἀλλαγὴ τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας ἀπὸ τὸ β' στὸ γ' ἐνικὸ πρόσωπο. Συνεπῶς, δὲν πρόκειται γιὰ προσευχὴ πρὸς τὸν Θεό, ἀλλὰ γιὰ ἀπεύθυνση πρὸς τὸν ἄνθρωπο — ἀπεύθυνση ποὺ θὰ κορυφωθεῖ στὸ τέλος τοῦ ποιήματος. Σχολιάζοντας, λοιπόν, πρωθύστερα τὸ τέλος, ἐπισημαίνεται ἡ προτροπὴ —ἡ μοναδικὴ ἐφικτὴ προτροπὴ— νὰ ἀποσοβῆσει ὁ ἄνθρωπος τὸν τρόμο («διῶξ' τον τὸν τρόμο, πετροβόλα τὸν τρόμο»), ὁ ὁποῖος ἀποκτᾶ ὀγκρητὴ («μεγαλόκορμο»), ζωϊκὴ («θηλαστικὸ») καὶ ἄσχημη ὄντοτητα («κακόσχημο», «ἀσουλούπωτο»). Συνεπῶς, τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ (καὶ πρέπει) νὰ προσπαθῆσει ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ νὰ μὴν παραδοθεῖ στὸ κράτος / δύναμη τοῦ τρόμου. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ: «ἡ χαρὰ Του δὲν ὑπάρχει. / Δὲν πέφτει μάννα ἐξ οὐρανοῦ / οἱ ἀγγέλοι Του ἀποδήμησαν, οὐκ ἔστι φόβος». Ἡ ἀπουσία δηλαδὴ τῆς θεϊκῆς χαρᾶς συναριθμεῖται μὲ τὴν ἀπουσία τῆς ἄνωθεν μέριμνας γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐπιβίωση (ὅπως κάποτε αὐτὴ εἶχε ἐκφραστεῖ τὴν παροχὴ τοῦ μάννα ἐξ οὐρανοῦ κατὰ τὴν ἐξοδὸ τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴ δουλεία τῆς Αἰγύπτου)¹¹⁰ μὲ τὴν ἀπουσία τῶν ἀγγέλων καὶ τὴν ἀπουσία φόβου. Ἡ δυσκολία στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ ποιήματος αἱρεται ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἀναφορὰ στὸν τρόμο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος: ἡ μὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ συνεπάγεται τὴν ἀνυπαρξία φόβου καὶ συνάμα τὴν ἐμφάνιση τοῦ τρόμου, δεδομένου ὅτι «ὁ τρόμος ἔχει ἀπροσδιόριστὴ προέλευση καὶ τονικότητα· σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν φόβο, δὲν ἔχει κανένα συγκεκριμένο καὶ σαφὲς ἐνώπιον μπροστὰ στὸ ὁποῖο τρέμει».¹¹¹ Ἀπέναντι πλέον στὸν τρόμο ὁ ἄνθρωπος δὲν χρειάζεται νὰ προστρέξει στὴν «αὐταπάτη» τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος μὲ τὴν «ἀνακούφωση» ποὺ αὐτὸ προσφέρει στὴν ὑλικὴ του πραγμάτωση («ψαλμουδιές», «ἀργυρὰ θυμιατήρια» «νέραϊδη [sic] γειτονοπούλα σου στὸ τρίτο στασίδι, «μυρωδιὰ τῆς λεβάντας στὰ ξυρισμένα μάγουλα») καὶ «τὴν κατάνυξη τῆς ἤταν ἐποχῆς», ἥτοι τὸ ὑποβλητικὸ κλίμα ποὺ ἀνακαλεῖ τὴν εὐδαιμονία τοῦ —συχνὰ ἐξιδανικευμένου— παρελθόντος. Ὅλα τὰ ἀνωτέρω, ὅμως, συνιστοῦν «αὐταπάτη», καθότι —εἰδικὰ γιὰ τὸν ἀποδέκτη τῆς ἀπεύθυνσης («Γιὰ σένα») — «οὐκ ἔστι τόπος μετανοίας» καὶ αὐτὸ διότι —ὅπως δηλώνεται ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος— δὲν ὑπάρχει «ταπεινὴ, παρηγοριὰ,

¹¹⁰ Βλ. Ἔξοδος, 16: 3-4, 14-15.

¹¹¹ Ernst Bloch, *Ὁ Αθεϊσμός στὸν Χριστιανισμό. Γιὰ τὴ θρησκεία τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς Βασιλείας*, ὁ.π., σ. 75.

συντριβή. Απέναντι σὲ αὐτὴν τὴν κατανόηση τῆς ἀδυναμίας γιὰ μετάνοια, ὀφείλει κανεὶς ν' ἀντιπαλέψει τὸν τρόπο δίχως καμιὰ ψευδαισθητικὴ προσδοκία διεξόδου.

Τὸ ἀμέσως ἐπόμενο τμῆμα τοῦ ἔργου, τίθεται ὑπὸ τὴν ἐπιγραφή «*Dies Irae*» [=ἡμέρα ὀργῆς] καὶ ἐμφανῶς μέμφεται τὴν ἑλλαδικὴ παρακμὴ. Ὁ ὕμνος *Dies Irae* οὕτως ἢ ἄλλως κάνει λόγο γιὰ τὴν «ἡμέρα τῆς Τελικῆς Κρίσης, τῆς Παρουσίας τοῦ Κυρίου-Κριτῆ»,¹¹² τὸ ἐσχατολογικὸ τιμωρητικὸ κλίμα, ὅμως, κορυφώνεται *διαλογικὰ* στὴν ἀπόδοση στὴν Ἑλλάδα «*χλιαρούτσικη[ς] ψυχ[ῆς]*». Συνηχῶντας μὲ τὰ λόγια τῆς *Ἀποκάλυψης* ὅτι «*χλιαρὸς εἶ, καὶ οὔτε ζεστός οὔτε ψυχρός, μέλλω σε ἐμέσαι ἐκ τοῦ στόματός μου*» (3:16), τὸ μέλλον τῆς χώρας προοιωνίζεται καταστροφικὸ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παλαμικῆς πνοῆς συμπαράθεση τῶν μαζεμένων («*μπουρλέσκοι, ἀβρογάστορες, βασαγικόροι, μπάσταρδοι, κουνιστοί, τσογλαναρέοι*»)¹¹³ πάνω στὴν «*Ὀλίγη γῆ*» τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν καταληκτικὸν στίχο «*σ' αὐτὴν τὴ χώρα ὅπου δὲν*», ὁ ὁποῖος παραμένει ἀνολοκλήρωτος (βαρεία στὸ «*δὲν*») κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔμεινε ἀνεπίδοτο τὸ μήνυμα ὅσων ἀναφέρονται στὸν προτελευταῖο στίχο («*ὁ Μάξιμος, ὁ Συμεὼν, ὁ Ἰωάννης, ὁ Νικόλαος*»). Ἡ συμπαράθεση τῶν ὀνομάτων αὐτῶν μᾶς ὁδηγεῖ στὸ νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Μάξιμο τὸν Γραικό,¹¹⁴ τὸν Συμεὼν τὸν νέο Θεολόγο, τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο καὶ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα, ἤγουν σπουδαίων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ θεολόγων, οἱ ὁποῖοι κομίζουν τὴν παράδοση τῆς καθ' ἡμᾶς ἀνατολῆς σὲ ἓνα ὑπερχλιετὲς χρονικὸ ἄνυσμα (μέσα 3^{ου} αἰ., γέννηση Χρυσοστόμου – 1556, θάνατος Μαξίμου). Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὰ τέσσερα αὐτὰ πρόσωπα, πέρα ἀπὸ τὴν συμπαράθεση τῶν μικρῶν ὀνομάτων, ἐπιρρωνύεται ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀναφορὰ στὸν Μάρκο τὸν Εὐγενικὸ μὲ ὄρους ἀντιδυτικισμοῦ, συνοψισμένου στὸ πρόσωπο τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα: «*Τ' ἀεράκι / δροσίζει τὸ ἰδρωμένο πρόσωπο τοῦ Μάρκου / καθὼς πατεῖ τὴ νυχτωμένη μούρη τοῦ Λατίνου Βησσαρίωνος*». Δεδομένης τῆς φιλενωτικῆς στάσης τοῦ Βησσαρίωνα κατὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας – Φλωρεντίας, καθίσταται σαφῆς ἡ ἰδεολογικὴ ἀντιδιαστολὴ, στὴ διεγκυστίνδα τῆς ὁποίας ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα θνητοβατεῖ σχεδὸν μονομερῶς ἀπὸ τὴν κοραϊκὴ *μετακένωση* ἕως τὸ «*ἀνήκομεν εἰς*

¹¹² Μαρία Βουτσιοῦ – Κικίλια, *ὁ.π.*, σ. 116.

¹¹³ Βλ. τοὺς στίχους ἀπὸ τὸ πρῶτο ποίημα τῆς δεύτερης σειρᾶς τῶν *Σατιρικῶν γυμνασμάτων*: Κωστῆς Παλαμᾶς, *Ἄπαντα. Τόμος Πέμπτος, Οἱ καημοὶ τῆς λιμνοθάλασσης. Τὰ σατιρικὰ γυμνάσματα. Ὁ ποιητὴς καὶ τὰ νιάτα. Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά*, (γεν. φιλ. ἐπ.: Κ. Γ. Κασίνης, ἐπιμ.: Εὐριπίδης Γαραντούδης) Ἀθήνα, Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, 2019, σ. 85: «*Διαβασμένοι, ντοτόροι, σπιρουνάτοι, / ρασοφόροι, δασκάλοι, ρουσφετλήδες, / οἰκοπεδοφαγάδες, ἀβοκάτοι, // κομματάρχηδες καὶ κοτζαμπασήδες, / καὶ τῆς γραμματικῆς οἱ μανταρίνοι / καὶ τῆς πολιτικῆς οἱ φασουλῆδες, // ταρτοῦφοι, ραμπαγάδες, ταρταρῖνοι!*».

¹¹⁴ Βλ. ὑποσημείωση 115.

τὴν Δύσιν» ἀλλὰ καὶ πολὺ πρωτότερα. Τὰ ὅσα θεματοποιῶνται στὸ περὶ οὗ ὁ λόγος τμήμα τοῦ «Requiem», θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν καὶ μὲ τὸ “νεορθόδοξο” κῦμα τῶν δεκαετιῶν ἐκείνων,¹¹⁵ τὸ ὁποῖο ἀπασχόλησε καὶ τὸν Λάγιο.¹¹⁶

Στὴν *Πράξη ὑποταγῆς* (2000) καί, συγκεκριμένα, στὸ ποίημα «Ἄν ὀνομάζομαι πληθυντικός» (II, 570), σημαντικό ρόλο γιὰ τὴ ποιητικὴ διαμόρφωση διαδραματίζει ἡ *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη. Ἀρχικά ὅμως, ὁ *διάλογος* ἐκκινεῖ μὲ τὸν ρομαντικὸ ποιητὴ Percy Bysshe Shelley καὶ τὸ σονέτο «Ozymandias»,¹¹⁷ ἐφόσον τὸ ποίημα (ἐλισαβετιανὸ σονέτο) τοῦ Λαγίου ἀρχίζει μὲ τὸν στίχο «Μὲ λὲν Ὀζυμανδία. Πανοῦργο, λάγνο, ἐπαίτη» ὁ ὁποῖος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τρίτο στίχο («Βλάσφημα τὰ ἔργα μου, ἀξιοθῆκαν τὴν παράνοια»), ἀπαντᾷ στὸ ἀγγλικὸ «And on the pedestal these words appear: / “My name is Ozymandias, king of kings: Look on my works, ye Mighty, and despair!”». Βέβαια, ἡ *διακειμενικὴ* ἀναφορὰ πηγαίνει ἔτσι ἀκόμη πιὸ πίσω, στὸν Διόδωρο τὸν Σικελιώτη, ποὺ παραθέτει τὴ σχετικὴ ἐπιγραφή: «Βασιλεὺς

¹¹⁵ Βλ. Δημήτρης Ἀγγελῆς, «Ἡ πρόσληψη τῶν νεορθοδόξων ἀπὸ τὰ περιοδικὰ λόγου καὶ στοχασμοῦ»: *Συνέχειες, ἀσυνέχειες, ρήξεις στὸν ἑλληνικὸ κόσμον (1204-2014): οἰκονομία, κοινωνία, ἱστορία, λογοτεχνία. Ε' Εὐρωπαϊκὸ Συνέδριο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν Θεσσαλονίκη, 2-5 Ὀκτωβρίου 2014. Πρακτικά, τ. Α',* (ἐπιμ.: Κωνσταντῖνος Ἀ. Δημάδης), Ἀθήνα, Εὐρωπαϊκὴ Ἐταιρεία Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, 2015, σ. 197: «Ὁ ὅρος “νεορθόδοξοι”, τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε καταχρηστικά γιὰ νὰ περιγράψουμε μιὰ ὁμάδα στοχαστῶν μὲ ἔντονη δημόσια παρουσία στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 (Χρ. Γιανναρᾶς, Στέλιος Ράμφος, Κωστῆς Μοσκόφ, Κώστας Ζουράρις, Παναγιώτης Νέλλας, ἀλλὰ καὶ ὁ τραγουδοποιὸς Διονύσης Σαββόπουλος κ.ά.), δὲν προῆλθε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πρωταγωνιστές της, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους. Συγκεκριμένα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1983 ἡ δημοσίευση στὸ ἀριστερῆς κατεύθυνσης περιοδικὸ *Στοχαστής* ἐνὸς ἀρθροῦ μὲ τίτλο “Ὁ νεορθόδοξος σκοταδισμὸς”, θὰ δώσει τὸν τίτλο στὴν ὁμάδα (μέχρι τότε τοὺς χαρακτήριζαν “νέους θεολόγους”), ἡ ὁποία βασίζεται στὴ βυζαντινὴ πατερικὴ παράδοση, προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὸν χριστιανισμὸ μὲ τὸν μαρξισμό (εἴμαστε “κομμουνιστὲς καὶ ὄχι μαρξιστὲς”, σχολιάζει βέβαια ὁ Κωστῆς Μοσκόφ), ἀναφέρεται στὴν κοινοτικὴ, κοινωνιοκεντρικὴ ἑλληνικότητα καὶ ἀσκεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς παράδοσης κριτικὴ στὸν δυτικὸ ὀρθολογισμό».

¹¹⁶ Παραθέτω ἀπὸ τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Γιώργου Ἰκαροῦ Μπαμπασάκη γιὰ τὸν ιστότοπο *Ἀντίφωνο* [*Ἡλίας Λάγιος Θαυματοποιός - YouTube* (τελευταία ἀνάκτηση: 3/8/2023)], ὅπου ἀφοῦ γίνεται ἀναφορὰ εὐρύτερα στὴν τάση τῶν Νεορθοδόξων, τονίζονται, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «Ὁ Ἡλίας ὄχι μόνον ἐμπλέκεται, ἀλλὰ λαμβάνει ἐνεργὰ μέρος σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ συγκρότηση μιᾶς καινούργιας σκέψης, μιᾶς καινούργιας ταυτότητας μεταπολιτευτικῆς [...]. Εἶναι καὶ στὴν ὁμάδα τοῦ περιοδικοῦ [ενν.: Βιβλιοπωλείου] “Παρουσία”, ποὺ ἦταν, ἄς ποῦμε, τὸ ὄχυρὸ τῶν ἀναρχοχριστιανῶν κιάλας [...] ὁ Ἡλίας ἐμπλέκεται σὲ αὐτὸν τὸν διάλογο βεβαίως. [...] ἤξερε τὰ κείμενα αὐτά, τὰ πατερικά, τὴ *Φιλοκαλία* τὴν ἤξερε ἀπέξω καὶ τὸν Μάξιμο τὸν ἀγαποῦσε ιδιαίτερος [...] Ὁ Λάγιος ἔλεγε παρωδώντας κάπως τὸν Eliot: εἶμαι πολιτικὰ ἀναρχοκομμουνιστής, στὸ θρήσκευμα Χριστιανὸς Ὀρθόδοξος καὶ στὴν ποίηση συντηρητικὸς, παραδοσιακός». Πρβλ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, «Ποιητικὰ δῶρα τοῦ Ἡλία Λαγίου, *Νέα Ἔστια* 1815 (Ὀκτώβριος 2008) 595: «Ἡ στάση [:τοῦ Λαγίου] θύμιζε ἐν μέρει τὸ βιβλιοπωλεῖο “Παρουσία”, ὅπου σὲ περιοπτη θέση ἔβλεπε βιβλία θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ἐνῶ σὲ ἀθέατο βάθος τὴ μαρξιστικὴ γραμματεία».

¹¹⁷ Shelley, *Poetical works*, (edit.: Thomas Hutchinson· new ed. corrected by G.M. Matthews), Oxford – New York, Oxford University Press, 1970, σ. 550.

βασιλέων Ὀσμανδύας εἰμί. εἰ δε τις εἰδέναι βούλεται πηλίκος εἰμί καὶ ποῦ κεῖμαι, νικάτω τὶ τῶν ἐμῶν ἔργων».¹¹⁸

Διευκρινίζοντας πραγματολογικὰ ὅτι ὁ Ὄζυμανδίας ταυτίζεται μὲ τὸν φαραῶ Ραμσή Β', δύναται νὰ διαυγασθεῖ τὸ πῶς ἡ *Ἀποκάλυψη* εἶναι ἐκείνη ποῦ νοσηματοδοτεῖ περαιτέρω τὸ πρὸς ἀξιοποίηση ὑλικό. Τὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα κομπάζει στὴν ἱστορικὴ ἐπιγραφὴ ὁ Ὄζυμανδίας χαρακτηρίζονται ἐδῶ «βλάσφημα» καὶ δηλώνεται ὅτι «ἀξιοθῆκαν τὴν παράνοια», ἀλλὰ ἡ κομβικὴ σύνδεση μὲ τὸ ἐσχατολογικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη ἐπιτυγχάνεται ἀρχικὰ μὲ τὴν ἐντὸς παρενθέσεως φράση «(καί, προσέτι, // συναριθμήθην τὸ θηρίο καὶ τ' ὄνομά του)», ἡ ὁποία μάλιστα “σπάει” μὲ τὸν διασκελισμὸ μεταξὺ πρώτης καὶ δεύτερης τετράστιχης στροφῆς. Ὡς «θηρίο» χαρακτηρίζεται ἐπανειλημένα ὁ Ἀντίχριστος στὴν *Ἀποκάλυψη*, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὸ ὄνομά του ἐπιβεβαιώνει τὴ σχέση μὲ τὸ τελευταῖο βιβλίον τῆς Καινῆς Διαθήκης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἔβδομο στίχο τοῦ ποιήματος: «ἔκρωζες μ' ὅλα τὰ σκουπίδια τοῦ ἔξι, ἔξι, ἔξι», ἀφοῦ τὸ ὄνομα καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ Θηρίου ἐπιτελοῦν τὴν ἴδια λειτουργία¹¹⁹ καὶ ὁ ἀριθμὸς κατονομάζεται: «καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτοῦ χξς'» (*Ἀποκ.*, 13:18). Τελευταῖος καρπὸς τοῦ *διαλόγου* αὐτοῦ εἶναι τὸ δεύτερο δίστιχο τοῦ τελευταίου τετράστιχου, στὸ ὁποῖο ὁ ὁμιλῶν Ραμσῆς ἐπιθυμεῖ «νὰ ξαναρθ[εῖ] στὸ κτήνος, ἀληθὴ [του] φύση, / νὰ λήξει ἢ κτίση, ἢ φύτρα τοῦ ἀνίερου γάμου». Πρόκειται γιὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔρχεται, ὅπως φαίνεται στὸ καταληκτικὸ δίστιχο τοῦ σονέτου: «Βράδιαζε. Βράδιασε. Βραδιάζει. Θὰ βραδιάζει. / Λαμπρὸ φεγγάρι μὲ σαρκάζει ἀπ' τὸ περβάζι». Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν χρόνων καὶ ἡ συνύπαρξις τριῶν ἀξακολουθητικοῦ ποιῶν ἐνεργείας μὲ μόνον ἓναν συνοπτικοῦ («Βράδιασε») τονίζουν τὴ ἀτέρμονη διάρκειά τοῦ σκότους, ἡ ὁποία πλήττεται στὸν τελευταῖο στίχο χάρις στὸ λαμπρὸ καὶ σαρκάζον φεγγάρι.

Ἡ ἐνότητα «Ἄσυλο» τῆς συλλογῆς *Φεβρουάριος 2001* (2002) προσεγγίζει *διαλογικὰ* τὴν τρέλα καὶ τὴν παραφροσύνη,¹²⁰ καθὼς ἀποτελεῖ ἐναλλαγὴ δώδεκα

¹¹⁸ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*, πρῶτο βιβλίον, 47: 18-21 [= Diodore de Sicile, *Bibliothèque Historique*, (εἰς.: François Chamoux – Pierre Bertrac, ἔκδ.: Pierre Bertrac, μτφρ.: Yvonne Vernière), Paris, Les Belles Lettres, 1993, σ. 102]. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ἔχει ἐπιχειρηθεῖ ἤδη *διαλογικὴ* ἀνάγνωσις τοῦ ποιήματος τοῦ Shelley, βλ. Timothy R. Austin, «Narrative Transmission: Shifting Gears in Shelley's "Ozymandias"»: *Dialogue and Critical Discourse: Language, Culture, Critical Theory*, (ἐπιμ.: Michael Macovski), Oxford, Oxford University Press, 1997, σ. 29-46.

¹¹⁹ Βλ. *Ἀποκ.*, 13:17: «καὶ ἵνα μὴ τις δύνηται ἀγοράσαι ἢ πωλῆσαι εἰ μὴ ὁ ἔχων τὸ χάραγμα, τὸ ὄνομα τοῦ θηρίου ἢ τὸν ἀριθμὸν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ» [Ἡ πλαγιαγραμμιστὴ δική μου].

¹²⁰ Ὁ Ἅγιος ἐμπνέεται σειρὰ ποιημάτων ἀπὸ τὶς νοσηλεῖες τοῦ στὴν ψυχιατρικὴ κλινικὴ Σινούρη. Βλ. Νάσος Βαγενᾶς, «Ἐνα σχόλιο γιὰ τὴν Ἐρημὴ γῆ», *Ἄντι* 874-875 (17 Ὀκτωβρίου 2003) 40: «σ' ἓνα θλιβερὸ τρίκλινο δωμάτιο τῆς κλινικῆς Σινούρη [sic], ὅπου ὁ Ἅγιος νοσηλευόταν κάθε φορὰ ποῦ

πεζόμορφων ποιημάτων (πλὴν τοῦ XI καὶ τοῦ XIII), ἀριθμημένων λατινιστί, ὅπου τὰ μονὰ ποιήματα —μὲ πλάγια στοιχεῖα— ἀπηχοῦν ἕναν φρενήρη ὄραματικό λόγο, ἐνῶ στὰ ζυγὰ ὁ ὁμιλητὴς ἔχει ἐπίγνωση —πού συχνὰ θεματοποιεῖ— τῆς διαμονῆς σὲ ἄσυλο. Ἐπιστέγασμα ἀποτελεῖ τὸ δέκατο τρίτο ποίημα, πού εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ μὲ τίτλο («Τὸ τραγούδι τοῦ δέντρου»).

Τῆ *διαλογικῆ* αὐτὴ ὀπτικὴ καὶ διάρθρωση συμπληρώνει ἡ χρῆση τοῦ βιβλικοῦ λόγου σὲ σημεία —κυρίως— τοῦ λόγου τῆς τρέλας, ὅπου καὶ κυριαρχεῖ ἡ ἀναφορὰ στὴν «ἐπικατάρ[ατ]η] Μητρόπολ[η]» (II, 612). Στὸ πέμπτο μέρος λοιπόν (II, 616), γίνεται λόγος γιὰ «τὴν πόλη τῶν πόνων» καὶ περιγράφεται ἕνα εὐδαιμονικὸ τοπίο μέχρι τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου σὲ αὐτὴν καὶ τὴν ἐπακόλουθη «Ἵβρ[ιν]». Οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία ἀρθρώνονται μὲ βιβλικὸ τρόπο: «Καὶ τὰ κελαρυστὰ ὕδατα ἐξηράνθησαν καὶ πᾶν τὸ ταπεινὸν ἐμαράνθη καὶ κατεπόθη ἡ ζωὴ εἰς λίθον ψαμμοχάλικου». Πέρα ἀπὸ τὴ χαρακτηριστικὴ τοῦ βιβλικοῦ ὕφους παρατακτικὴ σύνδεση μὲ τὴν πληθώρα «καί», ἡ τελευταία φράση ἀντιστρέφει τὸ «κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νίκος» (*Πρὸς Κορινθίους*, 15:54), ἥτοι τὰ λόγια ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στὴν ἔσχατη ἐπικράτηση τῆς ζωῆς ἐναντι τοῦ θανάτου «ὅταν δὲ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσεται ἀφθαρσίαν καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσεται ἀθανασίαν», ὅπως διαβάζουμε πρὶν ἀπὸ τὴ φράση πού ἐδῶ ἀνακαλεῖται. Πλέον ἡ νίκη εἶναι ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ οἱ συμφορὲς τῆς χαρᾶς ἀποδίδονται κατὰ τὸν τρόπο τῆς *Ἀποκάλυψης*,¹²¹ ἀφοῦ τὴν πλήττουν διαιρεμένη σὲ τρία τρίτα («Καὶ τὸ τρίτον τῆς χαρᾶς κατεποντίσθη» κ.ὀ.κ.).

Στὸ ἀμέσως ἐπόμενο ποίημα (VI), τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο ἔχει ἐπίγνωση τῆς συνθήκης τοῦ ἀσύλου καὶ τίθεται ὡς κέντρο τοῦ χώρου ὁ διάδρομος. Πιὸ συγκεκριμένα, «Διάδρομος» εἶναι ἡ πρώτη λέξη τοῦ ποιήματος καὶ ἀπομονώνεται μὲ τελεία, ἐνῶ τὸ «παράθυρο ὅπου δὲν βγάζει πουθενά» βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ ἐν λόγω διαδρόμου, ἐκεῖ δηλαδή πού ἂν φτάσει ἡ «ψυχὴ» θὰ «ἀνταμῶσ[ει] κάτι σὰν

ἀποφάσιζε νὰ κάνει κάτι γιὰ νὰ ἀποτοξινωθεῖ ἀπὸ τὸ ἀλκοόλ. [...] Ὁ Λάγιος ἀνέπτυσσε ἀκόμη περισσότερο τὴν [...] διαύγεια τῆς σκέψης του, ὅταν ἔμπαινε γιὰ ἀποτοξίνωση στὸ ψυχιατεῖο. [...] Ἀπόδειξη τὸ γραμμμένο σὲ ἄλλη εἰσοδὸ τοῦ στοῦ Σουούρη, συναρπαστικῆς ὀπτικῆς καὶ συναισθηματικῆς καθαρότητος *Ἡ ἀρπαγὴ τῆς κούτας* [...]. Στὸ ψυχιατεῖο ἄλλωστε, ἔγραψε καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ἐρωτικά του ποιήματα, ὅπως ἐκεῖνα τῆς ἐνότητος “Ὁ τελικὸς κύκλος” τῆς συλλογῆς τοῦ *Φεβρουάριος 2001*».

¹²¹ Βλ. ἐνδ. *Ἀποκ.*, 8:7-12: «καὶ τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη· καὶ τὸ τρίτον τῶν δένδρων κατεκάη [...] καὶ ἐγένετο τὸ τρίτον τῆς θαλάσσης αἶμα, καὶ ἀπέθανε τὸ τρίτον τῶν κτισμάτων τῶν ἐν τῇ θαλάσσει [...] καὶ ἔπεσεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀστὴρ μέγας καιόμενος ὡς λαμπάς, καὶ ἔπεσεν ἐπὶ τὸ τρίτον τῶν ποταμῶν [...] καὶ ἐγένετο τὸ τρίτον τῶν ποταμῶν εἰς ἄψινθον [...] καὶ ἐπλήγη τὸ τρίτον τοῦ ἡλίου καὶ τὸ τρίτον τῆς σελήνης καὶ τὸ τρίτον τῶν ἀστέρων, ἵνα σκοτισθῇ τὸ τρίτον αὐτῶν, καὶ τὸ τρίτον αὐτῆς μὴ φανῇ» [ἐπιτονισμὸς δικός μου].

ποίημα ἢ σὰν ἀλήθεια» (II, 617). Για νὰ φτάσει ὁμως ἐκεῖ ἡ ψυχὴ, πρέπει τὸ «δειλὸ [...] σῶμα» νὰ προσπεράσει «τίς ἄπληστες ρουφήχτρες τῶν θαλάμων», ἀλλὰ καὶ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τροφίμους. Καθὼς ὅλο τὸ ποίημα πρόκειται γιὰ μιὰ εἰς ἑαυτὸν ἀπεύθυνση (στὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ εἰδικότερα), ἔρχεται ἡ διαπίστωση ὅτι «Τώρα περνώντας πλάι τους ξέρεις νὰ τοὺς κοιτᾷς μόνον δι' ἐσόπτρου καὶ ἐν αἰνίγματι — καὶ αὐτὸ ἀκόμα σοῦ φαντάζει πολὺ». Πάλι, δηλαδή, ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Πρὸς Κορινθίους Α'* ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου (13: 12). Τὸ σχετικὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν πεπερασμένη καὶ ἐλλιπὴ ἀνθρώπινη ὄραση ἐν συγκρίσει μὲ τὴν ἐπερχόμενη «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» ἐπικοινωνία. Τὸ δεύτερο αὐτὸ σκέλος —τὸ ὁποῖο δὲν ἐμφανίζεται ἀλλὰ ἐμφανῶς ὑπονοεῖται *διαλογικά*— διαυγάζει τὸν τρόπο θέασης τῶν ὑπόλοιπων παραφρόνων, ἐνῶ παράλληλα εὐαγγελίζεται τὴν ἔξοδο στὸ «κάτι σὰν ποίημα ἢ σὰν ἀλήθεια», καθιστῶντας κομβικὴ τὴν χρῆση τῆς φράσης τοῦ Παύλου γιὰ τὸ σύνολο ποίημα.

Ἐπιστρέφοντας στὰ λόγια τῆς σαλότητος καὶ στὸ ἔνατο (IX) ποίημα τῆς ἐνότητος, εὐκόλα γίνεται ἀντιληπτὸ —ἐξαιτίας καὶ τῆς κλητικῆς προσοφώνησης— ὅτι πρωταγωνιστεῖ ξανὰ ἡ Μητρόπολη, καθὼς ἀπαριθμοῦνται οἱ ἀποτρόπαιες θυσίες ποὺ ἔκανε ὁ ὁμίλων στὸ ποίημα πρὸς εὐαρέσκειά της: «Γιὰ χάρι μας δὲν πρόδωσα, δὲν ἔκλεψα, δὲν βίασα, δὲν ψευδομαρτύρησα, δέν, δέν;» (II, 620). Τὸ ὕφος τοῦ παρατιθέμενου λόγου παραπέμπει στὶς δέκα ἐντολὲς τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου (βλ. ἐπὶ παραδείγματι «Οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ»), οἱ ὁποῖες καταπατοῦνται φανερόντως τὸ μέγεθος τοῦ κακοῦ ποὺ διαπράττει τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο ὡς ἔνδειξη πίστεως στὴν Μητρόπολη.

Ἡ ἀρπαγὴ τῆς κούτας (λαϊκὸν ἀφήγημα) (2003) ἔχει χαρακτηριθεῖ — ἐγείροντας ἀντιδράσεις¹²² κιβωτὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας¹²³ καὶ ἡ συνύπαρξη ἐνὸς τέτοιου ἑτερογενοῦς γλωσσικοῦ ὕλικου¹²⁴ ἔχει θεωρηθεῖ κάτοπτρο τῆς βαβελικῆς

¹²² Βλ. Ἀνδρέας Μπελεζίνης, «Κρίματα: 26. Ἐγεννήθη ἡμῖν ποιητής», *Μανδραγόρας* 32 (Νοέμβριος 2004) 108-9· Ἀνδρέας Μπελεζίνης, «Ἐνα σύγχρονο σκωπτικὸ ἐπίγραμμα», *Πλανόδιον* τ. Θ', ἀρ. 37 (Δεκέμβριος 2004) 183-6. Ὁ Μπελεζίνης ἐπανερχεται καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λάγιου καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴ δημοσιοποίησι τῶν τοποθετήσεων τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ κρατικὰ βραβεῖα ποίησης 2005 (βλ. Ἀνδρέας Μπελεζίνης, «Ἡ κρίση τῆς κρίσης. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἡλία Λάγιου», *Πλανόδιον* (10) 41 (Δεκέμβριος 2006) 222-7. Καθότι ὁ λόγος εἶναι περὶ λογοτεχνικῶν βραβείων, ἐπισημαίνω ἐδῶ τίς ἐπιστολὲς ποὺ ἀντάλλαξαν ὁ Γιάννης Πατίλης καὶ οἱ Ἡλίας Λάγιος καὶ Γιώργος Κακουλίδης μὲ βασικὸ θέμα τὴ “φάρσα” τῶν δευτέρων σχετικὰ μὲ ὀφειλόμενη συνεχῆ βράβευση ποιητῶν [βλ. *Ἄντι* 539 (26 Νοεμβρίου 1993) 50 καὶ *Ἄντι* 540 (10 Δεκεμβρίου 1994) 50.

¹²³ Βλ. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, «Μιὰ Κιβωτὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας», *Τὰ Νέα* (25/09/2004).

¹²⁴ Βλ. Κωστῆς Παπαγιώργης, *Τὰ βιβλία τῶν ἄλλων 1. Ἑλληνες συγγραφεῖς*, (εἰς.: Δημήτρης Καράμπελας, ἐπιλ. κειμ.: Γιάννης Ἀστέρης – Δημήτρης Καράμπελας), Ἀθήνα, Καστανιώτης, 2020, σ. 66-67: «Γιὰ νὰ βρεῖ κάποιο μουσικὸ ἀντίστοιχο τοῦ ψυχιατρείου, ἀνασκολοπίζει σχεδὸν πᾶν τὸ

συγκαιρινῆς κοινωνίας καὶ παίγνιο ἀναζήτησης νοήματος.¹²⁵ Ἡ συνύπαρξη, μάλιστα, τῶν ποικίλων ὑφῶν, θέτει αὐτομάτως αὐτὰ ἐν *διαλόγῳ*, ἐφόσον, κατὰ τὸν Bakhtin, «ὅταν ὑπάρχει σκόπιμη (συνειδητὴ) πολυφία, ὑπάρχουν πάντα διαλογικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ὑφῶν».¹²⁶ Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς προμετωπίδας μὲ τὰ ἐν *διαλόγῳ* ὑπόλοιπα κείμενα,¹²⁷ ὁ Ἀλέξης Κρεβατᾶς βρίσκεται σὲ φρενοκομεῖο «ἔνθα ἀφιπεύσανε καὶ σταυλιστήκαν / οἱ ἰπότες τῆς Ἀποκαλύψεως, παρὰ ἕνας πέντε, ἐξηράνθη ὁ χόρτος τοῦ ἐσωτάτου, ἀνεφλέγησαν / τοῦ ἀριστοτελείου Ὀργάνου τὰ τόπια, κατέκατσε ἡ καπνιά / τῆς καιομένης ἄμπελος, τῆς φλεγόμενης βάτου» (633). Ὁ τόπος στὸν ὁποῖο διαδραματίζεται ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἀπωλεσθέντος κουτιοῦ Marlboro προσδιορίζεται ὡς τὸ σημεῖο ὅπου διέμειναν οἱ ἰπότες τῆς *Ἀποκάλυψης* (6:1-8), ἦτοι οἱ τέσσερις καβαλάρηδες τοῦ λευκοῦ, τοῦ κόκκινου, τοῦ μαύρου καὶ τοῦ ὠχροῦ/πρασινοκίτρινου ἀλόγου, οἱ ὁποῖοι συμβολίζουν ἀντίστοιχα: ὁ πρῶτος τὸν τελικὸν νικητὴ Θεό, ὁ δεύτερος τὸν πόλεμον (μεταξὺ ψευδοχριστιανῶν καὶ ἀντιχριστῶν), ὁ τρίτος τὸ σκότος καὶ ὁ τελευταῖος τὸν ἴδιον τὸν θάνατον. Ἐπιπλέον, τὸ κατεστραμμένο ἀπὸ ὅλα τὰ δεινὰ τοπίο συμπληρώνεται πάλι ἀπὸ μιὰ σημαίνουσα βιβλικὴ φράσις: «ἐξηράνθη ὁ χόρτος». Τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα (40: 6-7): «πᾶσα σὰρξ χόρτος καὶ πᾶσα δόξα ἀνθρώπου ὡς ἀνθός χόρτου, ἐξηράνθη ὁ χόρτος καὶ τὸ ἄνθος ἐξέπεσε», ἐνῶ ἐπαναλαμβάνεται ὡς ἰδέα τόσο στὸν *Ψαλμὸν* τοῦ Δαυὶδ (102: 15) ὅσο καὶ στὴν *Α' Ἐπιστολὴν* τοῦ Πέτρου

γλωσσικό του ἔνστικτο: δὲν ὑπάρχει οὔτε γιὰ δεῖγμα κοινὸς λεκτικὸς τόπος σὲ αὐτὸ τὸ γραπτὸ ποῦ ἐν εἴδει λευκώματος ἀπλώνεται σὲ μόλις εἴκοσι πλατιᾶς σελίδες. Ἀρχαῖζουσα, ἐλληνίζουσα, μακαρονίζουσα σκοπίμως καὶ λαϊκίζουσα χυδαῖστί, αὐτὴ ἡ ἐκφραστικὴ —δυσάρεστη ἀρχικὰ— ἀποδεικνύεται μιὰ περίπλοκη σὲ εὐρηματικότητα σολωμονικὴ, ἢ ὅποια ἀναρριπίζει μαεστρικὰ νεφροὺς καὶ καρδίας».

¹²⁵ Βλ. Δημήτρης Ἐλευθεράκης, «Τὸ μετείκασμα τῆς ξεχασμένης ἀρχοντιάς», *Πλανόδιον* τ. Γ', ἀρ. 41 (Δεκέμβριος 2006) 187-8: «δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ *Ἀρπαγὴ τῆς κοῦτας* θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ ἴδιον τὸ ζήτημα τῆς συνοχῆς καὶ τῆς κατανόησης, στρέφοντας τὸν ποιητικὸν λόγον σὰν ἐκτυφλωτικὸν προβολέα ἐπάνω στὸν ἀναγνώστη, κι ἐπιφορτίζοντάς τον μὲ τὴν εὐθύνη τῆς ἀνεύρεσης —ἢ τῆς ἀπώλειας— τοῦ νοήματος [...] μιὰ ἀρμονικὴ γλωσσικὴ διεκπεραίωσις ἐνὸς τόσο ἐπισημοῦς καὶ ἀκραίου γλωσσικοῦ ἐγχειρήματος θὰ εἶχε πολλὰ λιγότερα νὰ πεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀσυμφωνίας καὶ ἀσυμμετρίας, ὅπως ἡ σημερινή».

¹²⁶ *Δοκίμια Ποιητικῆς*, σ. 159. Πρβλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 146: «σὲ κάθε δεδομένη στιγμή τῆς ἱστορικῆς τῆς ὑπαρξῆς, ἡ γλῶσσα διαφοροποιεῖται τελείως: εἶναι ἡ ἐνσαρκωμένη συνύπαρξις τῶν κοινωνικο-ιδεολογικῶν ἀντιφάσεων ἀνάμεσα στὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθόν, ἀνάμεσα σὲ διάφορες ἐποχὲς τοῦ παρελθόντος, διάφορες κοινωνικο-ιδεολογικὲς ὁμάδες τοῦ παρόντος, ἀνάμεσα σὲ ρεύματα, σχολές, κύκλους κτλ. [...] ὅλες οἱ γλῶσσες τοῦ πολυγλωσσισμοῦ, ὅσοδήποτε κι ἂν εἶναι ἐξατομικευμένες, εἶναι ἰδιότυπα σημεῖα θέασις τοῦ κόσμου, μορφὲς τῆς λεκτικῆς τοῦ ἐρμηνείας, προοπτικὲς ἀντικειμενικευτικῆς, σημασιοδοτικῆς καὶ ἀξιολογικῆς. Σὰν τέτοιες, ὅλες μποροῦν νὰ ἀντιπαρατεθοῦν, νὰ χρησιμεύσουν σὰν ἀμοιβαῖο συμπλήρωμα, νὰ ἀρχίσουν διαλογικὲς σχέσεις».

¹²⁷ Ἀξίζει ἐπίσης μιὰ συνεξέτασις μὲ τὸ θέμα τῆς ἀρπαγῆς τοῦ βαρελιοῦ (Tassoni, 16^{ος} αἰων.) [βλ. Ζαχαρίας Σιαφλέκης, «Ὁ Α. Λασκαράτος, ὁ Α. Tassoni καὶ οἱ νεώτερες παραδίεσις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν»: *Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Πανιωνίου Συνεδρίου* (Ἀργοστόλι – Λιζούρι, 17-21 Μαΐου 1986) τ. 4: *Φιλολογία, Γλωσσολογία, Λαογραφία, Φιλοσοφία*, (γεν. ἐπιμ.: Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος), Ἀργοστόλι, Ἐταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, 1989 σ. 393-411].

(1: 24) και στὸν δεύτερο λόγο *Εἰς Εὐτρόπιον* τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Τέλος, ἡ ἀνάφλεξη τοῦ *Ὀργάνου* τοῦ Ἀριστοτέλη —ποῦ συνεπάγεται τὴν κατάλυση κάθε ἔλλογου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, δεδομένου ὅτι στὸ ἔργο αὐτὸ συνάζονται πραγματεῖες τοῦ φιλοσόφου, στίς ὁποῖες διατυπώνονται νόμοι τῆς ἀνθρώπινης νόησης καὶ τρόποι συλλογισμοῦ— ὀδηγεῖ στὴ μνεῖα τῆς καιόμενης βάτου, ἀπὸ τὴ γνωστὴ βιβλικὴ διήγηση. (βλ. *Ἐξοδος*, 3: 1-6).

Κατακλείοντας, παρατίθεται ποίημα τοῦ Ἡλία Λάγιου ἐκτὸς τῆς συγκεντρωτικῆς ἔκδοσης, τὸ ὁποῖο αὐτὴ τὴ φορὰ ἀνταποκρίνεται στὴν ἔννοια τῆς *παρωδίας* ὅπως αὐτὴ γίνεται εὐρέως ἀντιληπτὴ:

Ἡ προσευχὴ τῆς τετάρτης πρωινῆς

Κάπελα ἡμῶν, ὁ ὀπισθεν τῆς μπάρας·
ἀγιασθήτω [sic] τὸ κοκτέιλ σου·
ἐλθέτω ἡ γενναιοδωρία σου·
γεννηθήτω τὸ κέρασμά σου, ὡς ἐπὶ τῆς βότκας καὶ
ἐπὶ τοῦ οὐίσκου·
τὴν μέθην ἡμῶν τὴν ὑπερούσιον δός ἡμῖν ἀπόψε·
καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ξεσαλώματα ἡμῶν,
ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς συνδαιτυμόνοις ἡμῶν·
καὶ μὴ εἰσενέγκης ἡμᾶς εἰς λογαριασμόν, ἀλλὰ
ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ξεπαραδιασμοῦ·
ὅτι σοῦ ἐστὶν τὸ «Ballantines», ἡ «Stolichnaya» καὶ τὸ
«Gordon 's» εἰς τὰς νύκτας τῶν νυκτῶν· σουρωθῆν.¹²⁸

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἰδιαίτερη αὐτὴ προσευχὴ ἐνὸς οἰνοβαροῦς προκύπτει ἔχοντας — παιγνιωδῶς— ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν κυριακὴν προσευχὴν («Πάτερ ἡμῶν...»). Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ λεκτικὸ παίγνιδι, τὸ ἐγγεῖρημα ἐγγράφεται στὴν παράδοση τοῦ *Σπανοῦ*¹²⁹ ἢ τοῦ παραῦμνολογικοῦ ἔργου τοῦ Kaisáριου Δαπόντε¹³⁰ καὶ προσφέρει μιὰ *καρναβαλική* ἀντιστροφή τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο μετατονίζεται σὲ συμποτικὰ συμφραζόμενα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γάννης Κιουρτσάκης, ἀναπαράγοντας κατ' οὐσίαν τίς ἀντίστοιχες μπαχτινικὲς ιδέες:

Τὸ καρναβάλι εἶναι μιὰ ἀνεπίσημη λαϊκὴ τελετὴ, ἓνα εἶδος ἀντεστραμμένης λειτουργίας ποῦ ἀναποδογυρίζει τὴν ἐπίσημη λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς ἐπικαλεῖται ὄχι τὸ ἀόρατο καὶ ἄυλο πνεῦμα τοῦ Ὑψίστου, ἀλλὰ τὴν χειροπιαστὴ καὶ ταπεινὴ ὕλη, τὸ «χαμηλὸ» καὶ «χυδαῖο» σῶμα: «Ἡ κοιλία σου ἐν τυμπάνῳ καὶ χορῷ, τὰ ἄντερά σου ἐν χορδαῖς καὶ ὄργανοις. Γεννηθήτω τὸ αἰδοῖόν σου μέγιστον. Καὶ ἡ κοιλία σου πλατυνθήτω» ἔψελνε ἤδη ὁ Σπανός, ἡ βωμολοχικὴ βυζαντινὴ παρωδία

¹²⁸ Ἡλίας Λάγιος, «Ἡ προσευχὴ τῆς τετάρτης πρωινῆς», *Νέο Ἐπιπεδο* 30 (Χειμῶνας '98) 34.

¹²⁹ Σπανός, (πρόλ. – ἐπιμ.: Χάνς Αἰντενάερ), Ἀθήνα, Ἐστία, 1990.

¹³⁰ Kaisáριος-Κωνσταντῖνος Δαπόντες, Κωνσταντῖνου Δαπόντε Καμινάρη τοῦ μετονομασθέντος Kaisáριου *Κανὼν περιεκτικὸς πολλῶν ἐξαιρετῶν πραγμάτων τῶν εἰς πολλὰς πόλεις, καὶ νήσους καὶ ἔθνη, καὶ ζῶα ἐγνωσμένων* (1778), (ἐπιμ. Γ. Π. Σαββίδης), Ἀθήνα, Λέσχη, 1991.

τῆς θείας λειτουργίας. [...] Ἡ ἱερὴ ἱστορία μετατρέπεται σὲ ἀφήγηση συμποσίου, ἢ ὕμνολογία σὲ σκατολογία· οἱ προσευχῆς ἀπευθύνονται ὄχι στὴν Ὑπεραγία Θεοτόκο, ἀλλὰ στὴν «Ὑπεραγία Πουλάδα»· καὶ τὸ ἐκκλησίασμα εὐλογεῖται «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Καπονιοῦ, τοῦ Πιτσουνοῦ καὶ τῆς Ἁγίας Μακαρονάδας».¹³¹

¹³¹ Γιάννης Κιουρτσάκης, *Ἡ τρελὴ σοφία ἢ τὰ ἀνίερα ὄνειρα. Δοκίμιο γιὰ τὸ καρναβάλι καὶ τὴ γλώσσα του*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 2003, σ. 19, 21. Γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ παρωδιὰ ἐκκλησιαστικῶν κειμένων βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Ὁ Ραμπελαὶ καὶ ὁ κόσμος του. Γιὰ τὴ λαϊκὴ κουλτούρα τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης*, (μτφρ.: Γιώργος Πινακούλας), Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2019, σ. 98-105.

Υποκεφάλαιο 1.2.: Παρακειμενικά στοιχεῖα ὡς φωνές ἐν διαλόγῳ μὲ τὸ κείμενο: οἱ βιβλικές, ὕμνογραφικές, πατρολογικές καὶ ἐν γένει “ιερές” ἐπιγραφές (motta) στὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Λάγιου.

Μιὰ ἀκόμη ιδιαίτερη πτυχή τοῦ λογοτεχνικοῦ διαλόγου μὲ τὴ Βίβλο καὶ ὅ,τι συμβατικά ὀνομάστηκε «ιερά κείμενα» —*διαλόγου* στὸν ὁποῖο ἐξακολουθητικά ἀνταποκρίνεται ὁ Λάγιος— ἀποτελοῦν οἱ τίτλοι καὶ —κυρίως— οἱ ἐπιγραφές/motto ποὺ τοποθετοῦνται ἐξαιρετικά συχνὰ στὴν ἀρχὴ συλλογῶν ἢ πρὶν ἀπὸ ποιήματα.¹³²

Ἔτσι, ἐκκινῶντας ἀπὸ τοὺς τίτλους, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συλλογὴ «Τριώδιον», ἀλλὰ καὶ ποιήματα, ὅπως τὰ ἐξῆς: «Ἀπολυτίκια» (II, 221), «Αὐτόμελον» (II, 224), «Ὁ νυχτερινὸς Ἀδάμ» (II, 151), «Ἡ ἀπολογία τοῦ ἐρημίτη» (II, 166), «Καὶ βασιλεύς τῶν ὄλων» (II, 425), «Κάιν» (II, 376), «Stabat Mater» (II, 364), «Ὡ γλυκύ μου ἔαρ» (II, 399). Παρατηρεῖται, συνεπῶς, ἀκόμη καὶ στὴν ἀπλή, ἐν εἶδει καταλόγου, παράθεση αὐτῶν τῶν τίτλων ὅτι ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς τους ἀναφέρεται στὴν ὕμνολογία καί, κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο, παρέχει καὶ ἓναν εἰδολογικὸ δείκτη γιὰ ποιήματα ποὺ διεκδικοῦν τὸ μέλος καὶ τὴν ἱερότητα.

Ὡς πρὸς τὶς ἐπιγραφές, ἡ ἐξαιρετικὰ συχνὴ χρῆση τους ἀπὸ τὸν Λάγιο εἶναι ἀναμενόμενη γιὰ ἓναν ποιητὴ ὁ ὁποῖος, πολὺ πρὶν τὴν κριτικὴ καὶ τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα, διεκδικεῖ ὁ ἴδιος τὴν τοποθέτησή του στὸ συνεχές τῆς συντεχνίας του, καθὼς, ὅπως σημειώνει ὁ Genette, «ἐνῶ ὁ συγγραφέας ἀναμένει ὑποθετικὲς κριτικὲς ἐφημερίδων, λογοτεχνικὰ βραβεῖα καὶ ἄλλες ἐπίσημες ἀναγνωρίσεις, ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἤδη, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ ἀναγνώρισή του. Μὲ αὐτὴν ἐπιλέγει τοὺς ὁμοτέχνους του καὶ ἐπομένως καὶ τὴ δική του θέση στὸ πάνθεο».¹³³ Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴ λειτουργία τῶν ἐπιγραφῶν, ἀξίζει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη καὶ οἱ ἕτερες λειτουργίες τους, πρὶν τὴν ἐξέτασή τους στὸ ἔργο τοῦ Λάγιου. Σημειωτέον, λοιπόν, ὅτι οἱ ἐπιγραφές δύνανται: α) νὰ σχολιάζουν τὸν τίτλο ἢ νὰ σχολιάζονται ἀπὸ

¹³² Βλ. τὴν παρατήρηση τοῦ Βαγενᾶ γιὰ τὶς *Ἀσκήσεις I-IX* στὸ Νάσος Βαγενᾶς, ὁ.π., σ. 40: «Οἱ *Ἀσκήσεις* δείχνουν [...] ἓναν ποιητὴ ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψει τὴ φωνὴ του μέσα ἀπὸ τὴ φωνὴ ἑνὸς πλήθους ποιητῶν. Ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ποιήματα τοῦ βιβλίου, συχνὰ καὶ μέρη ποιημάτων, εἰσάγονται μὲ ἐπιγραφές, πολλὲς φορές περισσότερες τῆς μίας, ἀπὸ χωρία ἄλλων συγγραφέων — ἀρχαιοελληνικά, λατινικά, νεοελληνικά, ἀγγλικά, γαλλικά, γερμανικά καὶ ἰσπανικά— ποὺ φανερόνουν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ νέου ποιητῆ νὰ δείξει ὅτι μπορεῖ νὰ συνομιλεῖ ἄφοβα μὲ κορυφαίους, ἀλλὰ καὶ μὲ λιγότερο ἐπιφανεῖς, ὁμοτέχνους του, γιὰτὶ ἔχει νὰ προσθέσει στὸν λόγο τῆς ποίησης καὶ τὸν δικό του λόγο».

¹³³ *Paratexts*, σ. 160 [Ἡ μετάφραση δική μου].

αὐτόν,¹³⁴ β) νὰ σχολιάζουν τὸ κείμενο, ἐξειδικεύοντας ἢ δίνοντας ἔμφαση σὲ μία πτυχή του, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ ἀποκτᾷ νόημα προοίους τῆς ἀνάγνωσης¹³⁵ καὶ γ) νὰ παρέχουν κύρος στὸ κείμενο ποὺ συνοδεύουν ἢ νὰ τὸ συνδέουν μὲ τὸν συντάκτη τῆς ἐκάστοτε ἐπιγραφῆς.¹³⁶

Ἐκμεταλλευόμενοι τὴν τρίτη αὐτὴ λειτουργία, ἀντιλαμβανόμεστε ἐν ὄλῳ πῶς ἡ παρουσία τῆς Βίβλου στὶς ἐπιγραφές ποὺ ἐπιλέγονται ἀφενὸς προσδίδει τὴν ἐπιδικώμενη ἱερότητα μιᾶς μεγάλης ἀφήγησης, ἀφετέρου συνδέει κατὰ τρόπο ἄρρηκτο τὴν ποίηση τοῦ Λάγιου μὲ τὸ λογοτεχνικὸ καὶ εὐρύτερο πολιτισμικὸ φορτίο τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ κειμενικοῦ corpus. Ἀντίστοιχα, μπορεῖ νὰ ἐξετασθοῦν κατὰ περίπτωση οἱ δύο πρῶτες λειτουργίες τῶν motto.

Τὸ α' μέρος τοῦ σπονδυλωτοῦ ποιήματος «1976» (II, 65-9) ἐπιγράφεται ἀπὸ τὴ φράση «Ἴνα φωτὶ βλέπη φῶς, καὶ γένηται φῶς ὅλον» τοῦ Γρηγόριου τοῦ Ναζιανζινοῦ. Παρὰ ὅμως τὴ δεδηλωμένη προσπάθεια τῆς ἐπιμελήτριας τοῦ συγκεντρωτικοῦ τόμου τῶν ποιημάτων νὰ διορθώσει ὅσα ἀποσπάσματα παρέθετε ὁ Λάγιος ἀπὸ μνήμης,¹³⁷ μιὰ ἔρευνα στὴν *Patrologia Graeca* ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἀπόσπασμα ναὶ μὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γρηγόριου Ναζιανζινοῦ «Ὑμνος ἐσπερινός», ἀλλὰ παρατίθεται κατὰ τι παραλλαγμένο, ἐφόσον τὸ πρωτότυπο ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἴνα φωτὶ βλέπη τὸ φῶς, / Καὶ γένηται φῶς ὅλος».¹³⁸ Ἄν εἰκάσουμε ὅτι ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια καὶ ἔχει προκριθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ συζήτησή της μὲ τὸν Ν. Βαγενᾶ νὰ παραμείνει ὡς ἔχει τὸ ἀπόσπασμα, τότε ἡ ἀπαλοιφή τοῦ ἄρθρου καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἀρσενικοῦ «ὄλος» στὸ οὐδέτερο «ὅλον» καθιστᾷ ὑποκείμενο τὸ φῶς. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ συντακτικὴ μορφή ἀφενὸς καθιστᾷ προβληματικὸ τὸ πρῶτο μισό τῆς ἐπιγραφῆς, ἀφετέρου ἀποστερεῖ τὴν ἀμεσότερη σύνδεση τοῦ ποιήματος τοῦ Λάγιου μὲ τὸν ὕμνο τοῦ Γρηγορίου, καθὼς ἡ ἐναρκτήρια φράση τοῦ ποιητικοῦ μέρους («Μοῦ δόθηκε ἡ προφητεία») συνάδει μὲ τὴ φώτιση τοῦ

¹³⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 156-7.

¹³⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 157.

¹³⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 159.

¹³⁷ Ἄννα Περιστερή, ὁ.π., σ. 725: «Μίλησα προηγουμένως γιὰ διορθώσεις παραθεμάτων. Σπεύδω νὰ ἐξηγηθῶ. Στὴν τελευταία μας συνάντηση, τὸν Αὐγούστο τοῦ 2005, ὁ Ἡλίας Λάγιος μοῦ μίλησε, θυμᾶμαι, διὰ μακρῶν, γιὰ τὸ πόσο πολὺ ἐπιθυμοῦσε, ἀλλὰ δὲν ἔβρισκε πιά τὸ κουράγιο, νὰ ἐλέγξει τὰ πάσης φύσεως παραθέματα ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἔργο του, ἐπειδὴ, παραθέτοντας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ μνήμης, εἶχε συλλάβει τὸν ἑαυτό του νὰ παραποιεῖ λεγόμενα ὁμοτέχων του, σφάλμα κατ' ἐκείνον ἀσύγνωστο [...]. Ὁ ἔλεγχος λοιπὸν αὐτός, ποὺ θὰ γινόταν οὕτως ἢ ἄλλως, ἔγινε μὲ ἀκόμα μεγαλύτερη σχολαστικότητα, ἐπειδὴ τὸ θεώρησα ἔμμεση πλὴν σαφὴ, στερνὴ, ὅπως ἀποδείχθηκε, παράκληση τοῦ ποιητῆ. Ἐλέγχθηκα ἐπομένως τὰ παραθέματα [...] τὰ πατερικὰ ἀπὸ τὴν *Patrologia Graeca* τοῦ Migne [...] Στὶς περιπτώσεις ὅπου δὲν ἤμουν βέβαιη ἂν ἐπρόκειτο γιὰ παράθεση ἀπὸ μνήμης ἢ γιὰ παράφραση, καθοριστικὴ ἦταν ἡ γνώμη τοῦ Νάσου Βαγενᾶ».

¹³⁸ PG 36, σ. 512.

άνθρώπινου νοῦ, ὥστε νὰ βλέπει πεφωτισμένα τὸ φῶς, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ Γρηγόριο: «Ὁς νοῦν ἐφώτισας ἄνθρωπου, / Λόγω τε καὶ σοφία / Λαμπρότητος τῆς ἄνω / Καὶ κάτω θεῖς εἰκόνα / Ἵνα φωτὶ βλέπῃ τὸ φῶς, / Καὶ γένηται φῶς ὅλος».

Στὴν —καὶ πάλι ἀποτελούμενη ἀπὸ πολλὰ μέρη— ποιητικὴ ἐνότητα ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἰντερμέδια» (II, 74-9) τὸ γενικὸ motto προέρχεται ἀπὸ τὸ *Σύμβολον τῆς Πίστεως* καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ δύο τελευταῖα τοῦ ἄρθρου, δηλαδὴ τὸ ἐνδέκατο καὶ δωδέκατο: «Προσδωκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν, καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἀμήν». Ἡ σύνδεση μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ ἀφενὸς στὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ τέλος τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς ἐννέα ἀσκήσεις, ὅπως καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἄρθρα ὀρίζουν τὸ τέλος τοῦ *Συμβόλου τῆς Πίστεως* καὶ ἀφετέρου στὸ ὅτι τὸ α' μέρος ἀπὸ τὰ «Ἰντερμέδια» εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπανίσσεται ἓνας μελλοντικὸς κοινωνικὸς τρόπος τοῦ ζεῖν. Ἡ ἐν λόγῳ σύνδεση, μάλιστα, διαφαίνεται ἤδη στὴν πρώτη στροφή ὡς ἀνάσταση περασμένων ἐποχῶν μέσω τῆς ποίησης: «Ξαναζῶ καιροὺς ποὺ νομίζω πῶς ποτὲ δὲν ἔχω ζήσει, [...] Ἀνασταίνοντας μικροὺς ψιθύρους πόθου στὸ σακατεμένο μπουντουάρ» (II, 74), ἀλλὰ καὶ στὶς ὀλιγοσύλλαβες ζυγὲς στροφὲς τοῦ ποιήματος ὡς κομμουνιστικὴ λύτρωση: «Χλωμοὶ ἐργάτες στοὺς δρόμους / τραγουδοῦν τὴ Διεθνή, πατέρα ἄφησέ με / νὰ πάω μαζί τους» (II, 74).

Ἄν στὶς δύο προηγούμενες περιπτώσεις ἡ ἐπιγραφή συνδεόταν καὶ φώτιζε νοηματικὰ τὸ ποίημα, στὶς ἐπόμενες τρεῖς δείχνει νὰ ἔχει ἄμεση συνάφεια μὲ τὸν τίτλο. Εἰδικότερα, ὁ τίτλος «Ὁ νυχτερινὸς Ἀδάμ» (II, 151) συνοδεύεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς *Γενέσεως* (2:7): «Καὶ ἔπλασεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσα». ¹³⁹ Ἡ χοϊκὴ προέλευση τοῦ ἀνθρώπου, μάλιστα, ἀποτελεῖ κάλλιστη μετάβαση γιὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο (ὅμοιο μορφικὰ) ¹⁴⁰ ποίημα μὲ τίτλο «Οἱ κῆποι τῶν χοϊκῶν» καὶ motto πάλι ἐρανισμένο ἀπὸ τὴ *Γένεση* (2:9): «Καὶ ἐξανέτειλεν ὁ Θεὸς ἐκ τῆς γῆς πᾶν ξύλον ὠραῖον εἰς ὄρασιν καὶ καλὸν εἰς βρῶσιν καὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τῶ παραδείσῳ καὶ τὸ ξύλον τοῦ εἰδέναι γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ».

Στὴν ἴδια (τὴν πέμπτη) πάλι ἄσκηση, κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Ἡ ἀπολογία τοῦ ἐρημίτη» (II, 166), ὁ ὁποῖος παραπέμπει σὲ ἀναχωρητὴ μοναχό, τοποθετεῖται

¹³⁹ Διορθωτέο τὸ «ζῶσα» σὲ «ζῶσαν», σύμφωνα μὲ τὸ ἔγκριτο κείμενο τῆς *Septaginta* τοῦ Alfred Rahlfs, στὸ ὁποῖο ἀνέτρεξε καὶ ἡ ἐπιμελήτρια τοῦ συγκεντρωτικοῦ τόμου.

¹⁴⁰ Ἡ σύνδεση τῶν δύο ποιημάτων ἐπιτυγχάνεται ὄχι μονάχα χάρις στὶς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ *Γένεση* καὶ τὸν μορφικὸ τρόπο, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῶν καταληκτικῶν λέξεων τους: «Εἶπα» στὸ πρῶτο (II, 154) καὶ «Ἄκουσα» στὸ δεύτερο (II, 160).

ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ *Δευτερονόμιον* (32: 1-2): «Πρόσεχε, οὐρανέ, καὶ λαλήσω, καὶ ἀκουέτω ἡ γῆ ῥήματα ἐκ στόματός μου. Προσδοκάσθω ὡς ὑετὸς τὸ ἀπόφθεγμά μου, καὶ καταβήτω ὡς δρόσος τὰ ῥήματά μου, ὡσεὶ ὄμβρος ἐπ’ ἄγρωστιν καὶ ὡσεὶ νιφετὸς ἐπὶ χόρτον». Τὸ *Δευτερονόμιον* ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἐκτενεῖς λόγους τοῦ Μωυσῆ κατὰ τὸ τεσσαρακοστὸ ἔτος τῆς Ἐξόδου πρὸς τὴ γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν μιὰ μακρὰ κωδικοποίηση τῶν νόμων καὶ φτάνουν μέχρι τὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ¹⁴¹ ὡς ἀρχηγοῦ τῶν ἰσραηλιτῶν.¹⁴² Τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κύκνειου ἄσματος τοῦ Μωυσῆ, τὸ ὁποῖο παρεμβάλλεται στὴ διήγηση μὲ ποιητικὴ μορφή. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ποιητικὴ μορφή καὶ τὴν ἐναρκτήρια προεξαγγελία τῶν ὅσων θὰ λεχθοῦν φαίνεται νὰ ἀξιοποιεῖ περισσότερο ὁ Λάγιος, ἐνῶ παράλληλα συνεχίζει τὰ ὁμότροπα ποιήματα τῆς ἄσκησης, κατακλείοντας, μάλιστα, μὲ τὸ ῥῆμα «Ὅσμώνομαι» αὐτὴν τὴ φορά (βλ. ἐδῶ, σ. 29).

Στὴ συλλογὴ *Πράξι ὑποταγῆς* (2000), πρὶν ἀπὸ τὸ μέρος τῆς συλλογῆς μὲ τὸν τίτλο «Χρονικό», προτάσσονται δύο ἐπιγραφές, ἀμφότερες ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ *Γένεσιν* (9: 24-25) καὶ ἀπὸ τὸ *Βασιλειῶν Δευτέρα* (19:1) ἀντίστοιχα: «Ἐξένηψεν δὲ Νῶε ἀπὸ τοῦ οἴνου καὶ ἔγνω ὅσα ἐποίησεν αὐτῷ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ νεώτερος, καὶ εἶπεν· Ἐπικατάρατος Χαναάν· παῖς οἰκέτης ἔσται τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ» καὶ «Υἱέ μου Ἀβεσσαλώμ, υἱέ μου υἱέ μου Ἀβεσσαλώμ, τίς δόξη τὸν θάνατόν μου ἀντὶ σοῦ; ἐγὼ ἀντὶ σοῦ; Ἀβεσσαλώμ, υἱέ μου υἱέ μου». Ὅπως καθίσταται φανερό, τὰ δύο ἀποσπάσματα συνδέονται, πέρα ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ τους μήτρα, χάρις στὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο τοῦ πατρικοῦ-υἱοῦ διπόλου σὲ ἀμφότερα ἀπὸ αὐτά. Ἀκριβέστερα, μέσῳ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν ἀποσπασμάτων ἀνασυστήνονται, ἢ ἔστω ὑποννοοῦνται, στὸν ἀναγνώστη οἱ ἀντίστοιχες ἱστορίες:

α) Ὁ Νῶε, ἀφοῦ ἀποβιβάστηκε ἀπὸ τὴν κιβωτό, καλλιέργησε ἓνα ἀμπέλι. Παρασκευάζοντας κρασί ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ ἀμπέλι καὶ πίνοντάς το, μέθυσε καὶ ἀποκοιμήθηκε γυμνὸς στὴ σκηνή του. Ὅταν τὸν ἀντιλήφθηκε ὁ Χάμ, κάλεσε καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ἀδελφούς του, τὸν Σὴμ καὶ τὸν Ἰάφεθ νὰ τὸν δοῦν. Ἐκεῖνοι, ὅμως — σεβόμενοι τὸν πατέρα τους— τὸν ἔντυσαν ἔχοντας στραμμένα τὰ νῶτα τους, γιὰ νὰ

¹⁴¹ Βλ. τὸν σχολιασμὸ γιὰ σχετικὸ ποίημα τοῦ Λάγιου: ἐδῶ, σ. 24.

¹⁴² Γιὰ μιὰν ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν ὑπομνημάτων γιὰ τὸ *Δευτερονόμιον*, τῆς δομῆς του, τῆς γενετικῆς του καὶ τῆς θρησκευτικῆς του σπουδαιότητος βλ. Ἀθανάσιος Π. Χαστούπης, «Τὸ Δευτερονόμιον», *Θεολογία* (59) 4 (1988) 712-746.

μὴν τὸν ἀντικρίσουν γυμνό. Ὅταν ὁ Νῶε ἐπανῆλθε, καταράστηκε τὸν Χάμ καὶ τοὺς ἀπογόνους του σὲ αἰώνια δουλεία, ἐνῶ εὐλόγησε τοὺς Σὴμ καὶ Ἰάφεθ.

β) Ὁ Ἀβεσσαλώμ ἦταν ὁ τρίτος γιὸς τοῦ Δαυὶδ, περὶ κλυτὸς γιὰ τὴν ὁμορφιά του καὶ δὴ γιὰ τὴν κόμη του. Ὁ θαυμασμὸς τοῦ λαοῦ γέννησε ὑπεροψία στὸν Ἀβεσσαλώμ, ὁ ὁποῖος σκότωσε τὸν ἀδελφὸ του τὸν Ἀμνὼν καὶ αὐτοεξορίστηκε, φοβούμενος τὴν πατρικὴ τιμωρία. Ὑστερα ἀπὸ τρίχρονη παραμονὴ στὴν ἐξορία, ὁ Δαυὶδ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπιστρέψει. Ὡστόσο, ἐκεῖνος ἤγειρε ἐπανάσταση ἐναντίον τοῦ πατέρα του. Ὁ Δαυὶδ ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ὀργάνωσε ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ γιοῦ του, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας τέθηκε ὁ Ἰωάβ μετὰ τὴν ἐντολὴ νὰ μὴ σκοτώσει τὸν Ἀβεσσαλώμ· ἐντολὴ ποὺ δὲν τήρησε. Ὅταν ὁ πατέρας πληροφορήθηκε τὸν θάνατο τοῦ γιοῦ του, ξέσπασε στὸν θρηνητικὸ αὐτὸν λόγο.

Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ περιπτώσεις ἔντονης διαμάχης μεταξὺ πατέρα καὶ υἱοῦ, στὴν κατάληξη τῶν ὁποίων ὁ πατέρας πλήττει τὸν γιό του. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴ συνάφεια τῶν δύο ἐπιλεχθέντων ἐπιγραφῶν. Ὁ ὀργανικὸς τους, ὅμως, ρόλος ἐν σχέσει (καλύτερα, ἐν *διαλόγῳ*) μετὰ τὸ «Χρονικὸ» ἐξηγεῖται ἐν πρώτοις, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἀφιέρωση: «στὸν πατέρα μου Κωνσταντῖνο Λάγιο» (II, 506). Αὐτὴ ἡ ἀφιέρωση σὲ ἰδιωτικὸ πρόσωπο¹⁴³ φανερώνει μίαν ἰδιαίτερη σχέση μετὰ τὴ μορφή τοῦ πατέρα, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι ἀξιερεύνητη στὴν περίπτωση τοῦ Λάγιου.¹⁴⁴

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄτιτλα ποιήματα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν ἐνότητα αὐτὴ παρουσιάζουν συνάφεια μετὰ τὸν πατέρα. Ἔτσι, στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ τμήματα, ὁ θάνατος¹⁴⁵ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ μνημονικὸ κάθε ἀγαπημένο πρόσωπο: «Νὰ κλέψεις ἀπ’ τὴ μνήμη μου αὐτοὺς ποὺ ἀγάπησα, ὅ,τι εἶδα» (II, 507). Ἀκολουθῶς, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου τμήματος δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἢ παρερμηνεῖα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι παραπέμπει (πέρα ἀπὸ τὴ δηλωμένη ὀφειλὴ στὸ ἔπος τοῦ *Γκιλγκαμές*)¹⁴⁶ στὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Πιὸ συγκεκριμένα, οἱ δύο πρῶτοι στίχοι

¹⁴³ Γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀφιέρωσεις σὲ ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια πρόσωπα βλ. *Paratexts*, σ. 131.

¹⁴⁴ Μαρτυρεῖται ὁ ἔντονος ἀντίκτυπος ποὺ εἶχε γιὰ τὸν ἴδιον ἢ ἀπώλεια τοῦ πατέρα του λίγο καιρὸ πρὶν καὶ τὴ δικὴ του ἀποδημία: Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀξιοποιεῖ ποιητικὰ καὶ ἡ Σοφία Κολοτούρου στὸ ποίημα «In Memoriam» ποὺ ἀφιερώνει στὸν Λάγιο, γράφοντας στὸ καταληκτικὸν δίστιχο: «*Πατέρα, ἔρχομαι*» μόλις ποὺ ἀρθρώνει, / *τρεκλίζει – κι ἀγκαλιάζει τὸ κενό*» [: *Ἄντι* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 78].

¹⁴⁵ Βλ. ἀντίστοιχες παρατηρήσεις σχετικὰ μετὰ τὸ ποίημα: Θεοδόσης Πυλαρινός, «“Ἐν πτήσει καὶ ἐν πτώσει”»: Προφητικὲς συμπτώσεις καὶ ταυτίσεις, *Ἄντι* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 44: «ὁ θάνατος εἶναι παρὼν καὶ ἀκούει, ἢ ὡσεὶ παρὼν, ἐφόσον τὰ λεγόμενα ἐκστομίζονται δημοσίᾳ καὶ μετὰ ταπεινόφρονος προκλήσεως, χλευαστικῆς εἰρωνείας καὶ φιλευσπλάχου πρὸς τὸν ἀήττητο οἶκτο».

¹⁴⁶ Στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Χρονικοῦ» (*Νέα Ἑστία* 1706 (Νοέμβριος 1998) 1051-5) ὑπάρχει στὸ τέλος ἡ σημείωση ἐντὸς παρενθέσεως «Τὰ ποιήματα II καὶ IV εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ ἔπους τοῦ Γιλγκαμές στὸ Χρονικόν».

(«τράβηξε, σύρε στο άψηλό βουνό / κι ένα βουβάλι σφάξε») φέρνουν διπλά στον νοῦ τὸ ἀνάλογο βιβλικὸ ἐπεισόδιο, τόσο ἔνεκα τοῦ ὑψηλοῦ βουνοῦ ὅσο καὶ λόγω τῆς σφαγῆς: «πορεύθητι εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνένεγκον αὐτὸν ἐκεῖ εἰς ὀλοκάρπωσιν ἐφ’ ἓν τῶν ὀρέων, ὧν ἂν σοι εἶπω».¹⁴⁷ Ἀντίστοιχα, τὸ μεθεπόμενο τμήμα (II, 510) ἐκκινεῖ μὲ τὴν παρομοίωση «σὰν μάνα πάνω ἀπ’ τὸν μονογενῆ», ἐνῶ στὸ τελευταῖο (II, 511) πλεον ὑπάρχει προσωπικὴ μνεία στὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ:

σᾶς στέλνω γράμμα καὶ γραφή, τὸ σῶσμα τοῦ Ἡλία,
πού ’βλαψε τὸν πατέρα του κι ἀδίκησε τὴ μάνα,
καὶ τώρα πού ’φτασε κανεὶς, πῶς ν’ ἀπογίνει λίγο;
Νὰ βγάλει σχῆμ’ ἀπὸ χαλκὸ κι ἀστρόφωτο ἀπὸ δάκρυ,
Νὰ πάει τῆς μετανοίας του μ’ ἀλόγους κι ἀεροπλάνα
Κι ἐκεῖθε νὰ ξεσκεπαστεῖ

Μάλιστα, ἡ μετάνοια τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου πού ἔχει στραφεῖ ἐναντία στοὺς γεννήτορες του καλεῖται νὰ ἐκφραστεῖ μέσα ἀπὸ τὸν λόγο, οὕτως ὥστε νὰ ἔλθει κάποτε ξανὰ σὲ πρόσωπο μὲ πρόσωπο ἐπικοινωνία μαζί τους:

Αὐτὰ σὰν νὰ πῶ, εἶχα

Καὶ νὰ ’ρθει αὐγὴ καὶ χρυσαυγὴ κι ἐπίσημος ἡμέρα,
Νὰ κυβερνήσεις τὴ ματιὰ στὴ μάνα, στὸ πατέρα.

Οὕτως πως, ἡ ποιητικὴ αὐτὴ ἐνότητα πού ἐκκινεῖ ἀπὸ τὶς βιβλικὲς ἐπιγραφές στίς ὁποῖες δεσπόζει τὸ πατρικὸ στοχεῖο τελειώνει ἐμφατικὰ μὲ τὴ λέξη «πατέρα».

Στὴν ἴδια ποιητικὴ συλλογὴ καὶ στὴν ἐνότητα «Ἡλίας Λάμδα: Ἐγκοπῶν Β’», προτάσσεται ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ (2:3), ἡ ὁποία συνυπάρχει μὲ ἀντίστοιχη ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Περὶ τῆς καθ’ ὕπνον μαντικῆς*). Τὸ βιβλικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: «Καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς· ἠνυπνιάσθη, καὶ ἐξέστη τὸ πνεῦμα μου τοῦ γνῶναι τὸ ἐνύπνιον», δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ τὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα,¹⁴⁸ ἀλλὰ γιὰ ἐκείνην τοῦ Θεοδοτίωνος, ἡ ὁποία θεωρεῖται καὶ ἀκριβέστερη ὡς πρὸς τὴν πιστότητά της στὸ σημητικὸ κείμενο.¹⁴⁹ Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται στὸ ὄνειρο πού εἶδε κατὰ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας του ὁ Ναβουχοδονόσορ καὶ τὸ ὁποῖο κατάφερε νὰ ἐρμηνεύσει —παρὰ τὴν ἀδυναμία ὅλων

¹⁴⁷ *Γέν.*, 22: 2 [Ὁ ἐπιτιμισμὸς δικός μου]. Ἀντίστοιχα, ἀλλὰ πιὸ κοντὰ στὸ βιβλικὸ κείμενο, ἀξιοποιεῖ τὴν «γῆν τὴν ὑψηλὴν» καὶ ὁ Βύρων Λεοντάρης στὸ ποίημα «Ἐπιστροφή» (βλ. Βύρων Λεοντάρης, *Ψυχοστασία. Ποιήματα 1949-2006*, Αθήνα, Ὑψίλον, 2017, σ. 251).

¹⁴⁸ Τὸ ἀντίστοιχο τμήμα ἀπὸ τοὺς Ἑβδομήκοντα ἔχει ὡς ἐξῆς: «καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς ἐνύπνιον ἑώρακα καὶ ἐκινήθη μου τὸ πνεῦμα ἐπιγῶναι οὖν θέλω τὸ ἐνύπνιον».

¹⁴⁹ Βλ. ἀναλ. σχετικὰ: R. Timothy McLay, «The Old Greek Translation of Daniel IV-VI and the Formation of the Book of Daniel», *Vetus Testamentum* (55) 3 (Ἰούλιος 2005) 304-323· *The Oxford Handbook of Biblical Studies* (ἐπιμ.: J.W. Rogerson – Judith M. Lieu), Oxford / New York, Oxford University Press, 2006, σ. 176, 508-9· Amanda M. Davis Bledsoe, «The Relationship of the Different Editions of Daniel: A History of Scholarship», *Currents in Biblical Research* (13) 2 (2014) 175-90.

τῶν ὑπόλοιπων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ζητήθηκε τὸ ἴδιο— ὁ Δανιὴλ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ. Ἀντιθέτως, ἡ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν σταγειρίτη φιλόσοφο («Ὅλος δὲ ἐπεὶ καὶ τῶν ἄλλων ζῶων ὄνειρώττει τινά, θεόμεμπα μὲν οὐκ ἂν εἴη τὰ ἐνύπνια, οὐδὲ γέγονε τούτου χάριν, δαιμόνια μέντοι· ἡ γὰρ φύσις δαιμονία, ἀλλ’ οὐ θεία») ἀπορρίπτει τὴ θεϊκὴ προέλευση τῶν ὀνείρων καὶ τὴν ἀποδίδει στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ *διαλογικὴ* ἀντιπαράθεση περὶ ἐνυπνίων δημιουργεῖ ἔτσι τὸ πλαίσιο πὺ εἰσάγει στὰ δύο ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ἐν λόγῳ τμῆμα τῆς συλλογῆς: «Τὸ ὄνειρολόγιον» —ἀποτελεῖ, ἀκριβῶς, τὴν καταγραφή ὀνείρων— καὶ «Τὸ τέλος τοῦ ὄνειρολογίου».

Ἡ τελευταία ἐπιγραφή πὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἐντοπιζεται στὴν ἴδια συλλογὴ καὶ στὸ τμῆμα τῆς «Ὁ μέσα τόπος». Ἐκεῖ, τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν *Ἐκκλησιαστή* (3: 19) «ὅτι συνάντημα υἰῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνάντημα τοῦ κτήνους, συνάντημα ἐν αὐτοῖς· ὡς ὁ θάνατος τούτου, οὕτως ὁ θάνατος τούτου, καὶ πνεῦμα ἐν τοῖς πᾶσι· καὶ τί ἐπερίσσευσεν ὁ ἄνθρωπος παρὰ τὸ κτῆνος;» τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή πὺ ἀντλεῖται ἀπὸ τὸν Τ. Κ. Παπατσώνη: «...πὺ ἔχασε τὰ ὠραῖα τοῦ χρόνια, / πὺ ὅ,τι ἀγαποῦσε τοῦ διαλύθηκε σὰν ὕδρατμος / καὶ στοίχειωσαν οἱ ἄδαιοι χῶροι γύρω του, / οἱ ἄδαιοι χῶροι τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς ψυχῆς».¹⁵⁰ Ἡ ἐξίσωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ ζῶα, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ φράση πὺ συμπληρώνει τὸ χωρίο, ἀλλὰ παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: «οὐδέν, ὅτι τὰ πάντα ματαιότης». Ἡ συγκεκριμένη φράση μάλιστα ἀποτελεῖ σῆμα κατατεθὲν τοῦ *Ἐκκλησιαστή*, δοθέντος ὅτι ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἑναρξὴ τοῦ βιβλίου,¹⁵¹ ἐνῶ, ἂν κανεὶς ἀνατρέξει καὶ συνεχίσει νὰ διαβάσει τὸ ἐπόμενο χωρίο (3: 20), κάλλιστα μπορεῖ νὰ τὸ συσχετίσει μὲ τὸν τίτλο τῆς ποιητικῆς αὐτῆς ἐνότητος: «τὰ πάντα πορεύεται εἰς τόπον ἓνα· τὰ πάντα ἐγένετο ἀπὸ τοῦ χοός, καὶ τὰ πάντα ἐπιστρέφει εἰς τὸν χοῦν». Ὁ «μέσα τόπος» ἢ «ἔσω Καιάδας», ὅπως θεματοποιεῖται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς ποιητικῆς ἐνότητος,¹⁵² συσχετίζεται καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Παπατσώνη, καθὼς, κατὰ τὸ ποητικὸ ὑποκείμενο τοῦ αὐτοαναφορικοῦ αὐτοῦ ποιήματος, οἱ μελλοντικὲς γενιὲς θὰ ἀναγνωρίζουν τὴ «δυστυχί[α] κάποιου Παπατσώνη», «χτυπημέν[ου] ἀπὸ βολίδα τοῦ κακοῦ», ὁ ὁποῖος ἔχασε τὰ πάντα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἄδειους χώρους τοῦ σπιτιοῦ, ἐνῶ περιβάλλει ὁ ἴδιος τοὺς ἄδειους χώρους τῆς ψυχῆς. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ τὸ

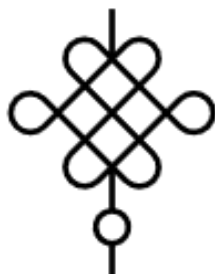
¹⁵⁰ Τ. Κ. Παπατσώνης, «Τὰ εἰς ἑμαυτόν»: *Ἐκλογὴ Α΄. Ursa Minor. Ἐκλογὴ Β΄*, Ἀθήνα, Ἴκαρος, 1988, σ. 240-1.

¹⁵¹ Βλ. *Ἐκκλησιαστής*, 1:2: «Ματαιότης ματαιότητων, εἶπεν ὁ Ἐκκλησιαστής, ματαιότης ματαιότητων, τὰ πάντα ματαιότης».

¹⁵² «Εἰσαγωγή»: *II*, 568.

σημαῖνον μάταιο ψυχικὸ κενό, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ ὑπόστρωμα ἢ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ποιημάτων ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ ἐν πολλοῖς ἐκκινοῦν ἀπὸ ἐμπειρίες ψυχιατρείου (βλ. ὑποσημείωση 119).

Τέλος, στὴ *Θεατρολογία* (1998) τοποθετεῖται motto ἀπὸ ἱερὸ κείμενο ἄλλης Ἀβρααμικῆς θρησκείας, ἐκείνης τοῦ Ἰσλάμ. Ἄλλωστε, ὁ μουσουλμανισμὸς ἀπασχολεῖ τὸν Λάγιο,¹⁵³ ὁ ὁποῖος δὲν «ὑποπίπτει στὴν «περιφρόνηση καὶ υποτίμηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου».¹⁵⁴ Γι' αὐτὸ τὸν λόγο, ἀρύεται ἀπὸ τὸ Κοράνι: «Γιατὶ ὅταν οἱ ἄπιστοι συνωμοτοῦν / νὰ σὲ αἰχμαλωτίσουν, νὰ σὲ σκοτώσουν, /νὰ σὲ διώξουν ἀπὸ τὴ γῆ σου, / μὴν ξεχνᾶς ὅτι καὶ ὁ Ἀλλάχ ἐπίσης / συνωμοτεῖ, ὅτι ὁ Ἀλλάχ εἶναι ὁ / καλύτερος συνωμότης». Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ πεντηκοστό τέταρτο ἐδάφιο τῆς τρίτης σούρας τοῦ Κορανίου, ὡστόσο ἡ μετάφραση (δὲν ἔχω κατορθώσει νὰ τὴν ταυτίσω στὰ ἑλληνικὰ) φαίνεται ἀρκετὰ ἐλεύθερη. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἀξιοποίηση τοῦ συγκεκριμένου ἐδαφίου στοιχεῖται μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ θεοῦ ὡς δύναμης ποὺ μετέχει στὰ ἐγκόσμια κατὰ τρόπο ποὺ ἀπάδει τῆς παναγαθοσύνης του, ἐφόσον ἐδῶ γίνεται «συνωμότης».

¹⁵³ Βλ. Ἡλίας Λάγιος, «Ὁ πόλεμος τῶν πιστῶν, ὁ ἀναπόφευκτος πόλεμος», *Ἀντί* 798 (17 Ὀκτωβρίου 2003) 58-61. Στὸ ἄρθρο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὴ στήλη «Στοχοθεσίες» ποὺ εἶχε ἀναλάβει καὶ ἔγραφε σποραδικὰ ὁ Λάγιος στὸ περιοδικό, παρουσιάζονται κριτικὰ τὰ ἐξῆς βιβλία — ὅλα σχετικὰ μὲ τὸ Ἰσλάμ: *Τζιχάντ. Ὁ ἱερὸς πόλεμος* τοῦ Ζιλ Κεπέλ, *Ἰσλαμισμὸς. Μιὰ ἀποτυχημένη ἐπανάσταση* τοῦ Ἄντουαν Μπασμποῦ καὶ *Ἡ σύγκρουση τῶν φονταμενταλισμῶν. Σταυροφορίες, τζιχάντ καὶ νεωτερότητα* τοῦ Ταρὶκ Ἀλῆ.

¹⁵⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 58.

Υποκεφάλαιο 1.3. Ὁ Λάγιος διαλεγόμενος με τὸ Θεῖο: ἐξωκειμενικὸ πρίσμα

Τὸ πολυδαίδαλο ποιητικὸ corpus τοῦ Λαγίου διαστίζεται ἀπὸ ποιητολογικὰ σημεῖα ποὺ θεματοποιοῦν τὴ σχέση τοῦ περὶ Θεοῦ λόγου μετὰ τὴν ποίησή του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα ποὺ, δίχως νὰ ἀποκρίνονται *διαλογικὰ* σὲ κάποιο “ἱερὸ” ὑπο-κειμένο, σχολιάζουν τὸ θεῖο συγκροτώντας μιὰ θραυσματικὴ θεολογία ποὺ συνέχει τὸ ποιητικὸ ἔργο. Θεολογία ποὺ, ὡς λόγος περὶ θεοῦ (πέρα ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐπιστήμη), ἀποτελεῖ ποιητικὸ θέμα καὶ ὡς τέτοιο μπορεῖ νὰ διαφωτίσει τὸν ἐδῶ ἐξεταζόμενο *διάλογο*, ἐφόσον κατὰ τὸν Μπαχτίν «ἡ σχέση μετὰ τὰ ξένα ἐκφωνήματα δὲν μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὸ θέμα (γιατὶ διαφωνοῦν γιὰ αὐτό, συμφωνοῦν σὲ αὐτό, ἔχουν συγγενικὲς ἀπόψεις μετὰ αὐτό)».¹⁵⁵ Ὁ *διάλογος* σὲ ἐπίπεδο θεματικῆς, λοιπόν, δίχως τὴ λεκτικὴ παρουσία κάποιου ξένου “ἱεροῦ” λόγου συνιστᾷ τὸ πρίσμα ποὺ καταχρηστικὰ περιγράφεται ἐδῶ ὡς «ἐξωκειμενικό», ἐφόσον κατὰ τὸν Bakhtin κάθε ιδέα παίρνει «σάρκα καὶ ὀστά»¹⁵⁶ κατὰ τὴ λεκτικὴ της μορφοποίηση.

Ἔτσι, ἤδη στὶς *Ἀσκήσεις* διαβάζουμε: «Φωταγωγοί, / Ἀπολυτίκια, / Τσιμέντο, / Μὲ / Κατέχουν» (II, 164). Ἡ δεσμευτικὴ καὶ κτητικὴ ἐπενέργεια πηγάζει ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ὑποκείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων εὐκόλα οἱ «φωταγωγοί» καὶ τὰ «τσιμέντα» μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν ὀρίζοντας ἓνα ἀποπνικτικὸ ἀστικὸ τοπίο ἢ, ἀκριβέστερα, χωροθεσίες προσδιορισμένες ἀφενὸς ἀπὸ ἀπὸ-προσωποποιημένα ὑλικά κατασκευῆς («τσιμέντα»), ἀφετέρου ἀπὸ στενόμακρες, κλειστὲς δομημένες ζῶνες («φωταγωγοί»), ὅπου περνοῦν τὰ “ἴχνη” τοῦ πλούσιου φυσικοῦ φωτός τρόπον τινὰ καὶ αὐτὰ τσιμεντοποιημένα. Με αὐτὲς τις πνιγηρὲς, καθότι μὴ φυσικὲς, χωροθεσίες συναναφέρονται καὶ συμβιώνουν τὰ “ἱερὰ” κείμενα στρέφοντας *διαφορικὰ*¹⁵⁷ τὴν

¹⁵⁵ Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Δοκίμια Ποιητικῆς*, σ. 175.

¹⁵⁶ M. M. Bakhtin, «Form of Time and of the Chronotope in the Novel, Notes Toward a Historical Poetics» (1937-1938): *Dialogic Imagination. Four Essays*, (ἐπιμ.: M. Holquist, μτφρ.: Caryl Emerson – M. Holquist), Austin, University of Texas Press, 1981, σ. 84.

¹⁵⁷ Ἡ διαμορφούμενη συνθήκη δὲν εἶναι ἐκείνη τῆς ἀντίθεσης, ἀλλὰ αὐτὴ τῆς σύζευξης ἐν *διαφορᾷ*, ὅπως τὴν ἐννοιολογεῖ ὁ Deleuze, βλ. Ζιλ Ντελέζ, *Ὁ.π.*, σ. 79: «ἀντὶ γιὰ ἓνα πράγμα ποὺ διακρίνεται ἀπὸ κάποιο ἄλλο, ὡς φανταστοῦμε κάτι ποὺ διακρίνεται, δίχως ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνεται νὰ διακρίνεται ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἀστραπή, γιὰ παράδειγμα, ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν μαῦρο οὐρανὸ, χωρὶς νὰ παύει νὰ τὸν σέρνει πίσω της, μοιάζοντας ἔτσι νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ κάτι, ποὺ ὅμως τὸ ἴδιο δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ αὐτήν. Εἶναι ὡσὰν ὁ βυθὸς νὰ ἀνεβαίνει στὴν ἐπιφάνεια χωρὶς νὰ παύει νὰ εἶναι βυθός. Ἔχουμε σκληρότητα, ἀκόμη καὶ θηριωδία καὶ στὶς δύο πλευρὲς αὐτῆς τῆς πάλης μετὰ ἓναν φευγαλέο ἀντίπαλο, ἔτσι ποὺ αὐτὸ ποὺ διακρίνεται ἀντιτίθεται σὲ κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ, ἀλλὰ συνεχίζει νὰ ἀγκαλιάζει αὐτὸ ποὺ τὸ διαζεύχθηκε».

προσοχή στο στοιχειοθετημένο ανάμεσά τους «ἀπολυτίκια»¹⁵⁸ λέξη η οποία φανερώνει τὸν σημαίνοντα ρόλο πὸν διαδραματίζει ἡ ὕμνογραφία καὶ συνεδκοχικὰ ὅλη ἢ περὶ τοῦ Θεοῦ γραμματεία.¹⁵⁹

Ἀντίστοιχο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐγγραφή «νενίκηκάς σε / ναζωραῖε // ἐμένα με / σταυρῶσαν / τ' ἄλμπατρος» (II, 168). Ἡ πρώτη στροφή παραλλάσσει σαφῶς τὰ λόγια πὸν ἀποδίδονται στὸν Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη ἐνόσω ἔπνεε τὰ λοίσθια («νενίκηκάς με, Ναζωραῖε»), ὡστόσο ἡ διατήρηση τοῦ β' ἐνικοῦ προσώπου ἐν ταυτῶ με τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀντωνυμίας «με» σὲ «σε» περιπλέκει τὴν ἐρμηνεία: εἴτε πρόκειται γιὰ νίκη τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του εἴτε —τὸ πιθανότερο— γιὰ τυπογραφικὸ παρόραμα καὶ τὸ ρῆμα θὰ πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ στὸ α' ἐνικό (νενίκηκά σε). Ἄλλωστε, ἂν θεωρηθεῖ σωστὴ ἡ δευτέρη αὐτὴ ἐκδοχή, τότε ἡ δευτέρη στροφή αιτιολογεῖ τὴ νίκη, θεωρῶντας ὑπέρτερη τὴ σταύρωση τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου, τὴν ποιητικὴ σταύρωση, ἐφόσον τὴν ἐπιτελοῦν «τ' ἄλμπατρος» πὸν παραπέμπουν εὐθέως στὸ ὁμόνυμο ποίημα τοῦ Baudelaire, ὅπου τὸ συγκεκριμένο —λαβωμένο— πτηνὸ παραλληλίζεται με ποιητὴ: «Ὁ Ποιητὴς εἶναι παρόμοιος με τὸν πρίγκηπα τῶν νεφῶν / Ποῦ συχνάζει στὴν καταγίδα καὶ περιγελάει τὸν τοξότη. Ἐξόριστος στὸ ἔδαφος μέσα στὰ γιούχα / Οἱ φτεροῦγες γίγαντα πὸν ἔχει (ἢ οἱ γιγάντιες φτεροῦγες του) τὸν ἐμποδίζουν νὰ περπατήσει».¹⁶⁰

Τὸ ἐναρκτήριο ποίημα τῆς συλλογῆς *Τὰ κατὰ Ἀλέξιον καὶ Μαρίαν* (1990), τὸ «Ποίημα προοιμακὸν γραφὲν κατὰ τὰ μέσα τῆς τρίτης νύκτας» (II, 251), ἀφενὸς λειτουργεῖ (ὅπως εὐαγγελίζεται ὁ τίτλος του) ὡς εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο, ἀφετέρου ἀποτελεῖ ποιητολογικὸ ἀναστοχασμὸ, ὅπως ἀρθρώνεται στὶς τρεῖς πρῶτες στροφές. Ἔτσι, τὴ στιγμή πὸν ὁ λυρισμὸς ἀδυνατεῖ νὰ τροφοδοτήσῃ τὸ ποίημα καὶ ὁ ποιητὴς τίθεται σὲ μία ἀβελτηρία («Ὅταν καταλαγιάζει ἡ λυρικὴ θέρμη τοῦ ποιήματος / καὶ πᾶνε νήπια φρόνιμα νὰ κοιμηθοῦν οἱ λέξεις, μεταφέρεσαι ἀπὸ τόπο πορφυροῦ

¹⁵⁸ Ἀπολυτίκια ὀνομάζονται τὰ σύντομα ἐκεῖνα τροπάρια, πὸν περιέχουν σὲ περίληψη τὴν ὑπόθεση (ἱστορία) τῆς τελοῦμενης ἑορτῆς. Ἡ ὀνομασία ὀφείλεται κατὰ τοὺς μὲν στὸ ὅτι αὐτὰ ψάλλονται κανονικὰ πρὶν τὴν Ἀπόλυση τοῦ Ἑσπερινοῦ, κατ' ἄλλους στὸ ὅτι ψάλλονται μετὰ τὴν ὠδὴ τοῦ Συμεῶν τοῦ Θεοδόχου «*Νῦν ἀπολύεις τὸν δούλον Σοῦ Δέσποτα...*».

¹⁵⁹ Βλ. Εὐαγγελία Λεδάκη, ὁ.π. σ. 101: «Ὁ μυθολογικὸς κόσμος τοῦ Ἡλία Λάγιου διατρέχεται ἀπὸ τὶς ἀγοραῖες ἀγηγήσεις, πάθη, ἐρωτοτροπίες καὶ θρησκευτικὲς ρήσεις».

¹⁶⁰ Κάρολος Μπωντλαῖρ, «Ὁ ἄλμπατρος»: *Δεκαπέντε ποιήματα*, (μτφρ. [πεζὴ καὶ ἔμμετρο] – εἰς. – σχόλ.: Νίκος Φωκάς), Αθήνα, Ὑψίλον, 1994, σ. 22 (ἐπιλέχθηκε ἡ πεζὴ μετάφραση, καθότι ἐν προκειμένῳ ἐνδιαφέρει ἐν πρώτοις ἡ ἀκρίβεια τοῦ νοήματος). Ἀσφαλῶς καὶ τὸ συγκεκριμένο πτηνὸ ἀνακαλεῖ καὶ τὴ *Μπαλάντα τοῦ γέρου ναυτικοῦ* τοῦ S. T. Coleridge, ὅπου ἓνα ἄλμπατρος βοηθᾷ τοὺς ναυτικοὺς νὰ ξαναβροῦν τὸν δρόμο τους, ἐκεῖνοι τὸ δοξάζουν, ἀλλὰ ὁ γέρος ναυτικὸς τὸ σκοτώνει καὶ προκαλεῖ τὴν ἀπώλεια τῶν συντρόφων (βλ. S. T. Coleridge, *Ἡ μπαλάντα τοῦ γέρου ναυτικοῦ*, (εἰκον.: Mary P. Merrifield, εἰς. – μτφρ.: Βαγγέλης Ἀθανασόπουλος), Αθήνα, Χατζηνικολῆ, 2003).

παραληρήματος / σὲ μιὰ τεφρὴν ἔρμιά. Καὶ δὲν μπορεῖς καὶ νὰ διαλέξεις»), προτείνεται ἡ ἀνάπαυση («Ψιθυρίζοντας τότε τὸ συνηθισμένο ἀνάθεμα / γεῖρε στὴν πολυθρόνα, σύχασε κι ἀποκοιμήσου»), ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκφώνηση «μεγαλοφώνως» ἐνὸς «παραθ[έματος] / ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο», δηλαδὴ ἀπὸ τὸ corpus ποὺ ἀποτελοῦν οἱ *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου καὶ οἱ καθολικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ Ἰούδα, ἐπιλογὲς ἀπὸ τὸ ὁποῖο συγκροτοῦν τὸ λειτουργικὸ βιβλίον «Ἄποστολος», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπαγγέλεται κατὰ τρόπο λογαιοδικόν, δηλαδὴ μὲ ἐμμελῆ ἀπαγγελία,¹⁶¹ κάποιο ἐπιλεγμένο ἀπόσπασμα πρὶν τὴν εὐαγγελικὴν περικοπὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θείας λειτουργίας ἀνά τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἀπόστολος καὶ Ἐυαγγέλιον ἀποτελοῦν τὸ μέρος τῆς λατρείας ποὺ ὀνομάζεται «Λειτουργία τοῦ λόγου».

Ἐν συνεχείᾳ, τὸ χέρι θὰ ἀφεθεῖ στὴν «ἔρρυθμη χαρά», ἐνῶ ὁ ποιητὴς θὰ εὐχαριστήσῃ τὸν «Ποιητὴ τῶν οὐρανῶν», ἀφοῦ πρῶτα ταΐσῃ «τὸ περιστέρι του». Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ποιητικὴ ποὺ περιγράφεται στὸ ἐν λόγῳ ποίημα θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ Ἀποκαλυπτικὴ, καθὼς τὸ παραλήρημα τῆς «λυρικ[ῆς] θερμ[ῆς]» διαδέχεται —μὲ τὴν καθοριστικὴν ἐπιτελεστικὴν ταξέως ἐπενέργειαν τῆς ἐκφώνησης ἐνὸς ἱεροῦ κειμένου— ἡ χειραγώγησις ἀπὸ τὸν ἑμμετρον λόγο. Μιὰ χειραγώγησις, ἡ ὁποία προέρχεται ἄνωθεν, γιὰ αὐτὸ καὶ ἔπεται τὸ ταῖσμα τοῦ περιστεριοῦ (σὺνηθὲς σύμβολον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος) καὶ ἡ εὐχαριστία τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ ἀναφορὰ τοῦ Θεοῦ ὡς «ποιητ[ῆ] τῶν Οὐρανῶν», παραλληλίζει τὸ ἔργον τοῦ ποιητῆ μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ποιητῆ, στὴν βάση τῆς πολὺ γνωστῆς πλατωνικῆς διατύπωσης ἐκ τοῦ *Συμποσίου* (205b-c) «ἡ γὰρ τοι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν ἰόντι ὄψοῦν αἰτία πᾶσά ἐστι ποίησις», ἡ ὁποία ἀποδίδει στὴν Τέχνην τὸ κατεξοχὴν θεῖον χαρακτηριστικὸν τῆς δημιουργίας.

Ἡ συλλογὴ καταλήγει στὸ ποίημα «Ἄσμα καταληκτικόν ἐνθα κατανυκτικῶς ἀνυμνεῖται ἡ ἄπειρος μπόρεσις τοῦ Θεοῦ» (Π, 269) σχηματίζοντας ἕνα εὐρύτερον κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγγράφονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἀλέξιο καὶ τὴν Μαρίαν. Οἱ «ἀόρατες βουλὲς» τοῦ Θεοῦ παραμένουν ἀσύλληπτες ἀπὸ τὸν πεπερασμένον ἀνθρώπινον νοῦ: «Εἰς μάτην οἱ θνητοὶ / βολοδέρνουμε νὰ ἐννοήσουμε μὲ λογικὰς ἀλληλουχίας / τὴν αἰνιγματικὴν, ὅλην δικὴν Του ἀντινομίαν». Ἡ «ἀντινομία», ὡς ἐγγενὲς χαρακτηριστικὸν τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ, θὰ θεματοποιηθεῖ ἐμφατικὰ σὲ

¹⁶¹ Πρβλ. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Ἡ Φόνισσα. Κοινωνικὸ μυθιστόρημα»: *Ἄπαντα*, τ. 3, (κριτ. ἐκδ.: Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος), Ἀθήνα, Δόμος, 1984, σ. 417: «τὴν Κρινιώ, ἣτις ἂν εὐρίσκετο τῶρα ἐντὸς τοῦ δωματίου, θὰ ὑπεψιθύριζε μὲ τὸνον λογαιοδικόν: “ἂν εἶναι φίλος, νὰ χαρῆ, ἂν εἶν’ ἐχθρός, νὰ σκάσῃ...”» [Ὁ ἐπιτονισμὸς δικός μου].

όρισμένα σημεία της τελευταίας συλλογής του Λάγιου, αλλά έντοπίζεται και στη συλλογή αυτή του 1990, κατά τρόπο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αντιφατική στάση του θείου απασχολεί εξακολουθητικά και τροφοδοτεί το έργο του. Η αδυναμία των βροτών απέναντι στον ανερμήνευτο και απερινόητο Θεό δεν αφήνει άλλη επιλογή από τη δοξολογία:

Ἡ σάρκα μας εἶναι ὁ ἁγιασμένος τόπος τοῦ πειράματός Του·
Εἴμεθα ἐμεῖς ὁ ἄρρητος πλοῦτος τῆς δικῆς Του πειρατείας.
Ἄς ἀποποιηθοῦμε τὰ φτενὰ ἀλισβερίσια ἐμπρός Του
Κι ἄς ποῦμε ταπεινά, Δόξα στὸν Ἀναμάρτητο καὶ Πολυεύσπλαγχο Θεό μας
(II, 269)

Ἔτσι καὶ τὰ πάθη τοῦ Ἀλέξη (ὡς ἓναν βαθμὸ ἐμπνεόμενα ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ δύο προηγούμενες συλλογές ἔχουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Ἀλέξη Φωκά): προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐρωτικές στιγμὲς χαρᾶς ποῦ βίωσε, «ἐπειδὴ εἶναι Πανάγαθος ὁ Τριαδικὸς Θεὸς μας» (II, 270), ἐνῶ ὁ συνεπακόλουθος πόνος ποῦ τοῦ προκαλεῖ ἡ ἀπώλεια ἐκείνων τῶν στιγμῶν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «θεολογικὸς μακαρισμὸς, νὰ λειτουργᾶται τ' ὄνειρό μας» (II, 270). Ὡστόσο, οἱ πρῶτοι δύο στίχοι ποῦ παρατίθενται ἐδῶ ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ Λάγιος μὲ τὴν πρώτη του ἐπόνυμη συλλογὴ «εἶχε ἀρχίσει ἤδη μὲ ἓνα αἰάντειο ἄλμα τὸ διάλογο μὲ τὸ ἀμίλητο αἰώνιο»¹⁶² καὶ «ἀναζητοῦσε τὴ θεία θέληση παρότι ἤξερε πὼς αὐτὴ εἶναι παντελῶς ἀδύναμη νὰ μᾶς λυτρώσει καὶ πὼς ἡ ὀργὴ εἶναι πιά ἡ μόνη γέφυρα θεοῦ καὶ ἀνθρώπινου στὸν σύγχρονο κόσμο».¹⁶³

Στὴ συλλογὴ *Τὸ βιβλίο τῆς Μαρίας* (1993), στὸ ποίημα «Ἰησοῦς Ναζωραῖος σονετογράφος» (II, 337-8) τοποθετεῖται ὁ Χριστὸς σὲ θέση ποιητῆ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι, μάλιστα, ὅτι ὁ τίτλος καὶ ἡ χρονολογία ἔκδοσης τῆς ποιητικῆς συλλογῆς ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεση μὲ τὸ πεζὸ κείμενο τοῦ Νίκου Καρούζου «ὁ Ἰησοῦς ἀλληλογράφος»,¹⁶⁴ ἐνῶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο ποίημα φέρει τὸν τίτλο «Ἡλίας Λάγιος

¹⁶² Κώστας Χατζηαντωνίου, «Μιὰ ποιητικὴ τόμη. *Τὰ κατὰ Ἀλέξιον καὶ Μαρίαν* (1990)»: *Ὁ ποιητῆς Ἡλίας Λάγιος*, σ. 50.

¹⁶³ *Στὸ ἴδιο*, σ. 50-1.

¹⁶⁴ Νίκος Καρούζος, *Πεζὰ κείμενα*, (φιλ. ἐπιμ.: Ἐλισάβετ Λαλουδάκη), Ἀθήνα, Ἴκαρος, 1998, σ. 25-6. Ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου γίνεται μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ, σὺν 4 Ὀκτωβρίου 1992, στὴν ἐφ. *Ἐλευθεροτυπία*. Ἐκεῖ σχολιάζεται ἡ —σύμφωνα μὲ μιὰ μεσαιωνικὴ παράδοση— ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν μεταξὺ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἐδεσσης τῆς Μεσοποταμίας, Ἄβγαρου, καὶ τοῦ Χριστοῦ: στὴν παράκληση τοῦ Ἄβγαρου νὰ ἰαθεῖ καὶ, ὡς ἀντάλλαγμα, νὰ παρέχει μιὰ ἀνετη ζωὴ γιὰ τὸν Ἰησοῦ στὴ Μεσοποταμία, Ἐκεῖνος θὰ ἀρνηθεῖ, ἀλλὰ θὰ στείλει μαζί μὲ τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ του τὸ Ἱερὸ Μανδύλιο. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸν Λάγιο δὲν βασίζεται μονάχα στὴν ἀναλογία τῶν δύο τίτλων, ἀλλὰ κυρίως στὸν ὑπερτονισμὸ τῆς ἀνθρώπινη φύσης τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴ συνακόλουθη ἰδέα ὅτι εἶναι δέσμιος τοῦ πατρικοῦ θελήματος: ἰδέα ποῦ ἔκτυπα δηλώνεται σὺν φράσεις τοῦ Καρούζου: «Ποιὸς ξέρει σὲ ποιὰν ἡλικία θὰ πέθαινε [: ὁ Χριστὸς]... Πιθανὸν ὑπέργηρος. Ἐντούτοις ἀφέθηκε στὴν Ἄνοιξη. Ὁ μεταφυσικὸς ἴστος τῆς Ἀράχνης-Θεότητος τὸν κρατοῦσε ἀνεπανόρθωτα αἰχμάλωτο» (σ.

θαυματοποιός» (II, 338), καθιστώντας έκτυπη την έναλλαγή ρόλων μεταξύ Ίησοῦ καὶ ποιητῆ. Πίσω στὸ ποίημα, ἤδη τὸ πρῶτο δίστιχο («Τριάντα τρία χρόνια στο, γαμῶ το, / μὲ θαύματα — χειμῶνες, θέρη, ἀνοίξεις») ὀρίζει σύμπασα τὴν τριαντατριάχρονη ἐπὶ γῆς ζωὴ τοῦ Ίησοῦ ὡς μιὰ μονότονη καὶ πληκτικὴ ἐπανάληψη θαυμάτων. Ὡστόσο, ἀντιθετικὰ μὲ τὶς τρεῖς ἐποχές τίθεται —ἀναστοχαστικῶ τῷ τρόπῳ— τὸ φθινόπωρο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας: «καὶ κάθε τοῦ φθινόπωρου ν’ ἀνοίξεις / τὴ θύρα τῆς ψυχῆς· νὰ βρεῖς τὸ μόντο». Ἀκολουθεῖ ὁ πρῶτος πόδας, ἐνῶ οἱ ἴαμβοι χαρακτηρίζονται «ἀπόστολοι», γιὰ νὰ δωθεῖ «μιὰ συμβουλὴ ἐκ πείρας: μὴν διστάσεις / τὸ ποίημα ἂν ἔχει ἄπειρες διαστάσεις // θέλει κι ὑπομονή, περίμενέ το». Οἱ ἄπειρες διαστάσεις τοῦ ποιήματος μπορεῖ νὰ ἀφοροῦν τόσο τὴ μορφικὴ του ποικιλία, ὅσο καὶ (κυριότερα μάλιστα, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ περιορισμένη μορφολογικὰ ποικιλία τῶν σονέτων) τὶς πολλαπλές νοηματικὲς διαστρωματώσεις καὶ ἐπεκτάσεις. Ἡ τελικὴ, ὅμως, ὀλοκλήρωση τοῦ ποιήματος προσφέρει, ὡς δηλώνεται στὸν τελευταῖο στίχο, «φωτισμό», «κάθαρση» καὶ «νήψη». Πρόκειται γιὰ τρεῖς λέξεις μὲ ἔντονες θεολογικὲς συνδηλώσεις, καθὼς παραπέμπουν στὴ νηπτικὴ παράδοση καὶ θεολογία, ἡ ὁποία στόχευε στὴν κάθαρση μέσῳ τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς, τῆς συνεχοῦς πνευματικῆς ἄσκησης καὶ τῆς ἀέναης μετάνοιας.¹⁶⁵

Ἀντίστοιχα, θεολογικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ποίημα «Ἄλλ’ οὐκ ἐδύναντ’ ἐπίκεσθαι» (II, 365). Ὁ τίτλος μπορεῖ νὰ εἶναι δάνειο ἀπὸ τὸ σχετικὸ ἐπιθαλάμιο ἄσμα τῆς Σαπφῶς,¹⁶⁶ ὅμως τὸ συγκεκριμένο ποίημα —ἐκμεταλλευόμενο τὸ φυτικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς— ἐστιάζει εἰρωνικὰ στὴν προστασία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεὸ («Ἀπὸ τ’ ἀνήλου Της μᾶς σκέπει στοργικῶς ἡ Ἁγια-Τριάδα»). Ὁ ἄνθρωπος, ἀφημένος στὸ σχέδιο τῆς θείας οἰκονομίας, καλεῖται νὰ στηρίξει τὶς ἐλπίδες του στὸν οὐρανὸ καὶ νὰ «μὴν ποτὲς βαρυγομ[ᾶ]». Ἀντιθέτως, στὴ δεύτερη στροφή διαβάζουμε τὴν παραδοχὴ ὅτι «ὄλα [...] ἔγιναν ad maiorem gloriam τοῦ Κυροῦ μας»· χρησιμοποιεῖται, δηλαδή, ἡ φράση-σύνθημα τοῦ ἰησουϊτικοῦ τάγματος «ad maiorem Dei gloriam», ἡ ὁποία προβαλλόταν γιὰ νὰ τονίσει τὸ ἄξιο κάθε θυσίας πρὸς χάρι τῆς θείας δόξας. Τὴ δόξα καὶ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ συνομολογεῖ στὴ συνέχεια τῆς στροφῆς ἓνας ζωικὸς κατάλογος («πετεινά», «ἀλποῦ» [sic], «ζαρκάδα», «λύκος»,

26). Τὴν ἴδια αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν «Ἀράχνη-Θεότητα» θὰ ἐκφράσει ὁ Λάγιος στὸν *Ἀνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία* (ἓνα πόνημα θεολογικόν).

¹⁶⁵ Βλ. ἀναλ. Placide Deseille, *Φιλοκαλία. Ἡ νηπτικὴ παράδοση τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῆς στὸν κόσμον*, (μτφρ.: Ἄννα Κωστάκου – Μαρίνη), Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 1995.

¹⁶⁶ Βλ. Σαπφῶ 116D, 224P: «οἶον τὸ γλυκύμαλον ἐρεύθεται ἄκρον ἐπ’ ὕσδωι, / ἄκρον ἐπ’ ἀκροτάτῳι, λελάθοντο δὲ μαλοδρόπηες, / οὐ μὲν ἐκλελάθοντ’, ἀλλ’ οὐκ ἐδύναντ’ ἐπίκεσθαι».

«κογιότα», «λιόπαρδος», «πούμας»), ο οποίος θα μπορούσε να συσχετισθεί με τη προτροπή για συμπαντική εξύμνηση του Θεού στον «Ὑμνο τῶν τριῶν παίδων».¹⁶⁷ Ἡ ἔμφαση στὴ θεία παντοδυναμία καὶ ὁ τίτλος ἀπὸ τὸν ἀρχαιοελληνικὸ λυρισμὸ συγκροτοῦν τὸ ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ καταληκτικὴ στροφή:

Ἐμεῖς εἴμεθα δάσος κι ὁ καλὸς θεὸς μας ξυλοκόπος,
Περνοδιαβαίνει ἀνάμεσό μας μὲ πελέκι εὐσπλαχνικό,
ἰσοζυγιάζει πίκρες καὶ χαρὲς καὶ τὸ θανατικό
πρααίνει ἀγάλια, κι ὄλους μᾶς παρηγορνάει παντοιοτρόπως

Ἐφόσον οἱ ἀνθρωπότητα («ἐμεῖς») εἶναι δάσος καὶ ὁ θεὸς ξυλοκόπος, ἐγκαινιάζεται μιὰ ἐξ ὀρισμοῦ ἐχθρική σχέση, που κάνει τὶς συνεκφορὲς «καλὸς θεός» καὶ «πελέκι εὐσπλαχνικό» νὰ ἤχοῦν εἰρωνικά. Ἄλλωστε, καὶ ὁ τίτλος ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ὁμορφία τοῦ μήλου ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν τὸ ἔφταναν νὰ τὸ κόψουν (βλ. ὑποσημείωση 165).

Στὴν ἴδια συλλογή, ἡ ἐρωτικὴ δεσπόζουσα τοῦ ποιήματος «Ἡ κεντήστρα καὶ τὸ ἐργόχειρο» (II, 389) διαπλέκται ἄρρηκτα μὲ θρησκευτικὰ συμφραζόμενα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, στὸ ἐργόχειρο τῆς ἀγαπημένης ἀποτυπώνονται «ἄνθια καὶ πουλιὰ τῆς Παραδείσου, / καὶ πῶς ἀπ' τὶς κακὲς κολάσεις τῆς ἀβύσσου / θὰ βγεῖ σωσμένη ἀπ' τὸν Θεό μας ἡ ἀνθρωπότης». Ἡ σωτηριολογικὴ δράση τοῦ Θεοῦ ἐπεκτείνεται στὴ δευτέρη στροφή μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἦττα τοῦ Ἐωσφόρου, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς νομοτελειακὴ καὶ βέβαιη «στὴ δεξιὰ γωνίτσα» τοῦ κεντήματος. Τὰ στὸ ἔργο (ἀνά)παριστάμενα¹⁶⁸ διαχέουν τὴν παραδείσια γαλήνη στὸν χῶρο, ἔχοντας ἐξαγνιστικὴ δύναμη: «Κι ὄλα τριγύρα τῆς ἀνάσαιναν γαλήνη / βαθιὰ κι ἀγγελικὴ· καὶ μοιάζαν νά' χουν γίνει / ἀγνότατα καθὼς οἱ γέροι τῆς ἐρήμου». Στὴν τελευταία στροφή τὸ ἱερὸ συναρμόζεται μὲ τὸ ἐρωτικὸ πρόσωπο, καθὼς ἡ «αὔρα τοῦ Κυροῦ μας» διασαλεύει τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν ἀγαπημένη καὶ στὴν Παναγία: «πλέον δὲν ἤξερα: κεντοῦσε ἡ Παναγία / ἢ κόσμος μοναξιᾶς προσήχετο ἢ καλὴ μου;».

Στὸ ποίημα «Ἦ γλυκὺ μου ἔαρ» ἀπὸ τὴν *Ἀνθοδέσμη* (1993), πέρα ἀπὸ τὸν δάνειο τίτλο ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἐγκώμιο στὸ ὁποῖο ἡ Παναγία θρηνεῖ τὸν Υἱό της, σημειώνεται ἡ διάσταση τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸν Θεό: «Μ' ἔχει ὁ Ἐπουράνιος Στοργικὸς ξανὰ σουτάρει / (εὐλογημένο τ' ὄνομα τοῦ Παρακλήτου)». Ὅπως καθίσταται φανερό, τὸ ἐναρκτήριο αὐτὸ δίστιχο μπορεῖ νὰ

¹⁶⁷ Βλ. *Δανιήλ*, 3: 51-90.

¹⁶⁸ Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς (ἀνα)παράστασης βλ. Δημήτρης Ἀγγελᾶτος, *Λογοτεχνία καὶ ζωγραφικὴ. Πρὸς μιὰ ἐρμηνεῖα τῆς διακαλλιτεχνικῆς (ἀνα)παράστασης*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2017, σ. 36-41.

θεωρηθεῖ *διαλογικό* (κατὰ τὸν τρόπο πὸ εἶναι *διαλογικό* τὸ ποίημα «Γραφιάς» τοῦ Κ. Γ. Καρυωτάκη).¹⁶⁹ Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Θεοῦ στὸν πρῶτο στίχο ὡς στοργικοῦ μπορεῖ νὰ ἐκκληθεῖ μονάχα εἰρωνικά, δεδομένης τῆς βιαιότητος τοῦ διωγμοῦ τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου πὸ ὑποδηλώνεται μὲ τὸ ρῆμα «σουτάρει» καὶ συμβαίνει κατ’ ἐπανάληψη («ξανά»). Παρὰ τὴν ἀποπομπή, ὅμως, στὴν παρένθεση εὐλογεῖται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ἐδῶ —διόλου τυχαία δὲν— εἶναι Παράκλητος, καθότι αὐτὴ ἢ ὀνομασία δηλώνει ἐκεῖνον πὸ βρίσκεται κοντὰ ὅταν τὸν καλοῦμε καὶ συνήθως ἀποδίδεται στὸ τρίτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἀνάλογης σημασίας εἶναι καὶ ἡ διμερῆς παρομοίωση τῶν δύο ἐπόμενων στίχων, καθότι ὁ ἐξόριστος ἀπὸ τὸν Θεὸ μοιάζει ἀφενὸς μὲ «ἀλογάκι χωνευμένο στὴ σαγή του» καὶ ἀφετέρου μὲ «πακιστάν[ο] πὸ τὸν τσάκωσαν στ’ ἀμπάρ», ἥτοι βιώνει ἀφενὸς τὴ θεϊκὴ παντοδυναμία ὡς σαγήνη πὸ καθιστᾷ ἄθυρμα τὸν ἄνθρωπο, ἀφετέρου δὲ τὴν ἐνοχή.

Καὶ ἡ συλλογὴ *Περὶ Ζώου (μὴ πραγματεία)* (1996) δορυφορεῖται ἀπὸ δύο συμμετρικὰ —θέσει (ἀρχὴ καὶ τέλος) καὶ μορφῇ (σονέτα)— ποιήματα, τὸ «Ἐωθινὸ» (II, 407) καὶ τὸ «Ἐσπερινὸ» (II, 415). Ἀμφότεροι οἱ τίτλοι τῶν ποιημάτων —πέρα ἀπὸ τὴν χρονικὴ τους δήλωση— παραπέμπουν στὴν ἐκκλησιαστικὴ λατρευτικὴ τάξη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ ἔωθινὸ εὐαγγέλιο τοῦ ὄρθρου τῶν Κυριακῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπογευματινὴ ἀκολουθία πὸ ὀνομάζεται Ἐσπερινός. Στὸ «Ἐωθινὸ» ἀναφέρονται (μετατονισμένα) πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐπὶ γῆς παρουσία τοῦ Χριστοῦ, οὕτως ὥστε νὰ καταδειχθεῖ ἡ εὐδαιμονικὴ συνθήκη τοῦ ἔρωτα. Ἔτσι, στὴν πρώτη στροφή ἡ ἔνωση τῶν ἐρωτευμένων ἀναφέρεται σὲ συμφραζόμενα ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο:

Τὴν ὥρα πὸ μονοὺς μᾶς ρύθιζεν ὁ ὕπνος
ὕγρὸ τὸ χέρι σου ἔρρευσε νὰ μοῦ χαρίσει
ἄρτο καὶ οἶνο, κοινωνίας κρυφῆς μεθύσι·
Πλήρης ὁ πόθος ἦτο ὁ μυστικὸς μας δεῖπνος.

¹⁶⁹ Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Τὰ ποιήματα (1913-1928)*, (φιλ. ἐπιμ.: Γ.Π. Σαββίδης), Αθήνα, Νεφέλη, 1992, σ. 71. *Διαλογικὴ* θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐδῶ ἢ —καὶ μορφικὰ σημασμένη χάρις στὴ χρῆση τῶν ἐν παρενθέσει καταληκτικῶν δίστιχων καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς τρεῖς τετράστιχες στροφές— συνύπαρξη δύο ὀλοσδιόλου διαφορετικῶν ὀπτικῶν, ἥτοι ἐκεῖνης τῆς δύστηνης δημοσιοῦπαλληλικῆς καθημερινότητος τοῦ περικλειστοῦ γραφείου καὶ τῆς ἔξω ἀπὸ αὐτὸ εὐτοπικῆς φυσικῆς εὐδαιμονίας· Διαφορετικὲς ὀπτικὲς πὸ ἀλληλοπεριχωροῦνται στὸ τελευταῖο δίστιχο: «(Στὸ βάζο ξέρω δίπλα μου δυὸ κρίνους φωτεινοὺς. / Σὰ νὰ ἔχουν βγεῖ σὲ τάφο.) Γὰ τὴ σχέση τοῦ Λάγιου μὲ τὸν Καρυωτάκη εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸν βιογραφισμὸ τὸ νὰ ἀνατρέξει κανεὶς σὲ πλειάδα στίχων καὶ δὴ στὸ (μὴ συμπεριλαμβανόμενο στὸν συγκεντρωτικὸ τόμο) ποίημα «Πρωτοχρονιά» (βλ. ἐδῶ σ. 132-3).

Ἡ πλήρης (ὑποστατική σχεδὸν) ἐρωτική ἔνωση ἀναλογεῖ μὲ τὴν πληρότητα τῆς ἔνωσης τοῦ πιστοῦ μὲ τὸν Θεὸ ὅταν μεταλαμβάνει, ἔνωση πού ὑπόσχεται ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, λέγοντας «Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ» (*Ιωάν.*, 6: 56). Ἡ ἔνωση αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν πλήρωση καὶ τὴν ἀπόλυτη, συμπαντικῆς τάξεως, χαρὰ μὲ τὴν παράλληλη ἀπόσβεση κάθε ἔννοιας κακοῦ:

Δὲν εἶχε πλέον Γεθσημανῆ τῆς προδοσίας,
βαθιά κι ἠδέως μᾶς ἐπιθύρυσεν ἡ κτίσις·
κι ἂν εἶχε τρεῖς φορές ὁ πετεινὸς λαλήσει
ἦταν γιὰ νὰ προσφέρει λόγια ἀθανασίας.

Ὁ κῆπος τῆς Γεθσημανῆ, ὁ ὁποῖος εἶναι συνώνυμος τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα καὶ τῆς σύλληψης τοῦ Ἰησοῦ, ἔχει πιά καταργηθεῖ, ὅπως διαβεβαιώνει γλυκὰ ἡ φύση, ἐνῶ τὴν ἔννοια τῆς προδοσίας τὴ διαδέχεται ἡ —ὁμοιοκαταληκτοῦσα στὸ ποίημα— ἀθανασία. Μάλιστα, τὴν ἀθανασία αὐτὴν τὴ ρηματοποιεῖ ὁ πετεινὸς λαλῶντας τρεῖς φορές, δηλαδὴ κατὰ τὸν τρόπο πού εἶχε δηλώσει τὸ ἴδιο ζῶο τὴν προδοσία τοῦ Πέτρου.¹⁷⁰ Περνῶντας στὶς τερτσίνες τοῦ σονέτου, ἡ ταπείνωση τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι μετατρέπεται σὲ ἐρωτικὴ τελείωση: «Μ' ἄνθινο, ἀκάνθινο τῆς ὁμορφιάς στεφάνι / τὸ γάλα σῶμα σου εἶχε στέψει τὸ κορμί μου». Οἱ εὐαγγελικὲς συνδηλώσεις ἀπολήγουν στὴ θεώρηση τῆς ἀγαπημένης ὡς δέντρου:

Ἄναψα τότε τὸ τσιγάρο καὶ μοῦ ἐφάνη

πὺς ἦσαν μέγα δέντρο ἐν μέσῳ τῆς ἐρήμου,
γιγάντιο δέντρο, φουντωμένο ρόδα ἢ μῆλα
καὶ ζωντανὸ νερὸ στὴ ρίζα τοῦ πού ἐκύλα.

Ἡ παρουσία τῶν πελώριων δέντρων στὴν ποίηση τοῦ Λάγιου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρτινῶν ἐσπεριδοειδῶν χρῆζει ἐκτενέστερης μελέτης, ἀλλὰ ἐδῶ μονάχα μπορεῖ νὰ τονιστεῖ ἡ ὑπερφυσικὴ ιδιότητα τῶν δέντρων¹⁷¹ καὶ συνάμα ἡ ἔντονη συμβολικὴ τοῦ μήλου, ἡ ὁποία πέρα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο λυρισμὸ, συναντᾶται καὶ στὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων*.

Στὴ συλλογὴ *Μουζικούλες* (1997) καὶ στὸ ποίημα «Πρὸς ἐγκωμιασμὸν μιᾶς ἀενάου ἐφηβικῆς ἡλικίας» (*Π*, 431) μὲ τὴν ἔνδειξη «(Legende)» ὁ Χριστὸς τίθεται δίπλα στὸν Χρῆστο Τσουτσουβὴ ἀξιοδοτῶντας θετικὰ τὸν δεῦτερο. Γιὰ μιὰ πραγματολογικὴ πλαισίωση τοῦ ποιήματος κρίνεται σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ

¹⁷⁰ *Ματθ.*, 26: 69-75, *Μάρκ.*, 14: 66-72, *Λουκ.*, 22: 54-62, *Ἰωάν.*, 18: 15-18, 25-27.

¹⁷¹ Γιὰ τὴν ποιητικὴ πού μποροῦν νὰ ἀποτυπώνουν δέντρα βλ. Δημήτρης Ἀγγελᾶτος, «Δέντρα-“τοπία” καὶ ποιητικοὶ “τόποι”»: τὸ Ρομαντικὸ (Διονύσιος Σολωμὸς) καὶ τὸ Ὑπερρεαλιστικὸ (Ἀνδρέας Ἐμπειρικός) βλέμμα», *Πλανόδιον* 19 (Δεκέμβριος 1993) 311-314 καὶ Ἀλεξάνδρα Σαμουήλ, «Μεταμορφώσεις τοῦ Φωτόδεντρου : ἡ “Φοινικιά” στὰ συμφραζόμενα τῆς ποιητικῆς τῆς παράδοσης», *Ποίηση* 21 (Ἄνοιξη-Καλοκαίρι 2003) 177-96.

Χρήστος Τσουτσουβής (1953-1985) υπήρξε αναρχικός και ήγητικό στέλεχος ένοπλων τρομοκρατικῶν ὀργανώσεων. Κατὰ τὶς σπουδές του στὴν Αὐστρία, ἔγινε μέλος τοῦ ΠΑΚ και ἐκπαιδεύτηκε στὰ ὄπλα, ἐνῶ στὶς ἐκλογές τοῦ 1974 υπήρξε ἐκλογικός ἀντιπρόσωπος τοῦ ΠΑΣΟΚ. Γρήγορα ἀποσκίρτησε ἀπὸ τὸν ἐν λόγῳ πολιτικὸ χῶρο και ἐντάχθηκε στὸν Ἐπαναστατικὸ Λαϊκὸ Ἀγῶνα (ΕΛΑ), ἀλλὰ ἀποχώρησε — τασσόμενος ὑπὲρ μιᾶς ἀκραιφνέστερης και περισσότερο αἱματηρῆς δράσης—, γιὰ νὰ ἰδρύσει τὴν Ἀντικρατικὴ Πάλη. Ὁ θάνατός του, τὸ 1985, σὲ ἐνέδρα αστυνομικῶν γιὰ κλεμμένη μηχανή, μαζί με τὸν θάνατο τῶν τριῶν ἀστυνομικῶν, πυροδότησε πλῆθος (ἀντινομικῶν) ἀντιδράσεων κυρίως ἐξαιτίας τῆς δημοσιοποίησης φωτογραφίας τοῦ νεκροῦ με ἀνοιχτὰ μάτια, με σκοπὸ τὴν ἀναγνώρισή του, δεδομένης τῆς παντελοῦς ἔλλειψης στοιχείων γιὰ τὸν νεκρὸ. Τὸ πρόσωπό του λειωρῆθηκε και μυθοποιήθηκε ἀντίστοιχα, ἐνῶ τροφοδότησε και εὐρύτερα τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή, με ἄμεσο ἀπότοκο τὸ ποίημα τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου «Ἐλεγεῖο, ἢ Κάθαρση» στὸ περιοδικὸ *Πολιορκία* (τεῦχος 29 – Δεκέμβριος 1985).¹⁷²

Στὴν ἴδια γραμμὴ με τὸν Ἀρμάο, τὸ ποίημα τοῦ Λάγιου τοποθετεῖ παράλληλα—εὐθύς ἐξαρχῆς— στὸν πρῶτο στίχο τὸν Χριστὸ και τὸν Τσουτσουβὴ («ὁ χρῆστος τσουτσουβῆς και ὁ ἰησοῦς χριστὸς»). Οἱ δύο συγχρωτίζονται «σ' ἓνα ἀμπελάκι», ἀλληλοπαρουσιάζοντας τὰ σημεῖα τοῦ θανάτου τους («τύπους τῶν σφαιρῶν στὸ στήθος») ὁ τρομοκράτης, «ἓναν τυφλὸ λεγεωνάριο» ὁ Θεάνθρωπος): μάλιστα οἱ δύο ἄντρες δὲν παραλληλίζονται ἀπλῶς, ἀλλὰ σχεδὸν ταυτίζονται χάρις στὴν λεκτικὴ και σημασιολογικὴ ἀλληλοπεριχώρηση τῶν αἰτιῶν θανάτου, διότι ἡ διατύπωση «τύπους τῶν σφαιρῶν» ἀνακαλεῖ τοὺς «τύπους τῶν ἡλῶν», ἐνῶ ὁ λεγεωνάριος ἀποτελεῖ τὸ ἱστορικὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀστυνόμων ποὺ σκοτώνουν τὸν Τσουτσουβὴ. Στὴ δεύτερη στροφὴ ἐμφανίζονται —και πάλι σὲ ἀντιστοιχία— οἱ γυναῖκες ποὺ θρηνοῦν, ἤτοι ἡ Παναγία και ἡ ἀδελφὴ τοῦ Τσουτσουβῆ, Νότα.

Ἀμφότερες σκηνοθετοῦνται νὰ βρίσκονται «πιὸ πέρα», ἡ μὲν Παναγία σὲ στάση περισυλλογῆς γιὰ τὸ Κακό, ἡ δὲ ἀδελφὴ νὰ ράβει «σάβανα λευκὰ γιὰ τὴν αἰωνιότητα». Τὰ ἴδια ἄσπρα σάβανα ὑφαίνει στὴν τρίτη στροφὴ ἡ Παναγία με τὴν ἀδελφὴ νὰ τραγουδᾷ «ἓνα σπασμένο σκότεινο ἄστρο» ἐνόσω Τσουτσουβῆς και

¹⁷² Τὸ ποίημα, με τὸν ὀριστικὸ του τίτλο, «Ἐλεγεῖο: Χ.Δ.Τ.»: Δημήτρη Ἀρμάου, *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007*, Ἀθήνα, Ὑψίλον, 2009, σ. 300. Ἀντίστοιχα, βλ. τὸ ποίημα ὑπ' ἀριθμὸν 81 ([Και στὸν οὐρανὸ ἓνας νεκρὸς ταξιδεύει...]) ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Ἀπόντες* (1986) τῆς Κατερίνας Γώγου [= Κατερίνα Γώγου, *Τώρα νὰ δοῦμε ἐσεῖς τί θὰ κάνετε. Ποιήματα 1978-2002*, Ἀθήνα, Καστανιώτης, 2013, σ. 143-4.

Χριστὸς ἀναλαμβάνονται στὸν οὐρανὸ «πέρ' ἀπ' τὸν θάνατο τὴν τάχα μνήμη τῶν ἀνθρώπων». Σὲ αὐτὴν τὴν ἀνάληψη θὰ ἰδωθοῦν ὡς γαμπροὶ οἱ δύο ἄνδρες,¹⁷³ μὲ τὴ διαφορὰ, ὅμως, νὰ ἐντοπίζεται στὰ χέρια τους: «μ' ἄψογο μανικιούρ» ὁ Τσουτσουβῆς, «μὲ μαυρισμένα νύχια» ὁ Ἰησοῦς (ὁ ὁποῖος ἔτσι προβάλλεται περισσότερο ἀνθρώπινα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ μαραγκοῦ) ἀντικατοπτρίζοντας πιθανῶς τὴ σκηνοθεσία τῆς μεταθανάτιας φωτογραφίας καὶ τὸ θάνατο στὸν σταυρὸ ἀντίστοιχα. Τέλος, καθὼς οἱ δύο γυναῖκες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν περιποίηση τῶν νεκρῶν, ἀναλαμβάνει ὁ κόσμος νὰ ὑφάνει τὸ σάβανο· σάβανο ποὺ τώρα εἶναι μαῦρο καὶ προορίζεται «γιά μᾶς». Ἡ χρωματικὴ ἀντίθεση τοῦ ἄσπρου καὶ τοῦ μαύρου μὲ τὴν πληθώρα συνδηλώσεων τῶν δύο χρωμάτων φανερώνει τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δικαιωμένων στὴ λευκότητα νεκρῶν καὶ τῶν ὑπολοίπων ποὺ καταδικάζονται στὸ μαῦρο τῆς αἰωνιότητος, δίχως τὴ θυσιαστικὴ διάνοιξη τῆς μεταθανάτιας δικαίωσης.

Στὴν *Πράξη ὑποταγῆς* (2000) καὶ δὴ στὴν ἐνότητα «Μετεωρολογικά» συναντᾶμε δύο ποιήματα μὲ θεολογικὲς συνηγήσεις, τὸ «Συννεφώντας» (II, 515) καὶ τὸ «Ὁ καλὸς καιρὸς» (II, 520). Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα, ὁ Θεὸς παρουσιάζεται νὰ ζητᾶ —κατὰ τὴ δύναμη ἐκάστου— «αὐτὸ ποὺ νὰ δίνεις μορεῖς», τὸ ὁποῖο ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ ποιητικὸς λόγος («Τὰ λόγια σου πρέπει ὅπως τὰ λέξ»). Στὴ δευτέρη στροφή, ἡ παρότρυνση ἐπανερχεταί λεπτομερέστερα: «Γύρω σου προσοχῆς [sic] νὰ κοιτάξεις, νὰ διψᾶσεις, νὰ πιεῖς καὶ νὰ πεῖς / ὅ,τι γιὰ σέναν ὑπόσταση ἀντέχει». Συνεπῶς, ὁ ποιητὴς ὀφείλει νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀξιόλογη πραγματικότητα ποὺ τὸν περιβάλλει, νὰ τὴ βιώσει μὲ τὶς αἰσθήσεις του καὶ ἐν τέλει νὰ ἀντιληφθεῖ τί μπορεῖ νὰ «ἀντέ[ξει]» τὶς ἀπαιτήσεις τῆς καλλιτεχνικῆς μορφοποίησης, ὥστε ὁ ποιητικὸς λόγος νὰ λάβει ὑπόσταση. Ὅσο καὶ ἂν ἡ διαδικασία αὐτὴ ἀναδεικνύεται μάταιη («Χρυσό μου, ματαίως ὁ κόσμος πονᾷς») καὶ ἡ φυσικὴ ροὴ τῆς πραγματικότητος ρέπει ἀνεπιστρεπτί πρὸς τὴ φθορὰ («Τίποτα δὲν θὰ ἐπιστρέψει. Κι ὀρθῶς»). Ἔτσι, τὸ ποίημα-προσευχὴ γίνεται ἡ εἰσφορὰ τοῦ ποιητῆ: «Δυὸ τετράστιχα (τεθλιμμένα)».

Στὸ ποίημα «Ὁ καλὸς καιρὸς», ἡ ἐνατένιση τῆς καλοκαιρίας ἐκ μέρους τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου, ὀδηγεῖ στὴν ἀπεύθυνση πρὸς τὸν Θεό: «Κύριε τῆς μπόρας,

¹⁷³ Ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ ποιήματος γίνεται στὸ *Ἀντί* [560 (23 Σεπτεμβρίου 1994) 66] μὲ τὸν τίτλο «γιά νὰ ἐγκωμιάσουμε μιὰ ἐφηβικὴ ἡλικία – τόσα χρόνια μετά» καὶ πρόταγμα «στὴν Μ., εἶπατε καὶ τό / εἶπατε χαίρειν». Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ποιήματος ἀπουσιάζει ἡ ἀναφορὰ σὲ γαμπρό, ἐνῶ ἐντοπίζονται καὶ ἄλλες μικρὲς ἀλλὰ οὐσιώδεις ἀλλαγές, ὅπως αἴφνης ἡ ἀλλαγὴ τοῦ στίχου «πέρα ἀπ' τὸ θάνατο τὴν τραχιὰ μνήμη τῶν ἀνθρώπων» σὲ «πέρα ἀπὸ τὸν θάνατο τὴν τάχα μνήμη τῶν ἀνθρώπων» [ὁ ἐπιτονισμὸς δικός μου] ἢ ἡ τροποποίηση, στὸ τέλος τοῦ ποιήματος, τῆς φράσης «στὴν αἰωνιότητα» ὡς «τὴν αἰωνιότητα» ποὺ καθίσταται ἔτσι ἀντικείμενο τοῦ ρήματος «ὑφαίνει».

τοῦ ἀπόβροχου, τῆς ἔξαφνης ἠλιοφάνειας, μπά; μοῦ ζητᾶς κι εὐχαριστῶ; // Μά, ὅ,τι εἰς ἀνταπόδοσιν κοιμήσεως μοῦ χαρίζεις, πάρω το ἄν, ἢ ὀλιγάρκεια εἶναι».¹⁷⁴ Καθὼς ὁ Θεὸς εἶναι αἰτία τόσο τῶν ἄσχημων ὅσο καὶ τῶν εὐνοϊκῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ἢ εὐχαριστία καὶ ἡ δοξολογία φαντάζει παράλογη, ἐνῶ ὁ καλὸς καιρὸς, ἰδωμένος μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς παρηγορητικῆς ἀνταπόδοσης γιὰ τὸν ἐπικείμενο θάνατο, καθιστᾶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς καιρικῆς ὁμορφιάς συμβιβασμό με τὴν ὀλιγάρκεια. Ὡστόσο, ἢ παραδοχὴ τῆς ἄγνοιας γιὰ τοὺς περαστικούς ἔξω ἀπὸ τὴν τζαμαρία τοῦ καφενεῖου καταλήγει στὸ ἐμφατικὰ ἀποκομμένο «Δίδαξόν με», τὸ ὁποῖο συναντᾶται ἀρκετὲς φορὲς σὲ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα (π.χ. στὸν *Ψαλμὸ* 142: 10: «δίδαξόν με τοῦ ποιεῖν τὸ θέλημά σου»), ἀλλὰ περισσότερο ἀνακαλεῖ ἐδῶ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη φράση τῶν (νεκρώσιμων καὶ ἀναστάσιμων) εὐλογηταρίων: «Εὐλογητὸς εἶ κύριε δίδαξόν με τὰ δικαιώματά σου».

Ὁ θάνατος εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος με τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ,¹⁷⁵ ἐνῶ ἢ στάση ἀπέναντι σὲ αὐτὸν καὶ οἱ πεποιθήσεις γιὰ τὴ μετὰ θάνατον κατάσταση σηματοδοτοῦν τὶς περισσότερες φορὲς καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστη τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Στὸ ποίημα «Σταμάτης Μιχαηλίδης» (II, 547) δηλώνεται εὐθέως ἢ πίστη στὴν ἀνυπαρξία τοῦ Θεοῦ με ἀφορμὴ τὸν θάνατο:

[...] Δὲν ὑπάρχει θεός. Δὲν θὰ ξανασυναντηθοῦμε. Ποτέ, πουθενά. Δὲν σὲ θυμᾶμαι συνεχῶς, μ' ὄλο πού θὰ τό 'θελα. Δὲν κλαίω πιά γιὰ σένα. Δὲν καλοθυμᾶμαι τὰ λόγια σου. Ἦτανε τάδε μέρα, κάποιου μήνα τοῦ '94 πού, πλάνητας κι ἀρχοντόπουλος τοῦ ἀνίδωτου οὐρανοῦ, γιὰ πάντα ἀπὸ κοντὰ μας ἔφυγες κι ὄνομα πιά δὲν ἔχεις.

Ἡ ἔντονη πραγματολογικὴ συνάφεια τοῦ ποιητικοῦ μέρους («Φίλοι, αὐγές, ἴσκιος») στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται τὸ ἐν λόγῳ ποίημα (κάθε ποίημα τιτλοδοτεῖται ἀπὸ τὸ ὄνοματεπώνυμο ἐνὸς ὑπαρκτοῦ προσώπου στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται), μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀπόδοση τῆς ἀντίληψης αὐτῆς στὸν ἴδιο τὸν Λάγιο. Ἀκόμη, ὅμως, κι ἂν μιὰ τέτοια ταύτιση ποιητικοῦ ὑποκειμένου καὶ ποιητῆ παραμένει προβληματικὴ κι ἐπικίνδυνη, ὑπάρχει ἢ ἀνάλογη διατύπωση σὲ μὴ λογοτεχνικὸ κείμενο τοῦ Λαγίου:

¹⁷⁴ Γιὰ τὸ συντακτικὸ πρόβλημα στὸν συγκεκριμένο στίχο βλ. Ἀνδρέας Μπελεζίνης, «Ἑρμηνευτικὰ καὶ διορθωτικὰ στὸν Ἅγιο Λάγιο: 'πάρω τὸ ἄν', 'ἂν τὸ πάρω', 'παρὰ τὸ ἄν'», *Νέα Ἑστία* 1835 (Ιούλ. – Αὐγ. 2010) 149-53.

¹⁷⁵ Βλ. Χρήστος Γιανναρᾶς, *Τὸ αἴνigma τοῦ Κακοῦ*, Ἴκαρος, Ἀθήνα, 2008, σ. 235: «Ὁ πόνος, ἢ φθορὰ καὶ ὁ θάνατος ὀρίζουν γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ κακό. Κάθε ἄλλη ἐκδοχὴ ἢ κατηγοριοποίηση τοῦ κακοῦ ἀπολήγει στὶς τρεῖς αὐτὲς συγκεκριμένες ἀπειλές, πού συνιστοῦν καὶ ἀναπότρεπτα δεδομένα στὸν ἀτομικὸ βίῳ κάθε ἀνθρώπου».

«Κι ὅσο ἡ ἐνθύμηση θεριεύει, λυπᾶμαι, τόσο δὲν μπορῶ νὰ παρηγορηθῶ. Εἰς τὸ ἐπανιδεῖν Χρῆστο. Δηλαδή ποτέ».¹⁷⁶

Στὴν ἐνότητα «Ὁ μέσα τόπος», κι ἐπειτα ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἱστορικό», τοποθετεῖται ἐκεῖνο μὲ τὸν τίτλο «Εἰσαγωγή» (II, 568). Ἡ παράδοξη ἀρχὴ του, χάρις στὴν ἐν *διαφορᾶ* σύζευξη¹⁷⁷ πληρότητας καὶ μαρτυρίου ὁδηγεῖ στὸ νὰ ἐκτυλιχθεῖ πλήρως ἡ ἀπελπισία ἤδη στὴν πρώτη στροφή, γιὰ νὰ ἐκδιπλωθεῖ μέχρι τὸ ἐμφατικό κενὸ πὸν δηλώνεται στὸ τελευταῖο δίστιχο («Ἡ ὥρα κυλᾶς. Διαβάζω μιὰν ἐφημερίδα / μὲ δίχως τίτλους, γράμματα, ἐλπίδα»:

Θεοῦ πληρότης. Ὁ καφές μου, τὸ τσιγάρο,
ἢ κλινικὴ πὸν κάθε βράδυ μὲ σταυρώνει
σ' ἐνὸς τὰ χέρια, πὸν κοιμᾶται στὸ τιμόνι.
Τὸ μάννα ἐξ οὐρανοῦ πὸν ἀρνήθηκαν νὰ πάρω.

Ἡ θεϊκὴ πληρότητα καὶ εὐδαιμονία τοῦ πρώτου στίχου («Θεοῦ πληρότης»), γρήγορα θὰ μετασηματιστεῖ σὲ μαρτύριο, τὸ ὁποῖο λαμβάνει τὶς διαστάσεις τοῦ θείου Πάθους («μὲ σταυρώνει»). Πρόκειται, μάλιστα, γιὰ δύο σταυρώσεις: α) ἐκείνη τοῦ κοιμισμένου ὁδηγοῦ μὲ τὸν κορμὸ του ξαπλωμένο *πάνω* στὸ τιμόνι-σταυρὸ τοῦ μαρτυρίου καὶ β) ἐκείνη τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου, *δεμένου* —ἢ, καλύτερα, *καρφωμένου*— ἀπὸ τὴν κλινικὴ στὸν ἐν ὑπνώσει σταυρωθέντα καὶ παράλληλα αἶροντα τὸν μαρτυρικὸ “σταυρὸ” τοῦ νοσοκομειακοῦ ἰδρύματος, ὅπου ὑπομένει τὴν πικρὴ ὀλονυκτία μὲ τὸ καφέ καὶ τὸ τσιγάρο. Μάλιστα, ἡ *διαφορικὴ* σύζευξη τοῦ πρώτου στίχου μὲ τοὺς στίχους 2-3, θὰ ἐνταθεῖ στὸν καταληκτικὸ στίχο τῆς στροφῆς — ξανὰ μὲ τὸ θετικὰ σημασμένο σκέλος τῆς νὰ ἀποδίδεται μὲ ὄρους θεολογικούς: τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο στερεῖται (ἐπειδὴ ἄλλοι δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν) τὴ θεόσδοτη τροφή, πὸν ἀποτελεῖ ὑλικὴ ἔκφανση τῆς πρόνοιας τοῦ θεοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο («μάννα ἐξ οὐρανοῦ»).

Ἀλλὰ καὶ τὸ ποίημα «Τὸ χέρι μὲ τὸν ὄρο» (II, 572) “θεολογεῖ”. Τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο, ἀντικρύζοντας πίσω ἀπὸ τὸ τζάμι τοῦ νοσοκομειακοῦ του ἐγκλεισμοῦ, ἕνα «πελώριο δέντρο» (πάλι), αἰσθάνεται τὸν ὄρο ὡς δεῦτερο χέρι πὸν τὸν συνδέει μὲ τὸ ἐπέκεινα («στοὺς ἄλλους οὐρανοὺς μου ἀνάβει μαῦρο ἀστέρι») καὶ βαθμηδὸν τοῦ

¹⁷⁶ Ἡλίας Λάγιος, «Χρῆστος Βακαλόπουλος (†29 Ἰανουαρίου 1993). Ὁ κλεμμένος χρόνος, ὁ ἀπολεσθεὶς χρόνος, ὁ καιρὸς νὰ ξανακερδηθεῖ», *Ἄντι* 781 (7 Φεβρουαρίου 2003) 66. Πρβλ. τὸ ἄτιτλο ποίημα (II, 585) ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Πράξη Ὑποταγῆς*, τὸ ὁποῖο ἀφιερώνεται «τοῦ Χρήστου, παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων» καὶ ἡ πρώτη καὶ τελευταία του στροφή καταλήγουν *διαλογικά* «Δὲν σ' τό' πανε, ψυχούλα μου, πὸν ὁ θάνατος νικήθηκες γιὰ πάντα;» καὶ «Δὲν τὸ 'νωσες, κορμάκι μου, πὸν ὁ θάνατος μᾶς κέρδισε γιὰ πάντα;» ἀντίστοιχα.

¹⁷⁷ Βλ. ὑποσημείωση 156.

«μεταμορφώνει την παλάμη». Ὁ ὁρὸς αὐτὸς γίνεται πηγὴ πού παρέχει «μῦθο» στὰ «ἀηδόνια» (ποιητικὸ σύμβολο), ἀλλὰ πολὺ περισσότερο —ὅπως γίνεται αἰσθητὸ στὴν τρίτη στροφή— μεταδίδει ὁλόυθε τὴν πίκρα τοῦ αἵματος, ὥστε «ν’ ἀνθίσει ὁ κόσμος ἄνοιξη». Ἡ ἐαρινὴ ἄνθιση τοῦ κόσμου, προκύπτει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ μετάληψη τοῦ αἵματος, ἡ ὁποία θυμίζει τὴν προτροπὴ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο («πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες»), ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ φύση θὰ σκύψει στὸ αὐτὶ τοῦ —συνεπῶς ἤδη ὑπερβατικὰ δικαιωμένου— ὁμιλοῦντος, γιὰ νὰ ζητήσῃ ὅ,τι ἐκεῖνος «ἀγαπ[ᾶ], ὅ,τι ποθ[εῖ], ὅ,τι πιστεύ[ει]». Ἡ ἄνω στιγμὴ ἀποκόβει τὸν τριμερῆ αὐτὸν προτελευταῖο στίχο, ἐκκινῶντας τὴ σχηματικὴ διευθέτηση πού διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στὴν κατάληξη τοῦ ποιήματος καὶ ἐπιτυγχάνεται χάρις στὴ μεγάλη παύλα, ἡ ὁποία διαχωρίζει τὸν τελευταῖο στίχο ὑπερτονίζοντας συνάμα καὶ τὴ νοηματικὴ διχοτόμησή του: «σῆμα ἐπουράνιο — πού ὅμως ἄσκοπα γυρεύεις». Ὅλα τὰ ἀγαπημένα, ποθούμενα καὶ πιστευόμενα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο, ἀποτελοῦν ἓνα ἐν οὐρανοῖς σῆμα (θυμίζω τὸ «στοὺς ἄλλους οὐρανοὺς [...] μαῦρο ἀστέρι»), τὸ ὁποῖο ἐπὶ ματαίῳ ἀναζητᾶ, καθότι εἴτε αὐτὸ δὲν ἔρχεται εἴτε ὁ οὐρανὸς εἶναι ἄδειος.

Ἀκολουθῶς, ἐξαιρετικὰ σημαῖνον εἶναι τὸ ποίημα «Ἡ φωνὴ ἀπὸ τὰ ὑπόγεια δώματα» (II, 574), ἓνα σονέτο μορφικὰ ιδιόμορφο, ὅμως σύνηθες γιὰ τὸν Λάγιο.¹⁷⁸ Τὸ ποίημα διαιρεῖται νοηματικὰ σὲ δύο σαφῶς διαχωρισμένες ἐνότητες, ἀποτελούμενες ἀπὸ τὶς δύο πρῶτες καὶ δύο καταληκτικῆς στροφές καὶ μὲ “σημεῖο καμπῆς” τὴ λέξη «αἴφνης», μὲ τὴν ὁποία ξεκινᾶ ἡ τρίτη στροφή. Ἔτσι, ἡ πρώτη ἐνότητα ἔχει ὡς ἐξῆς:

Φτάνω στὴν κόλαση ἀναγράφητος. Μαθαίνω
τὰ βογγητὰ καὶ τὸν ὠμὸ τρόπο τοῦ ξένου.
Ἀκούω τριγύρα αὐτό μονάχα: νὰ πεθαίνου-
νε μ’ ἓνα «μᾶνα» στὴν ψυχὴ. Διαβαίνει τρένο

μὲ μηχανοδηγὸ τυφλὸ πού ἔχει βοηθὸ του
πανέμορφη, φρικτὴ τὴν τύψη τῶν ἀνθρώπων,
στὴ μνήμη τῶν καρφί καιρῶν, τῶν ἔνδον τόπων.
Τοῦ παντοαδύναμου γαμῶ τὸ κέρατό του.

¹⁷⁸ Βλ. Ἡλίας Μαλεβίτης, «Ὁ ἔρωτας κι ὁ θάνατος ἢ ὁ θάνατος δὲν θὰ ἔχει πιά ἐξουσία (μιά συντομὴ ἀναφορὰ σὲ ἓνα ποίημα τοῦ Ἡλίου Λάγιου): Ὁ Ἡλίας Μαλεβίτης γράφει γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο – Κανονικὴ Ποίηση (wordpress.com) [τελευταία ἀνάκτηση: 1/6/2023]: «Μίλησα στὴν ἀρχὴ γιὰ ἰδιόρρυθμο μορφικὰ σονέτο, κι ὁ λόγος εἶναι πὸς ἐδῶ ὁ Λάγιος, ἐνῶ ξεκινᾶ τὸ ποίημα μὲ δεκατρισύλλαβους στίχους ὡς πετραρχικὸ σονέτο μὲ τὴν τυπικὴ ὁμοιοκαταληξία ABBA-ABBA, τὸ συνεχίζει ὡς σαιξπηρικό (ἢ ἐλισαβετιανὸ ἂν προτιμᾶτε), κρατῶντας ὅμως τὴν ἴδια πλοκὴ τῆς ρίμας ABBA καὶ στὸ τρίτο τετράστιχο, καὶ κλείνει μὲ καταληκτικὸ δίστιχο ἀντὶ τῶν δύο τετράστιχων καὶ τῆς διπλῆς τερτσίνας. Ἄν καὶ παράδοξο μορφικὰ, τέτοιο σονέτο δὲν εἶναι σπάνιο στὴν ποίηση τοῦ Λάγιου. Ἀπὸ τὰ περίπου σαράντα σονέτα στὸ σῶμα τῆς ποιήσῃς του, τὰ δεκατρία ἔχουν αὐτὴ τὴ μορφή».

Ἡ «φωνὴ ἀπὸ τὰ ὑπόγεια δώματα», ὅπως ὑποδεικνύει ὁ τίτλος, πλησιάζει στὴν κόλαση δίχως νὰ γνωρίζει τὰ πλεόν βασικά περὶ αὐτῆς. Ὡστόσο, ἡ ἄγνοια αὐτῆ ἀντισταθμίζεται σταδιακὰ χάρις στὴ διδασχὴ («μαθαίνω») ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο πόνο καὶ τὸν θάνατο ποὺ δεσπάζει. Τὸ τρένο ποὺ σαρώνει τὰ πάντα στὸ πέρασμα τοῦ ὀδηγεῖται ἀπὸ «μηχανοδηγὸ τυφλό», ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ πῶς εἶναι ὁ θάνατος, ποὺ δὲν κάνει διακρίσεις ἢ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ποὺ ἀδιαφορεῖ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ μὲν πρώτη ἐκδοχὴ ἐρείδεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ θανάτου λίγο πρὶν (στὸν τρίτο καὶ τέταρτο στίχο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ διασκελισμὸ), ἐνῶ ἡ δευτέρη στὸν ὄγδοο στίχο καὶ τὴ γενικότερη σύνδεση τῶν τύψεων¹⁷⁹ μὲ τὸν Θεό (βλ. Κεφάλαιο 2). Ἔτσι, ὁ τελευταῖος (καὶ ἡχηρὸς) στίχος τοῦ ἀποσπάσματος ἀποτελεῖ ἀπόσταγμα ὅσων προηγουμένως ἐφόσον, ὁ Θεὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ παντο-ἀδυναμία (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ἀποδιδόμενῃ σὲ αὐτὸν παντοδυναμία), ἐφόσον δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀνθρώπινη συμφορὰ καὶ, ἀκριβῶς γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο, τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο προβαίνει στὴ φράση «γαμῶ τὸ κέρατό του». Ἡ ὀργισμένη αὐτὴ ἐναντίωση ἀπέναντι στὸ θεῖο, αἴρεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ποιήματος ὅπου αἰφνίδια προφητεύεται ἡ ἐσχατολογικὴ ἔλευση τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐν μέσῳ ἀσμάτων τοῦ φυτικῆς κόσμου («δέντρα· ἐλάτια, πεῦκα») «θὰ ῥθεῖ [...] κανέναν πλεόν νὰ μὴν κρίνει». Ἡ δικαιοσύνη-ἀνθισμένο ρόδο εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἄλλη ἀντιληψὴ περὶ θεοῦ,¹⁸⁰ ἡ ὁποία ἀκυρώνει τὴν πρότερη ὀργὴ γιὰ τὴ μὲ νομικοὺς ὅρους νοούμενη ἀπόδοση δικαιοσύνης¹⁸¹ καὶ προοιωνίζεται τὴν «οὐράνια λεύκα» ποὺ ὀδηγεῖ στὴν «ἀληθ[ῆ] πατρίδα»

Ἀλλὰ καὶ «Τὸ ὄνειρολόγιο» παρουσιάζει ἔντονο ἐρμηνευτικὸ ἐνδιαφέρον, ἰδίως στὶς ἐγγραφὰς «Emtal D35 ὄΧ4» (II, 557) καὶ «Fluerevy 13Π13Π13Π» (II, 558). Στὴν πρώτη περίπτωση, τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο ὀραματίζεται καθ' ὕπνον μιὰ

¹⁷⁹ Ἡ συνύπαρξη τῶν ἐπιθέτων «πανέμορφη, φρικτὴ» διανοίγει ἕναν διάλογο σύνδεσης καὶ μὲ τὸ Καρυωτακικὸ «Ἡ πεδιάς καὶ το νεκροταφεῖον (Πίναξ ἡμιτελής)» (βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, *ὁ.π.*, σ. 171: «(Ἐραῖο, φριχτό καὶ ἀπέριττο τοπίον!/[...])» [Ὁ ἐπιτολισμὸς δικός μου])

¹⁸⁰ Ἡ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀντιληψὴ γειννιάζει μὲ τὴ θεωρία περὶ τῆς «Ἀποκατάστασης τῶν πάντων», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κακὸ ἐντέλει θὰ ἐκλείψει καὶ ὅλος ὁ κόσμος θὰ σωθεῖ καὶ θὰ ἐπανέλθει στὴν παραδείσια κατάστασι. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσημη τοποθέτησι τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα, ἐνῶ ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπόψεις ἀπὸ θεολόγους καὶ πατέρες, ὅπως αἰφνης ἀπὸ τὸν Ὁριγένη, τὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ. Βλ. ἀναλ. Εὐθύμιος Κ. Στύλιος (Μητροπολίτης Ἀχελλώου), *Τὸ μυστήριον τῆς 8^{ης} ἡμέρας. Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ ἐσχατολογία*, Ἀθήνα, Ἀποστολικὴ Διακονία, 2015, σ. 178-81.

¹⁸¹ Βλ. ἐπὶ παραδείγματι Ἐλίζαμπεθ Ἄνσκομπ, «Γιὰ τὸ μίσος ἀπέναντι στὸν Θεό», (μτφρ.: Μιχάλης Πάγκαλος), *Ἀνθρώπος* 3 (Φεβρουάριος-Μάιος 2021) 5: «ἡ διεφθαρμένη ἀπὸ τὴν ἁμαρτία ἀνθρώπινη φύσις δὲν μπορεῖ νὰ ἀνεχθεῖ [...] τίς τιμωρίες ποὺ θὰ μᾶς ἐπιβληθοῦν γιὰ τὰ ἀνομήματά μας».

άνεστραμμένη —και για εκείνο σαφώς καλύτερη— πραγματικότητα, την οποία και άφηγείται:

Τώρα γνωρίζω, ουδεμία άμφιβολία περι αυτό, ότι αυτό το όποιο ένυπνιάστηκε κατισχύει.

Κανείς δέν καταράστηκε τον κόσμο να υπάρξει, δέν τον άποίκησε ποτέ ή φρίκη του Θεού.

Τόν άλλο κόσμο θα άφηγηθώ.

Σέ αυτόν τον όνειρεμένο κόσμο, ό άξιακός κώδικας “έπιβάλλει” στα παιδιά να «καμαρών[ουν] ύαινες, τσουλιά», το ίδιο το ποιητικό ύποκείμενο δέν υπάρχει, ένω οί μητέρες είναι «όγδοντάχρονες συφιλιάρες». Τούτη ή άνατροπή της πραγματικότητας συνιστά την —έστω και άσυγχώρητη— ιδανική συνθήκη: «Αυτός λαμπάζει ό κόσμος της προσωπικής μου δικαιοσύνης. / Και μήν με συγχωρέσουμε ποτέ».

Ακόμη πιό εύθεια και όξεια είναι ή άναφορά στον Θεό στη δεύτερη έγγραφη:

Και ό λόγος περι Θεού — του έκπεπτοκότος, του άθύρματος.

Αυτό που φορεϊ κανελι πανωφορι και κάλτσες μώβ.

Εϊναι το πανταχού άπον μπου-χουχουχού.

Ό έν πάση τη διατάζει περιτετριμμένος.

Ό φόκιας, ό παρόραμας, ό πιερόττος, ό λάσπης.

Για να κονιορτοποιει το προσεσπέριον άντιλαβου.

Προς άπικο και διαμόρφωση των όπου λαγνείας σεραφειμ.

Υπονοώντας ναϊ, ύπονοώντας όχι, να σταματήσει.

Το πρόθεμα της άμφισημίας καταναλώνοντας.

Προγραμματικά, ό λόγος είναι σχετικά με τον Θεό, ό όποιος όμως είναι πλέον «έκπεπτοκ[ώς]», έχει δηλαδή προσλάβει το χαρακτηριστικό των άνθρώπων-άπογόνων του Άδάμ και της Εύας. Ακόμη περισσότερο, μάλιστα, είναι ένα παιχνίδι στα χέρια άλλων και δέν βρίσκεται πουθενά. Η άπουσία αυτή, δηλώνεται με άξιοποίηση της προσευχής «Ό έν παντι καιρῶ και πάση ῶρα...», όπου συναντάται ή φράση «ό πανταχού παρών», για να προσδιορίζει τον Θεό. Πέρα από τα ύποτιμητικά όνόματα που άποδίδονται στο θεϊο (τρια που όνοματοποιούνται και ένα δανειζόμενο από την *comedia dell' arte*), ό Θεός έμφανίζεται να άκυρώνει παντελώς κάθε προσευχητική παράκληση για βοήθεια («άντιλαβου»),¹⁸² προς έκφοβισμό των άγγελικών τάξεων. Περαιτέρω, δίχως ό Θεός να δίνει μια σαφή άπάντηση, συντηρει την άγωνία των προσευχόμενων και συνάμα συντηρείται από αυτήν. Το παρατεθεν άπόσπασμα που μόλις σχολιάστηκε μπορεί να νοηθεί ως ή πρώτη ένότητα της έγγραφης, καθώς στη συνέχεια παρατηρείται μορφική άλλαγή (με τέσσερεις έκτενεις

¹⁸² Πρόκειται για τη λειτουργική έκφώνηση: «Άντιλαβου, σῶσον, έλεησον και διαφύλαξον ήμῶς ό Θεός τη Ση Χάριτι». Μόνο και μόνο αυτή ή λέξη είναι σε θέση να μεταφέρει την «ύφολογική αύρα» της προσευχής (βλ. *Δοκίμια Ποιητικής*, σ. 122).

Βιβλικού τύπου στίχους [: verset]¹⁸³ και έναν στίχο-κατάληξη), αλλά και κυριαρχεί ή υποτακτική ἔγκλιση. Ἡ ἔγγραφη κορυφώνεται με τὴ μεταφορὰ τοῦ Θεοῦ «στὸ ἀκροτελεύτιο ὑπερουράνιο» καὶ τὸν στίχο «Καὶ μήτε ἐκεῖ κανέννας νὰ τὸν προσδοκᾷ», στὸν ὁποῖο ἀντιστρέφεται ἡ προσμονὴ τῆς δευτέρας Παρουσίας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στὸ *Σύμβολο τῆς Πίστεως* («καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς»). Ἡ προσδοκία δὲ αὐτὴ δὲν ἀκυρώνεται μονάχα με τὸν ἐκτοπισμὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ εἶναι ἤδη μιὰ ἐφαρμοσμένη ἐνθαδικὴ πρακτικὴ, ὡς φανερώνει ἡ λέξι «μήτε» στὴ φράση «μήτε ἐκεῖ». Τὸ προφητικῆς πνοῆς —τόσο ἔνεκα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ στίχου ὅσο καὶ τῆς θεματικῆς— τμήμα τῆς ἔγγραφῆς συμπληρώνει ἡ «περίλαμπρος φωτοχυσία» ποὺ καλεῖται «νὰ γονυκλιθεῖ ὀμπροστὰ τῆς εὐδαιμονίας του καὶ νὰ μετασηματιστεῖ σὲ μελανόστικτων πτερῶν πεταλούδα», ἀλλὰ καὶ ὁ «βασανισμένος» ποὺ ἐπιστρατεύεται «νὰ καταδείξει δίχως νὰ ντραπεῖ τὰ ἔμπυα τῆς λαβωματιᾶς του τῆς ἀγιάτρευτης», χρωματίζοντας τὴ θεϊκὴ μορφή. Ἰδίως αὐτὴ ἡ θαρρετὴ ἐπίδειξη τοῦ ἀνθρώπινου τραύματος μπροστὰ στὸν Θεὸ εἶναι μιὰ σταθερὰ προβληματικὴ στὴν ποιητικὴ τοῦ Λάγιου καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἐξορία τοῦ ἐπιτρέποντος κι ἀνεκτικοῦ στὸν ἀνθρώπινο πόνου Θεοῦ.

Φτάνοντας στὴν προτελευταία συλλογὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἔσχατο ὄριο τῶν κειμένων ποὺ ἐξετάζονται σὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, σημειώνεται ὅτι, καθὼς καπνίζει τὸ κενρικὸ πρόσωπο τοῦ «λαϊκ[οῦ] ἀφηγήμα[τος]», ὁ Κρεβατᾶς, ὁ κόσμος μεταβάλλεται πρὸς τὸ εὐδαιμονέστερο καὶ ὁ ἴδιος δοξολογεῖ με τὸν δικό του τρόπο:

¹⁸³ Πρόκειται γιὰ ἐκτενὴ πεζόμορφο στίχο, ὁ ὁποῖος —καθότι σὲ αὐτὸν εἶναι γραμμὴ καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τὴ μετάφραση τῶν Ο΄— προκρίνεται γιὰ ἀνάκληση βιβλικοῦ ὅφους. Βλ.: Γ. Π. Σαββίδης, *Ἐφήμερον σπέρμα* (1973-1978), Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1978, σ. 158: «ἡ «παράγραφος» (γαλλικά: verset) ποὺ ὑποτάσσει τὸν λαχανιαστὸ ἐλεύθερο στίχο καὶ τὴν νοχέλια τῆς ποιητικῆς πρόζας σὲ μιὰν ὀλοκληρωμένη φραστικὴν ἐνότητα, σφιχτὴ καὶ ἀνετη συνάμα. Δὲν πρόκειται, βέβαια, γιὰ πρωτόφαντη μορφή: ξεκινάει ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη (πιθανῶς ἀπὸ τὴν μετάφραση τῶν Ο΄ καὶ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ “τοῦ Ἰακώβου”), καθιερώνεται ἀπὸ τὸν Οὐίτμαν καὶ ἐκείθε περνάει στὸν Κλωντὲλ καὶ στὸν Πέρς. Στὴν Ἑλλάδα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Παπατσώνη, τὸν Σεφέρη, τὸν Ἐλύτη, τὸν Σινόπουλο καὶ ἄλλους» καὶ Δημήτρης Ἀγγελᾶτος, «Εἰδολογικὲς “ἀποσκιρτήσεις” ἢ ἡ ἀφερεγγυότητα ἐνὸς “πεζογραφήματος”»: ὁ στίχος καὶ ὁ ρυθμὸς στὴ *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* τοῦ Δ. Σολωμοῦ», *Διαβάζω* 213 (12 Ἀπρ. 1989) 46: «Ἡ ἰδιομορφία [...] τοῦ στίχου τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος*, ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, συνδέεται στενὰ με τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη καὶ τὴν *ὑπερκάλυψη* τοῦ U. Foscolo ἀφ’ ἐνός, καὶ ἀφ’ ἑτέρου, γενικότερα, με ὀρισμένα ἄλλα κείμενα (πρῶτο ἕμισυ 19ου αἰῶνα) ὅπου εἶναι ἐμφανῆς ἡ παρουσία τῆς *Βίβλου*: [...]». Γιὰ εἰδολογικὰ καὶ ρυθμικὰ ζητήματα σχετικὰ με τὸν Βιβλικὸν τύπον στίχου (: verset) βλ. ἀναλ.: Δημήτρης Ἀγγελᾶτος, «Εἰδολογικὰ προβλήματα τοῦ verset καὶ ζητήματα ρυθμικῆς ὀργάνωσης»: *Ἡ ἐλευθέρωση τῶν μορφῶν. Ἡ ἑλληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὸν ἔμμετρο στὸν ἐλεύθερο στίχο (1880-1940)* [=Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση] (ἐπιμ.: Νάσος Βαγενᾶς), Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 1996, 71-81. Ἀκόμη κι ἂν κανεὶς ἀντιτείνει πὼς καὶ τὸ Εὐαγγέλιο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ στίχους, ἡ παρουσία ἐδῶ τῆς ὁμοιοκαταληξίας (παρότι ἐγείρει ζητήματα ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ «verset», σὲ συνδυασμὸ καὶ με τὴ σχετικὰ περιορισμένη ἔκταση τῶν στίχων) δικαιολογεῖ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου *συχούρηση*.

Ἐποὺ ἀρθρώνεται καὶ περιπατεῖ ὁ φουμάροντας, σὺν ἡλίῳ δέεται κατανυκτικῶς
καί, ὡς ἰσχυρίζονται θεολογίζουσα ἰντελλιγκέντσια καὶ πισταῖς μαυροφόραις γριαῖς,
πῶς ἀλλοιῶς; σὺν Τριάδι,
μὲ Πρεσβύτη καὶ χέστη Κανακάρη καὶ χιονόλευκη Περιστερὰ δηλαδῆς. Μὰ πάπαλα
ἢ νανζιαζηναῖες
περιπλοκαῖς, ἢ τοῦμπα ὀμφαλοσκοπήσεις, τὰ ἀκιναιτικὰ ἐπιτεύγματα [...] (II, 633-
4)

Ἡ ὑποτίμηση τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδας εἶναι ἐμφανῆς, ἐνῶ πλήρως ἀναιρετικὸς («πάπαλα»)¹⁸⁴ κάθε προσευχητικῆς πρακτικῆς εἶναι ὁ τελευταῖος στίχος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τόσο τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο (τὸν Ναζιανζηνό) μὲ τὸ πλῆθος τῶν περίτεχνα συντεταγμένων προσευχῶν του ὅσο καὶ τὶς δύο ἀντικρουόμενες στάσεις κατὰ τὴ γνωστὴ ἡσυχαστικὴ ἔριδα τοῦ 14^{ου} αἰῶνα: τὴ μία ποὺ ἐκπροσωπεῖ ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ὑπερασπίζεται τὶς μοναστικὲς πρακτικὲς ποὺ ἀποσκοποῦν στὴ θεὰ τοῦ ἀκτίστου φωτός καὶ τὴν ἄλλη, τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς ποὺ —ἐνστερνιζόμενος τὶς ἀπόψεις τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη καὶ θεωρώντας τὴ λογικὴ ὡς τὸν μόνον ὀρθὸ τρόπο κατανόησης τοῦ θείου—¹⁸⁵ μέμφεται καὶ γελοιοποιεῖ τὶς πρακτικὲς αὐτές, χαρακτηρίζοντας τοὺς μοναχοὺς ποὺ τὶς ἀκολουθοῦν «ὀμφαλοσκόπους».

¹⁸⁴ Σημαίνουσα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἐπιλογή τῆς συγκεκριμένης λέξης, προερχόμενης ἀπὸ τὸ νηπιακὸ λεξιλόγιο τῆς ἀθωότητος, γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ τέλος τῶν πρακτικῶν αὐτῶν.

¹⁸⁵ Βλ. ἀναλ. Ἰωάννης-Ἰωσήφ Δ. Παπαγεώργης, *Οἱ θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς πνευματολογίας Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ*, (ἐπιμ.: Γιώργος Μπάρλας), Ἀθήνα, Γρηγόρης, 2020.

Τὸ τέλος ἔτσι διάβασα τῆς Ἱστορίας

Υποκεφάλαιο 2.1: Παρακειμενικές, ἀρχικειμενικές καὶ μετακειμενικές σχέσεις στὸν Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν). Μία συνθετικὴ μακροσκοπικὴ θεώρηση

Ὁ Ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν) (2004) τοῦ Ἡλία Λάγιου — ὡς ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν κριτικὴ—¹⁸⁶ εἶναι ἓνα συνθετικὸ ποίημα καὶ ὡς τέτοιο χρειάζεται νὰ προσεγγίζεται. Ἐνα συνθετικὸ ποίημα ποὺ δομεῖται μὲ ἀλλεπάλληλες ἐναλλαγές ποιητικοῦ λόγου καὶ παραθεμάτων.¹⁸⁷ Κάθε μέρος τοῦ — ὑψηλῶν στοχεύσεων— ποιητικοῦ ἐγχειρήματος προϋποθέτει ὡς ὑπο-κείμενο τὴν εὐαγγελικὴ διήγηση, τὴν ὁποία ἡ μετασχηματίζει ποιητικὰ, ἢ ἀνακαλεῖ μέσω τίτλων-παραπομπῶν, ἢ σχολιάζει μετακειμενικὰ μέσω τῶν παραθέσεων ποὺ μόλις ἀναφέρθηκαν. Οἱ μετασχηματικὲς αὐτὲς κειμενικὲς διεργασίες, συνιστοῦν ὡς πρὸς τὶς ιδέες τους μιὰ κριτικὴ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἢ ὁποία ἐκκινεῖ καί, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὸν Marx, στοχεύει νὰ καταλήξει σὲ «κατηγορικὴ προσταγὴ τῆς ἀνατροπῆς ὅλων τῶν σχέσεων ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο ἓνα ὄν ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκαταλελειμμένο, περιφρονημένο».¹⁸⁸ Παράλληλα, ὅμως, συνηχοῦν καὶ οἱ καταφάσεις πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστη, ὅπως αὐτὲς μορφοποιοῦνται στοὺς δύο «παρακλητικούς», ἐμφαίνοντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἀνυπαρξία μιᾶς δεσπύζουσας φωνῆς ὡς ἀποκλειστικοῦ φορέα μιᾶς «ἀδιαμφισβήτητης ἀλήθειας».¹⁸⁹

¹⁸⁶ Βλ. Χαράλαμπος Γιαννακόπουλος, «Ὁ ποιητής, ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ τραγωδία τῆς κτίσης», *Νέα Εστία* 1783 (Νοέμβριος 2005) 770: «Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ σύνθεση (γιατὶ πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ συνθετικὸ ποίημα καὶ ὄχι γιὰ μιὰ συλλογὴ *συναφῶν* κατὰ τὴ μορφή καὶ τὸ θέμα ποιημάτων)».

¹⁸⁷ Ἀκριβῶς εἰπεῖν, πρόκειται γιὰ δεκαεννέα ποιήματα, μαζὶ μὲ τὰ ὁποῖα συμπαρατίθενται: ἑπτὰ — πλήρεις ἢ ὡς ἀποσπάσματα— λόγοι Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἕξι ὑμνολογικὰ τμήματα ἀρυσθέντα ἀπὸ ἀντίστοιχες ἀκολουθίες καὶ δύο εὐχές (οἱ μὲν πρῶτοι ἀντλημένοι ἀπὸ τὴν *Patrologia Graeca* τοῦ Migne καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὸν *Μέγα καὶ Ἱερὸν Συνέκδημον Ὁρθοδόξου Χριστιανοῦ* κατὰ δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ στὴν σημείωση ποὺ περατώνει τὴ συλλογὴ). Ὁ ὅρος *παραθέματα* δικαιολογεῖται μόνο ἂν τὸ ἔργο θεωρηθεῖ —ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη— ὡς ἓνα ἐκτενὲς ποίημα, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀδιάλειπτης εὐαγγελικῆς διήγησης. Μία τέτοια θεώρηση φαίνεται εὐλόγη, καθὼς τὰ ἐξιστορούμενα στὰ δεκαεννέα ποιήματα ἀφοροῦν τὴν ἴδια θεματικὴ καὶ ἀναφέρονται μὲ χρονικὴ σειρὰ στὰ γεγονότα ἀπὸ τὴ Γέννηση ἕως καὶ τὶς ἀναστάσιμες παρουσίες τοῦ Χριστοῦ. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα θεώρησης, τὰ ποιήματα «Πρῶτος Παρακλητικὸς» καὶ «Δεύτερος Παρακλητικὸς» ἀποτελοῦν συναφῆ ἰντερμέδια.

¹⁸⁸ Κάριλ Μάρξ, *Εἰσαγωγή στὴν Κριτικὴ τῆς Χεγκελιανῆς Φιλοσοφίας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Δικαίου*, (μτφρ.: Μπάμπης Λυκούδης), Ἀθήνα, Παπαζῆση, 1978, σ. 25.

¹⁸⁹ Simon Dentith, *Bakhtinian thought. An introductory reader*, London & New York, Routledge, 1995, σ. 43 [Ἡ μετάφραση δική μου]. Τὴν ὀριακὴ ἀμφιταλάντευση καὶ διχοστασία τοῦ ἴδιου τοῦ Λάγιου

Για νὰ καταδειχθεῖ ἡ διαφορὰ τῶν δύο «Παραλητικ[ῶν]» σὲ σχέση με ὅσα ποιήματα θὰ σχολιασθοῦν στὴ συνέχεια, κρίνεται σκόπιμο νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ:¹⁹⁰

Πρῶτος παρακλητικός

Σκούζουν κοράκοι, τὰ κωφάλαλα κρωξίματα
ποὺ ἀπ' ἴσκιο τρόμου ἀπλώνονται σ' ὅλα τὰ μέρη.
μὴ σέρνεις, λύματα, τ' ἁμαρτωλά σου βήματα,
στὴν ἐπικράτεια ποὺ δὲ φέρει μεσημέρι.
ἀρνήσου τὰ δαιμονικά κρυφογενεψίματα,
τὰ μολυσμένα ἀρτύματ ποὺ σοῦ προσφέρει.
θυμήσου ποιὸς περιπατεῖ πάνω στὰ κύματα,
κι εἶναι ἡ καρδιά του αἱματομένο περιστέρι,
χέρι ποὺ διώκει δόλους καὶ φτενὰ κλεψίματα,
ποιὸς σφάζει τὴ θεότητά του κι ὑποφέρει.
οἰκεῖ σὲ ποιήματα κι ὑψόμετρα καὶ κλίματα
ποὺ κελαηδεῖ κορυθαλλὸς καὶ πνέει τ' ἀγέρι,
καὶ σβήνει τοῦ διαβόλου τὰ κακὰ ταξίματα
μὲ τὸ ν' ἀνάφει τὸν σταυρὸ του λιανοκέρι.
κι οἶνο κερνάει τὴν ἀνθρωπότητα ἀπ' τὰ κλήματα
ποὺ κάρπισαν στὸ σῶμα του, ὅλο καλοκαίρι.

Δεύτερος πατακλητικός

Ποδήματα φθαρμένα, σὰν τῆς γριᾶς τὰ γνέματα
καὶ λαμπραστέρι μου ἔκπτωτο, τραυλὸ μαράζι,
κι ἐσύ, ψυχούλας σκιά, ποὺ βάλτωσες στὰ φλέματα
τοῦ γέρο σατανᾶ, ποὺ βλασφημᾶ, κομπάζει,
τὰ τρόπαιά του ἀπ' τ' ἀναίσχυντα, καὶ κρέμα τα,
ὅπου ἡ νύχτα, πιὸ ἀπὸ νύχτα, σὲ δαμάζει.
θαμμένος στοῦ ἀνοσίου φαράγγια, λόγγους, ρέματα,
αἰστάνσου τὸ γλυκύτατον νὰ πνεύσει ἀγιάζι,
σταλμένο, ὅλο, τῆς σωτηρίας σου τὰ δέματα,
ἀπ' τὸ Ἀρνίον, ὅπου πρᾶτότατα βελάζει.
μὴν κύπτεις, εἶναι πλάι σου, τὰ κακὰ πολέμα τα
μὲ φῶς του, ἀπὸ σμαράγδι, ἀδάμαντα, τοπάζι.
διὰ τοῦ στεφάνου, πάντα καταλεῖ τὰ γέματα
φουστάνι πιά, τῆς ἀνθρωπότητας, καὶ νάζι
κι ὡς οἱ ἄκανθες, τρυπώντας, πλημμυρίζουν αἵματα,
ἡ μυστικὴ θυσία τὸν θάνατον ἀγιάζει.

Ἦδη στὸν τίτλο¹⁹¹ τῆς ποιητικῆς συλλογῆς γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ χριστολογικὴ θεματικὴ στὴν ὁποία κινεῖται τὸ σύνολο ἔργο, ἀλλὰ μὲ μία καίρια *περικοπὴ*¹⁹² σὲ ἐπίπεδο λέξης, καταδεικνύεται ἡ καίρια διαφοροποίηση ἀπὸ τὸ δόγμα:¹⁹³ ἡ ἀναφορὰ

κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς περὶ οὗ ὁ λόγος συλλογῆς μαρτυρεῖ καὶ ὁ Δημήτρης Κοσμόπουλος στὸ ντοκιμαντέρ «Ἡλίας Λάγιος: σονετογράφος καὶ θαυματοποιός» (ἔρευνα – σκηνοθεσία: Γιάννης Χονδρός, εἰκόνα – μοντάζ: Σίλας Μιχάλακας): *Ἡλίας Λάγιος - Σονετογράφος καὶ θαυματοποιός on Vimeo* [τελευταία ἀνάκτηση: 11/08/2023]: «Ὅταν ὁ Ἡλίας [...] ἄρχισε νὰ γράφει τὸν *Ἀνθρώπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία*, ἄκουγα κάθε ποίημα στὶς πρῶτες μορφές καὶ στὴν ὀριστικὴ μορφή. Μὲ ἔπαιρνε τηλέφωνο ἢ ὅταν βρισκόμασταν μοῦ τὸ ἔλεγε, κυρίως, ὅμως, μὲ ἔπαιρνε τηλέφωνο. Μὲ ἔπαιρνε τηλέφωνο, ἄλλοτε λέγοντάς μου “θὰ τὸν γκρεμίσω τὸν Θεὸ σας, Κοσμόπουλε” ἄλλοτε λέγοντάς μου “ὁ Ἰησοῦ δὲ μ' ἀφήνει νὰ ἡσυχάσω, θὰ μὲ καταστρέψει” — “μὰ δὲν σὲ καταστρέψει” — “θὰ μὲ καταστρέψει, γιατί δὲν μπορῶ νὰ ἀπαλλαγῶ ἀπ'αὐτό”». Ἀντίστοιχα, στὸ ἴδιο ντοκιμαντέρ, ὁ Γιώργος Κακουλίδης ἀναφέρει γιὰ τὴν ἐν λόγῳ συλλογὴ: «Ἀνακαλύπτει ὁ ποιητὴς μέσα στὸν *Ἀνθρώπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία* ὅτι ὁ Θεὸς οὔτε πέθανε οὔτε κοιμᾶται, ἀνακαλύπτει κάτι χειρότερο, ὅτι ὁ Θεὸς κρύβεται».

¹⁹⁰ Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐμφατικὰ ἐπανερχόμενη καὶ στὰ δύο ποιήματα ἰδέα τῆς θυσίας τοῦ Θεοῦ γιὰ χάρι τοῦ ἀνθρώπου, ἡ προτροπὴ γιὰ ἀντίσταση στὸν διάβολο καὶ οἱ ἀναφορὲς στὸ θαῦμα τῆς διαβάσης πάνω ἀπὸ τὰ κύματα (βλ. *Ματθ.*, 14: 22-34), στὴν ἄμπελο (βλ. *Ἰωάνν.*, 15:1), στὸ «γλυκύτατον [...] ἀγιάζι» ποὺ φανερώνει τὸν Θεὸ (πρβλ. *Βασιλειῶν Γ'*, 18: 11-12: «καὶ εἶπεν Ἐξελεύσῃ αὔριον καὶ στήσῃ ἐνώπιον κυρίου ἐν τῷ ὄρει· ἰδοὺ παρελεύσεται κύριος, καὶ πνεῦμα μέγα κραταιὸν διαλῶν ὄρη καὶ συντριβὸν πέτρας ἐνώπιον κυρίου, οὐκ ἐν τῷ πνεύματι κύριος· καὶ μετὰ τὸ πνεῦμα συσσεισμός, οὐκ ἐν τῷ συσσεισμῷ κύριος· καὶ μετὰ τὸν συσσεισμὸν πῦρ, οὐκ ἐν τῷ πυρὶ κύριος· καὶ μετὰ τὸ πῦρ **φωνὴ αὔρας λεπτῆς, κάκει κύριος**» [ὁ ἐπιτολισμὸς δικός μου]), ἀλλὰ καὶ στὸ Ἀρνίον (βλ. *Ἀποκ.* 5:5-6).

¹⁹¹ Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς τίτλους: *Paratextes*, σ. 55-103.

¹⁹² Ὁ ὅρος *περικοπὴ* ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Genette σὲ συνάφεια μὲ τὸν μετασηματισμὸ τῆς *Περιστολῆς*. Ἐννοώντας τὴν *περιστολὴ* ὡς διεργασία συντόμευσης τοῦ κειμένου, ἡ *περικοπὴ* ἀποτελεῖ τὴν ἀπλούστερη περισταλτικὴ τεχνικὴ, καθὼς εἶναι ἡ καθαρὴ καὶ ἀπλὴ κατάργηση, χωρὶς ἄλλη μορφὴ παρέμβασης. Βλ. *Παλίμψηστα*, σ. 322-332.

¹⁹³ Ὁ Χριστὸς κατὰ τὸ ἐπίσημο δόγμα τῆς Ὀρθοδοξίας «Θεὸς ὢν τέλειος, ἀνθρώπος τέλειος γίνεται». Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως*: PG 94, 984.

τῆς Γαλιλαίας παραπέμπει εὐθέως στὸν Ἰησοῦ, ἡ λέξις «ἄνθρωπος» ὅμως —ὡς *περικοπὴ* τῆς ὄντολογικοῦ σημαυνομένου λέξεως «Θεάνθρωπος»— ἀναιρεῖ τὴ θεανθρώπινη φύση καὶ ὑπαινίσσεται μία μονοφυστικοῦ τύπου θεώρηση τῆς θεότητας, ἃν δὲν ἀμφισβητεῖ καὶ τὴν ἴδια τὴν ιδιότητα τοῦ θεοῦ. Εὐθὺς ἐξαρχῆς λοιπὸν τίθεται —ἀκριβῶς χάρις στὴν ἀποσιώπηση τῆς θείας φύσης, ἡ ὁποία ὅμως ὑπερτονίζεται στὰ ποιήματα— στὸν ἀναγνώστη τὸ κατ’ ἐξοχὴν σκάνδαλο τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Kierkegaard, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ «τὴ σύνθεση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου».¹⁹⁴ Ἐπιπλέον, ἡ ἀποσιώπηση τῆς θεϊκῆς ὑπόστασης τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἡ ἀναφορά του ὡς ἀνθρώπου, στερεῖ τὴ δυναμικὴ τοῦ *μεσσιανικοῦ*, δηλαδή κάθε ἐλπίδα μιᾶς ρηζικέλευθης καὶ σωτηριώδους ἀναδιάταξης τοῦ κόσμου,¹⁹⁵ μὴ ἀφήνοντας περιθώριο σὲ καμία θεόθεν ἐγκόσμια εὐδαιμονία.

Ἀμέσως μετὰ τὸν τίτλο, ἡ ἐντὸς παρενθέσεως *ἀρχικειμενικῆ ἔνδειξη*¹⁹⁶ «ἓνα πόνημα θεολογικόν» καθιστᾷ ἀκόμη πιὸ σύνθετη καὶ δυσδιάκριτη τὴν εἰδολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος. Ὁ γενικευτικὸς ὅρος «πόνημα» ἀφήνει ἐκουσίως ἀπροσδιόριστο τὸ εἶδος, ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς «θεολογικόν», ὅμως, εἶναι καθοριστικὸς καὶ πρέπει νὰ λαμβάνεται ἐξακολουθητικὰ ὑπ’ ὄψιν σὲ κάθε ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους σημείων του.

Διασαφηνιστικὴ γιὰ τὸ κύριο ζήτημα, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μορφοποιηθεῖ τὸ «ἰδιοποιημένο κειμενικὸ συνεχές»¹⁹⁷ τῆς συλλογῆς εἶναι ἡ πρόταξη τῶν δύο motto. Μὲ τὴν συμπτυκνωτικὴ δύναμή τους νὰ ἐμβαθύνουν ἀκαριαῖα, οἱ προμετωπίδες,¹⁹⁸ ἀντικατοπτρίζουν τὴ διχοστασίαν ἀπέναντι στοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα ὅλου τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος.¹⁹⁹ Ἔτσι, προτάσσεται ἀρχικὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν

¹⁹⁴ Søren Kierkegaard, *Σημεῖον ἀντιλεγόμενον. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἄσκηση στὸν Χριστιανισμό*, (μτφρ. – ἐπιμ.: Χρῆστος Μαρσέλλος), Ἀθήνα, Περισπωμένη, 2022, σ. 16. Βλ. ἀναλ. *Στο ἴδιο*, σ. 15-9.

¹⁹⁵ Βλ. Σάββας Μιχαήλ, *Μορφὲς τοῦ Μεσσιανικοῦ*, Ἀθήνα, Ἄγρα, 1999, σ. 12: «[Τὸ μεσσιανικὸ] ἐντοπίζεται στὴν ἐμμένεια τῆς Φύσης, τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν βασάνων τους, σὰν κενὸ ὑποδοχῆς, σὰν αὐτὸ πὸν τοῦ λείπει ἀκόμα ὁ Τόπος γιὰ νὰ σταθεῖ: ἡ προσδοκία τῆς ἐπαναστατικῆς Ρήξης τῆς συνέχειας τῆς Ἱστορίας, ὅπως τὴν εἶδε στὴν ἐποχὴ μας ὁ Βάλτερ Μπένγιαμιν, ἡ ἀπότομη διακοπὴ τῆς πορείας τῶν πραγμάτων, πὸν μέχρι τώρα δὲν ἦταν παρὰ διάβαση μέσα στὴν κοιλάδα τῶν δακρῶν, τὸ ἀσίγαστο, ἐκ βαθέων αἶτημα μιᾶς πέρα ἀπὸ δίκαια καὶ νόμους Δικαιοσύνης, πὸν ἐπιτέλους παίρνει σάρκα καὶ ὅσα ἐπὶ τῆς γῆς, σὲ μιὰ Νέα Γῆ καὶ σὲ Νέους Οὐρανούς».

¹⁹⁶ Πρόκειται γιὰ ἐκεῖνες τὶς ἐνδείξεις πὸν ὑποδεικνύουν τὸ γένος ἢ/καὶ τὴν εἰδολογικὴ τροπικότητα τοῦ κειμένου. Βλ. *Paratextes*, σ. 94-103.

¹⁹⁷ Βλ. Ευαγγελία Λεδάκη, *ὁ.π.*, σ. 108.

¹⁹⁸ Βλ. Ὑποκεφάλαιο 1.2.

¹⁹⁹ Δημήτρης Κοσμόπουλος, «Γκρεμισμένος στὰ βραχῶδη τῶν Ἰάμβων», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 53: «Στὸν Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν) (2005), ὁ Λάγιος ἐκτινάσσεται ἀπὸ τὴν ἀπεγνωσμένη διαμαρτυρία ὡς τὴν συσταύρωση καὶ τὴν κατάφαση».

Ἐξοδο²⁰⁰ στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἀπευθύνεται στὸν ἐκλεκτὸ λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἐντέλλεται τὴν μοναδική Του λατρεία. Εὐλόγηται ἡ ἐπιλογή νὰ σταματήσῃ ἡ διατύπωση στὴν συνεκφορὰ «Θεὸς ζηλωτῆς» καὶ νὰ ἀκολουθήσουν ἀποσιωπητικά, καθὼς αὐτὴ ἡ ιδιότητα τοῦ Θεοῦ (ἐνὸς Θεοῦ ποῦ ὄχι μόνο ἐπιτρέπει, ἀλλὰ εἶναι πηγὴ τοῦ ἀνθρώπινου Κακοῦ, ὅταν βούλεται) ἀποτελεῖ τὸν κύριο ἄξονα νοηματικοῦ —ἢ, καλύτερα, θεολογικοῦ— μετατονισμοῦ τῆς εὐαγγελικῆς διήγησης καὶ συνάμα τὴ μομφὴ ἀπέναντι στὴ θεότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ δεύτερο μῶτο («βοήθει μου τῆ ἀπιστία») ²⁰¹ εἶναι φράση ποῦ ἀπευθύνει ὁ πατέρας δαιμονισμένου παιδιοῦ στὸν Ἰησοῦ, ὥστε —ἔπειτα κι ἀπὸ ἀντίστοιχες ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειες τῶν μαθητῶν— νὰ κάνει τὸ θαῦμα. Στὴν φράση αὐτὴ συνοψίζεται ἡ δεύτερη φωνὴ ποῦ ἀντηχεῖ καὶ συγκρούεται μὲ τὴν κυριαρχία τῆς ἄρνησης· μία φωνὴ ποῦ —παρὰ τὴν ἀπιστία ποῦ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Κακοῦ στὸν κόσμον— ζητᾷ τὴν οὐρανόθεν βοήθεια. Διόλου τυχαῖο δὲν εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς πὼς τὸ πρῶτο πρόταγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, καθὼς ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται στὴν πρώτη τιμωρὸς ²⁰² καὶ παντοδύναμος, ἐνῶ στὴ δεύτερη θυσιάζεται προχωρῶντας τὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ ἀντικαθιστῶντας θυσιαστικῶ τῶ τρόπῳ τὴν κυριαρχία τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου μὲ τὴν κατὰ χάριν σωτηρία. ²⁰³ Ἐπιπροσθέτως, ἡ συμπάρθεση τῆς φωνῆς τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ μὲ ἐκείνη τοῦ ἀναγκασμένου πιστοῦ του, ἐγκαινιάζει τὴν ἐν *διαλόγῳ* προβληματικὴ ποῦ διατρέχει ὅλο τὸ ποιητικὸ ἐγχείρημα.

Κλείνοντας τὴν ἀναφορὰ στοὺς παρακειμενικῆς τάξεως δεῖκτες, μένει νὰ σχολιασθεῖ τὸ ἐπιλογικὸ σημείωμα. Μετὰ τὴν πρώτη παράγραφο, στὴν ὁποία ἀναγράφονται οἱ πηγὲς κάθε πατρολογικοῦ καὶ ὕμνογραφικοῦ κειμένου ποῦ χρησιμοποιήθηκε, τοποθετεῖται μία παράγραφος ποῦ φωτίζει *a posteriori*, ξεκάθαρα πιά, ὅλα ὅσα ἔχουν προηγηθεῖ:

Κλείνοντας αὐτὸ τὸ βιβλίον, μὲ κάποιαν (ὀλίγη ὅμως) εἰρωνεία ἀναλογίζομαι ἂν ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων μπορέσει, κάποτε (ποῦ; πῶς; πότε; γιατί καὶ ἄραγε;), νὰ μὲ συγχωρήσει. Γνωρίζω, ὅμως, μετὰ ἀπὸ σαράντα ἕξι χρόνια καθημερινῆς ὀδύνης ἐνὸς συνήθους, κοινοτάτου βίου, πέραν πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι ἐγὼ δὲν θὰ συγχωρῶσω, ποτέ, Αὐτόν.

²⁰⁰ Βλ. Ἐξοδος, 20: 2-5.

²⁰¹ Μάρκ., 9: 24.

²⁰² Βλ. Χρήστος Γιανναρᾶς, *Ὁ π.*, σ. 179-80: «αὐτὰ τὰ κείμενα [τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης] προβάλλουν μὲ ἐπίταση τὴν εἰκόνα ἐνὸς Θεοῦ ἀναταποδότη, ἐκδικητῆ, δικαιοκρίτη [καὶ] δὲν θὰ ἦταν ἱστορικὰ δυνατὸ ἢ καινούργια γλώσσα, ἢ εὐαγγελικὴ τῆς θείας ἀγαθότητος καὶ ἀγάπης, νὰ μὴ συνυπάρχει μὲ τὴν ἐκφραστικὴ καὶ τὴ νοο-τροπία τῆς δικανικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν ἄνθρωπον».

²⁰³ Ἡ, καλύτερα, συμπληρώνοντας τὸν Νόμον, κατὰ τὸ ῥηθὲν ἀπὸ τὸν Χριστό: «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι.» (βλ. *Ματθ.*, 5: 17).

Είρωνική, λοιπόν, ή καταληκτήρια σκέψη που έπιστεγάζει τὸ «ἀναπεπτάμενο σὲ δεκαεννέα μέρη [...] ποίημα»,²⁰⁴ ἀλλὰ μόνο στὸν βαθμὸ που ἡ ὄλη διατύπωση μοιάζει μὲ εὐφυολόγημα —γιὰ αὐτὸ καὶ «(ὀλίγη ὅμως)»— καθὼς ἡ δεύτερη περίοδος, ἐλεγειακὴ στὸν πυρήνα της, ἠχεῖ μὲ τὴν κυριολεκτικὴ δυναμικὴ κάθε λέξης της καὶ ἀπηχεῖ τὴν ἀνθρώπινη ὀργὴ γιὰ τὸν σύμφυτο μὲ τὴν ἀνθρωπότητα πόνος.²⁰⁵ Ἡ ἐκ γενετῆς συνύπαρξη μὲ τὴν ὀδύνη, ἡ ὁποία πέπρωται γιὰ ὅλους τοὺς βροτούς,²⁰⁶ ὀδηγεῖ στὴν ἀναμφίβολη ἄρνηση συγχώρεσης τοῦ Θεοῦ γιὰ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ Κακοῦ που ἐπιτρέπει. Ὁ πόνος, οἱ φυσικὲς καταστροφές, ἡ ἀδικία, οἱ ἀναίτιες συμφορές καὶ —ἀσφαλῶς— ὁ θάνατος εἶναι πραγματώσεις τοῦ Κακοῦ συνυφασμένες μὲ τὸν ἀνθρώπινο βίον, ἀλλὰ καὶ ἀντιβαίνουσες στὴν ἐξ ὀρισμοῦ παναγαθότητα τοῦ Θεοῦ σὲ τέτοιο βαθμὸ που, συνεπῶς, τὸν καθιστοῦν ἀσυγχώρητο.²⁰⁷ Ἐπανερχόμενοι στὴν πρώτη περίοδο τοῦ ἐπιλογικοῦ σημειώματος καὶ λαμβάνοντας ὑπ’ ὄψιν τὴν —χάρη στὰ παρενθετικῶς λεχθέντα— ὑπονομευμένη εἰρωνεία, ἐντοπίζουμε καὶ τὴν ὑποφώσκουσα κατάφαση στὸ Θεῖο. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ διατύπωση «Κύριος τῶν Δυνάμεων» παραπέμπει στὴν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὴ συγχώρεση, προϋποθέτει τὴν ἀναγνώριση κάποιας ἀμαρτίας καὶ τὴν δυνατότητα αὐτὴ νὰ συγχωρεθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸ πλαίσιο τῆς παντοδυναμίας του καὶ τῆς βούλησής του, ἡ ὁποία παραμένει ἀσύλληπτη ἀπὸ τὸν πεπερασμένο ἀνθρώπινο νοῦ. Αὐτὴ ἡ ὑπαρκτικῆς τάξεως διχοστασία μορφοποιεῖται χάρις στὴν ἐν διαφορᾷ συνύπαρξη τῶν ποιημάτων μὲ πατρολογικά, ὕμνογραφικά καὶ βιβλικά κείμενα, ἀλλὰ

²⁰⁴ Δημήτρης Κοσμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 53.

²⁰⁵ Βλ. Ἐμμανουὲλ Λεβινάς, «Ὀφθαλμὸς ἀντὶ ὀφθαλμοῦ» (μτφρ.: Δημήτρης Τσινικόπουλος, θεῶρ. μτφρ.: Μιχάλης Πάγκαλος), *Νέα Εὐθνή* 10 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2012) 159: «οὔτε ὀλόκληρη ἡ αἰωνιότητα, οὔτε ὅλα τὰ χρήματα τοῦ κόσμου δὲν μποροῦν νὰ γιατρέψουν τὸ κακὸ που ἔχει γίνει ἀπέναντι σὲ ἕνα ἄνθρωπο. Εἶναι μιὰ πληγὴ που αἰμορραγεῖ γιὰ πάντα, ὡσὰν νὰ ἀπαιτοῦνταν μιὰ ἴση ὀδύνη γιὰ νὰ σταματήσῃ αὐτὴ ἡ αἰώνια αἰμορραγία». Ἀξίζει, ἀντίστοιχα νὰ γίνει μνεία στὴν ἀνατρεπτικὴ θεώρηση τοῦ μεσσιανικοῦ ἀπὸ τὸν Λεβινάς, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὡς μεσσία κάθε δίκαιον μὰ πάσχοντα ἄνθρωπον, βλ. Σταῦρος Ζουμπουλάκης, «Ἐμμανουὲλ Λεβινάς: ἡ ὑπέρβαση τοῦ μεσσιανισμοῦ»: *Ἡ μεσσιανικὴ ἰδέα καὶ οἱ μεταμορφώσεις της. Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὡς τοὺς πολιτικοὺς μεσσιανισμοὺς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, (ἐπιμ.: Σταῦρος Ζουμπουλάκης), Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 2011, σ. 428-9: «Μεσσίας εἶναι ὁ πάσχων δίκαιος, κάθε δίκαιος που πάσχει, κάθε ἕνας που ἀναλαμβάνει τὴν ὀδύνη τοῦ κόσμου, που παίρνει στοὺς ὤμους του τὸν πόνον τῶν ἀνθρώπων».

²⁰⁶ Βλ. Paul Ricœur, *Τὸ Κακό. Μία πρόκληση γιὰ τὴ Φιλοσοφία καὶ τὴ Θεολογία*, (μτφρ. – εισ.: Γιώργος Γρηγορίου), Ἀθήνα, Πόλις, 2005, σ. 34: «προαίσθημα ὅτι ἀμαρτία, πόνος καὶ θάνατος ἐκφράζουν μὲ ἕνα πολλαπλὸ τρόπο τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ στὴ βαθιὰ της ἐνότητα».

²⁰⁷ Βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 31-2: «Ἐκεῖνο που κάνει τὸ κακὸ νὰ ἐμφανίζεται ὡς αἰνίγμα εἶναι τὸ ὅτι, τουλάχιστον στὴν ἰουδαιοχριστιανικὴ παράδοση τῆς Δύσης, ἀποδίδουμε μὲ ἕνα κοινὸ ὄρο φαινόμενα τόσο ἀνομοιογενῆ μεταξύ τους, ὅπως ἡ ἀμαρτία, ὁ πόνος καὶ ὁ θάνατος. Μάλιστα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ κακοῦ διακρίνεται ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἐνοχῆς στὸ μέτρο που ὁ πόνος λαμβάνεται διαρκῶς ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς».

καὶ μέσῳ τῆς συμμετρικῆς τοποθέτησης καὶ ἀλληλουχίας ποιημάτων θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ σημασμένων ὡς πρὸς τὸ Θεῖο.

Ἐπιχειρῶντας, λοιπόν, μία ἐν πρώτοις μακροσκοπικὴ προσέγγιση καὶ περιγραφή τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος, γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτὴ ἡ συμμετρικὴ του διάρθρωση γύρω ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἡ Μαγδαληνὴ κατὰ τὸν Θρύλο» (II, 682-3), τὸ ὁποῖο εἶναι δέκατο κατὰ σειρά στὰ δεκαεννέα συνολικὰ ποιήματα καὶ δορυφορεῖται ἀπὸ τὰ «Πρῶτος Παρακλητικὸς» (II, 668) καὶ «Δεύτερος Παρακλητικὸς» (II, 700) ποὺ σκοπίμως τοποθετοῦνται πέμπτο καὶ δέκατο πέμπτο ἀντιστοίχως.²⁰⁸ Τὰ τρία ὡς ἄνω κομβικὰ —φύσει καὶ θέσει— ποιήματα εἶναι τὰ μόνα ποὺ δὲν προκύπτουν ἀποκλειστικὰ μέσῳ μετασηματισμοῦ τοῦ βιβλικοῦ *ὑπο-κειμένου*, ἀλλὰ τὸ μὲν σχετικὸ μὲ τὴ Μαγδαληνὴ ποίημα ἐρείδεται στὸν δυτικὸ θρύλο περὶ μετανοημένης πόρνης,²⁰⁹ οἱ δὲ δύο «παρακλητικοί» ἤχουν περισσότερο ὡς εἰς ἑαυτὸν παράκληση-προτροπὴ γιὰ ἐν Χριστῷ ζωή.

Ἡ αὐξημένη βαρύτητα ποὺ λαμβάνει «Ἡ Μαγδαληνὴ κατὰ τὸν θρύλο» —ἐδῶ ἐντοπίζεται ἄλλωστε καὶ ὁ μοναδικὸς τίτλος ποὺ δὲν παραπέμπει εὐθέως σὲ κάποιον εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, ἀλλὰ καὶ ἡ μοναδικὴ σὲ ὅλη τὴν ποιητικὴ συλλογὴ παρουσία τοῦ ἱαμβικοῦ δεκαπεντασύλλαβου— καὶ οἱ ἰδιαιτερότητες ποὺ ἐντοπίζονται σὲ αὐτήν, καθιστοῦν τὸ ποίημα ἕναν ἐκ τῶν δύο ἀντιθετικῶν νοηματικῶν πυρήνων, στὸ δίπολο τῶν ὁποίων πραγματώνεται ἡ ἐνιαία ποιητικὴ σύνθεση. Στὰ τρία προαναφερθέντα ποιήματα ἐκφράζονται ἀναλαμπὲς πίστεως καὶ ἐλπίδας σωτηρίας μέσα στὴ γενικότερη ἀπογοήτευση καὶ ἀποστροφή ποὺ προκαλεῖ ἡ σκληρότητα τοῦ Θεοῦ.

Ἡ μακροσκοπικὴ περιγραφή τῆς δομῆς τοῦ ὅλου ποιητικοῦ συνθέματος καταδεικνύει ἔτι περαιτέρω τὴν, μέσῳ ἐναλλαγῆς ποιητικοῦ λόγου καὶ θεολογικῶν ἢ ὕμνογραφικῶν κειμένων, *διφωνικότητα* ποὺ χαρακτηρίζει κάθε σημεῖο τοῦ *Ἀνθρώπου ἀπὸ τῆ Γαλιλαία*. Συνεπῶς, ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ κατὰ Bakhtin *συμφραζόμενη διαλογικὴ σημασία*.²¹⁰ Αὐτὸς ὁ ἐξακολουθητικὸς συσχετισμὸς ποὺ προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴν συμπάρθεση κειμενικῶς ἐκπεφρασμένων ἀντίθετων ὄψεων τῶν γεγονότων τοῦ *ὑπο-κειμένου* καθιστᾷ ἰσχύοντα καὶ γιὰ τὴν ὑπὸ μελέτη ποιητικὴ

²⁰⁸ Βλ. Χαράλαμπος Γιαννακόπουλος, «Ὁ ποιητὴς, ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ τραγωδία τῆς κτίσης», *Νέα Ἐστία* 1783 (Νοέμβριος 2005) 772.

²⁰⁹ Στὸ συγκεκριμένο ποίημα ἐντοπίζονται μάλιστα πολλὲς *διακειμενικὲς* σχέσεις μὲ κείμενα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ ὄχι τῆς βίβλου. Περισσότερα γιὰ αὐτὴ τὴν “θύραθεν” *διακειμενικότητα* βλ. ἐδῶ, σ. 102-3.

²¹⁰ Βλ. M.M. Bakhtin, «Πρὸς μιὰ μεθοδολογία τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν», *ὁ.π.*, σ. 241-4.

συλλογή τὰ λόγια τοῦ Bakhtin γὰρ τὸν Dostoyevsky, ὅτι δηλαδὴ «[τ]ὰ πάντα στὸν κόσμον τ[ῆς] βρίσκονται ὀριακὰ κοντὰ στὸ ἐκάστοτε ἀντίθετό τους».²¹¹

Σκοπίμως, τὸ ἐναρκτήριο ποίημα τῆς συλλογῆς («Κατὰ Ματθαῖον Β', 18» [II, 659]) ἀναφέρεται ὄχι σὲ αὐτὴν καθαρτὴν τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ στὴ μαιοφονία, ἥτοι τὴν μαζικὴ σφαγὴ βρεφῶν ἀπὸ τὸν Ἡρώδη ὅταν πληροφορήθηκε πὼς οἱ τρεῖς μάγοι ἔκαναν λόγο γιὰ ἐπικείμενη γέννηση τοῦ «βασιλ[έως] τῶν Ἰουδαίων».²¹² Τὴν προβολὴ τοῦ ἐξωφρενικοῦ —καθότι προκύπτει ἀναιτίως γιὰ τοὺς ἀποδέκτες του, οἱ δὲ ἀποδέκτες του εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν ἀθῶα βρέφη—²¹³ Κακοῦ, διαδέχεται ἓνα κείμενο ἀπολογητικῆς,²¹⁴ ὁ σχετικὸς μὲ τὸ ὡς ἄνω θέμα καὶ ὑπὸ μορφήν ἐρωταπόκρισης λόγος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου.²¹⁵

Μετακειμενικῆς τάξεως ὁ ὡς ἄνω λόγος, ἀποπειρᾶται νὰ σχολιάσει τὴ μαιοφονία καὶ νὰ τὴ δικαιολογήσει στὴ βάση τῶν κάτωθι: α) Ἡ παντελῶς βάνουση αὐτὴ πράξις τονίζει τὸ «μισάνθρωπον» τοῦ Ἡρώδη εὐκρινέστερα ἀπὸ τὸ νὰ σκότωνε μεγαλύτερους σὲ ἡλικία ἀνθρώπους, β) τὰ βρέφη ἀποτελοῦν κατάλληλη προτύπωση καὶ προθυσία τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ, γ) ὁ μαζικὸς αὐτὸς φόνος φανερώνει πὼς συχνάκις οἱ ἄνθρωποι δὲν πάσχουν ἐξαιτίας τῶν ἁμαρτιῶν τους, δ) τὰ ἀπωλεσθέντα βρέφη ἔγιναν μάρτυρες καὶ, συνεπῶς, κέρδισαν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπίγεια ζωὴ. Μὲ τὸ πρῶτο κιόλας ζεῦγμα ποιήματος καὶ παράθεσης πατρολογικοῦ κειμένου τίθεται σὲ *διάλογο* ἢ ἐννοια τοῦ Κακοῦ, ἐνῶ ἀναπόφευκτα οἱ λέξεις —καὶ κυρίως τὰ ἐνδεχόμενα σημααινόμενα— τοῦ ἐνὸς συνηχοῦν μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ

²¹¹ Βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, *Ζητήματα τῆς ποιητικῆς τοῦ Ντοστογιέφσκι*, ὁ.π., σ. 286.

²¹² *Ματθ.*, 2: 2.

²¹³ Πρβλ. τὴ θέση τοῦ Λάγιου γιὰ τὸν ἀδόκητο θάνατο τοῦ γιοῦ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἄλκη. Ἡλίας Λάγιος, «Ἐσχατον σῆμα»: Κωστῆς Παλαμᾶς, *Ὁ Τάφος – Ὁ κύκλος τοῦ Τάφου – Ὁ Πρῶτος Λόγος τῶν Παραδείσων*, Αθήνα, Ἰδεόγραμμα, 1998, σ. 11-2: «Ὁ Ἄλκης Παλαμᾶς, μετέστη τὴν εἰκοστὴ τρίτη Φεβρουαρίου τοῦ 1896, σὲ ἡλικία τεσσάρων ἐτῶν. Ὁ θάνατός του, τρομερὸς καὶ ἀκατανόητος, καθὼς κάθε παιδιοῦ».

²¹⁴ Ὁ ὅρος, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴ Θεολογία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι ἀνέλαβαν νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴ χριστιανικὴ πίστη ἀπέναντι στὶς κατηγορίες τῶν Ἐθνικῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων κατὰ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια, σήμερα ἀναφέρεται στὸν ἀντίστοιχο ἐπὶ μέρους κλάδο τῆς συστηματικῆς Θεολογίας. Περισσότερα γιὰ τοὺς ἀπολογητὲς Πατέρες καὶ τὴν Ἀπολογητικὴ βλ.: Σάββας Ἀγουρίδης, *Ὁ Χριστιανισμὸς ἐναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ Β' αἰῶνα μ.Χ.*, Αθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 1997· Νικόλαος Ε. Τζιράκης, *Ἀπολογητὲς. Συμβολὴ στὴ σχέση τῶν ἀπολογιῶν μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία*, Αθήνα, Ἀρμός, 2003· Μάριος Μπέζος, «Μεταξὺ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς. Πίστη καὶ ἐπιστήμη σὲ ὀρθόδοξη θεολογικὴ προοπτικὴ». *Σύναξι* 17 (1986) 35-51.

²¹⁵ Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Φωτίου *Ἀμφιλόχεια*, τὸ δὲ ἐρώτημα «Τίνος ἕνεκα γεννηθεῖς ὁ Χριστὸς συνεχώρησε δι' αὐτὸν τὴν ἀναίρεσιν προελθεῖν τῶν νηπίων;» ἀπευθύνεται σὲ αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ἀμφιλόχιο Κυζίκου. Στὶς παραπομπὲς στὰ πατρολογικὰ κείμενα ποὺ παρατίθενται διατηρεῖται ἡ παραπομπὴ ἀκριβῶς ὡς ἔχει στὴ συλλογὴ καὶ ἐντὸς παρενθέσεων γίνεται παραπομπὴ στὶς σελίδες τοῦ συγκεντρωτικοῦ τόμου τῶν ποιημάτων τοῦ Ἡλία Λάγιου, κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο: Φώτιος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *P.G.* 101 (II, 660-1). Ὅπου *P.G.* ἐννοεῖται τὸ ἔργο ἀναφορᾶς τοῦ Migne, *Patrologia Graeca*.

ἄλλου, ἀποκτῶντας *διφωνικὴ* σημασία. Ὁ λόγος τοῦ Φωτίου μετριάζει τὸν ὀδυνηρὸ ποιητικὸ λόγο ποὺ προηγεῖται, καθὼς φανερῶνει ὅτι «τὸ ἀπλῶς λεγόμενον κακόν, οὐ πάντως κακόν· ἀλλὰ πρὸς τι μὲν κακόν, πρὸς τι δὲ οὐ κακόν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ἀπλῶς λεγόμενον καλόν, οὐ πάντως καλόν· ἀλλὰ πρὸς τι μὲν καλόν, πρὸς τι δὲ οὐ καλόν».²¹⁶ Πέρα ἀπὸ τῆ φαινομενικῆ σοφιστεία τῆς προηγηθείσας διατύπωσης, δηλώνεται εὐλαλα τὸ (μὲ ἀνθρώπινους ὅρους) ἀνερμήνευτο τῆς θείας βούλησης.

Ἀκολουθῶς, τὸ ποίημα «Κατὰ Μάρκον Α', 1-11» (II, 663-4) ἀφορᾷ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου. Σχετιζόμενα μὲ τὸν τελευταῖο εἶναι τὰ δύο κείμενα ποὺ ἔπονται, τὸ πρῶτο ἐπεξηγηματικῆς τάξης («Τὶ εἰσιν αἱ ἀκρίδες, καὶ τὸ μέλι τὸ ἄγριον, οἷς ὁ Βαπτιστὴς ἐτρέφετο»)²¹⁷ καὶ τὸ δεύτερο προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων. Τοιουτοτρόπως, διευκρινίζεται ἡ σημασιακὴ παρεξήγηση τῶν λέξεων ποὺ περιγράφουν τὴ διατροφή τοῦ Προδρόμου, μὲ σκοπὸ νὰ σκιαγραφηθεῖ ἡ τραχύτητα τοῦ χαρακτήρα του. Παράλληλα, τὰ κείμενα ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων —τῆς Δεσποτικῆς ἑορτῆς δηλαδή, στὴν ὁποία καθοριστικὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ Προδρόμου— διανθίζουν τὴν εὐαγγελικὴ διήγηση μέσω σχολίων καὶ χαρίζουν δραματουργικὴ ἔνταση μὲ τὴ χρήση ἐλεύθερου πλαγίου λόγου. Οὕτως πως, ἡ ἐρώτηση τοῦ Προδρόμου πρὸς τὸν Χριστὸ «τί μοι ἐπιτάτεις τὰ ὑπὲρ ἐμέ;»,²¹⁸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ πρώτου ὡς αὐστηροῦ ἐλεγκτῆ τῆς ἁμαρτίας, λειτουργοῦν ὑποστηρικτικὰ στὴ νοηματικὴ μεταστροφή τῆς εὐαγγελικῆς διήγησης ποὺ συντελεῖται στὸ «Κατὰ Μάρκον Α', 1-11»,²¹⁹ ἀλλὰ παράλληλα ἐπεξηγοῦν τὴν ἴδια διήγηση. Οἱ ὕμνοι μάλιστα ἐπικαλοῦνται τὸν «ἐλευθερ[οῦντα] ἡμᾶς ἐκ τῆς φθορᾶς»²²⁰ καὶ καταλήγουν δοξολογώντας Τον στὰ ἐφύμνιά τους.²²¹

Στὸ «Κατὰ Ματθαῖον Δ', 1-11»²²² σχολιάζεται ὁ πειρασμὸς τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὸν διάβολο. Ὁ Χριστὸς παρουσιάζεται ἀρχικὰ μὲ προβαλλόμενη τὴν ἀνθρώπινη φύση του («Ἐβραῖος στὴν περιβολή, Ἐβραῖος στὴ δίψα καὶ στὴν πείνα του»), γιὰ νὰ αναφερθεῖ «ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, μὲ τὸν δαίμονα» καὶ ἐν τέλει νὰ συνάξει ὡς παντοδύναμος θεὸς «τοῦ Ἀδάμ τὰ σκουπίδια». Ἀντίστοιχα, οἱ ὕμνοι ἀπὸ τὸν *Μεγάλο*

²¹⁶ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς, *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων*: P.G. 90, 413B.

²¹⁷ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, P.G. 78 (II, 665).

²¹⁸ Ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων (II, 665).

²¹⁹ Ὁ Πρόδρομος ἐμφανίζεται νὰ ἔχει τὶς «ὀπτασίες του ἀπὸ μίσος, σκότος καὶ ἀβυσσαῖα, ἐκδικητήρια τέρατα!», νὰ βαπτίζει ἀκουσίως τὸν Χριστὸ καὶ τελικὰ νὰ δέχεται εἰρωνικὸ (γιὰ τὴ φύση του) θάνατο στὸ πλαίσιο γλεντιοῦ. Τόσο εἰρωνικὸ, ποὺ τὸ ποίημα καταλήγει μὲ τὴν ἀπεύθυνση στὸν Ἰησοῦ «νὰ προσφερθεῖ, ἐπὶ πίνακι, μὴ στὴ Σαλώμη ἀλλὰ σ' ἐσένα ἢ κεφαλὴ του» (βλ. II, 664).

²²⁰ Ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων (II, 665).

²²¹ βλ. ὑποσημείωση 97.

²²² II, 666.

Κανόνα τοῦ Ἀνδρέα τοῦ Κρητός, καλοῦν σε μετάνοια, ἐνῶ καίρια ἤχει —μετὰ ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν στὸ ποίημα— ἢ διατύπωση «δεικνύς τὸ ἀνθρώπινον».²²³ Ὁ Ἄνθρωπος ἀπὸ τῆ Γαλιλαία, στὸ ὁμώνυμο ποιητικὸ σύνθεμα, καίτοι δρᾷ σὰν ἄνθρωπος ἐνίοτε, παραμένει ἄτεγκτος θεὸς στὴν ἀπολυτότητα τῶν πράξεών του, συναιρῶντας ἔτσι (διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ δόγμα) τὶς δύο ὑποστάσεις στὸ πρόσωπό Του.

Στὸ «Κατὰ Ματθαῖον Ε'– Ζ'»²²⁴ συντελεῖται τροποποίηση τῶν Μακαρισμῶν. Τὸ κείμενο τοῦ Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης ποῦ παρατίθεται,²²⁵ ἀποτελεῖ μετακειμενικὸ σχολιασμὸ τοῦ «Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν»²²⁶ καὶ ὁμοιάζει περισσότερο μὲ παραβολὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον δύναται ὁ πεπερασμένος ἀνθρώπινος νοῦς νὰ συλλάβει «τὸ πνευματικὸν ὄρος τῆς ὑψηλῆς θεωρίας». Στὴ γραμμὴ αὐτῆ, πολλὰ ἀπὸ τὰ νοούμενα κακά, στὰ ὅποια προτρέπονται οἱ ἄνθρωποι στὸ ἀντίστοιχο ποίημα, εἶναι ἀνοικτὰ πρὸς ἐπαναξιόδοτηση μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ὑπέρ-λογης θείας βούλησης.

Τὰ ἀκολουθοῦντα δύο ποιήματα («Κατὰ Ματθαῖον ΙΑ', 16-24» [Π, 675-6] καὶ «Κατὰ Ἰωάννην Η', 1-11» [Π, 679-680]) καὶ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα ποῦ παρατίθενται, στοιχοῦνται μὲ τὸ κεντρικῆς θέσεως ποίημα «Ἡ Μαγδαληνὴ κατὰ τὸν θρύλο», διότι στὰ μὲν ποιήματα βλέπουμε τὸν Ἰησοῦ νὰ συντρώγει μὲ τελῶνες καὶ πόρνες καὶ νὰ δικαιῶνει τὴ μοιχαλίδα, στίς δὲ —τοποθετημένες ἀνάμεσά τους— εὐχῆς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία τῆς Θείας Μεταλήψεως²²⁷ παρακαλεῖται ὁ Θεὸς νὰ ἐνοικήσει στὸν μέλλοντα νὰ μεταλάβει, κατὰ τὸν τρόπο ποῦ συνυπῆρξε μὲ ἁμαρτωλοὺς στὴν οἰκία τοῦ Σίμωνος τοῦ λεπροῦ καὶ μὲ τὴν πόρνη, ὅταν ἦρθε νὰ τοῦ πλύνει τὰ πόδια. Τὰ πρὶν καὶ μετὰ τὸ κομβικὸ αὐτὸ σημεῖο παρατιθέμενα κείμενα, ἐπιλέγονται ἀπὸ τὴν ὑμνολογία τοῦ Ὁρθρου τῆς Μεγάλης Τετάρτης καὶ ἐπιτονίζουν ἀντιθετικῶς τὴ νοηματικὴ ρευστότητα τῆς ἔννοιας τοῦ Κακοῦ προβάλλοντας τὴ σωτηρία τῆς πόρνης (προετοιμασία γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς Μαγδαληνῆς) καὶ τὴν ἀπώλεια τοῦ Ἰούδα:

Πόρνη προσῆλθε σοι μύρα σὺν δάκρυσι κατακενοῦσα σου ποσί, φιλάνθρωπε, καὶ δυσωδίας τῶν κακῶν λυτροῦται τῇ κελύσει σου, πνέων δὲ τὴν χάριν σου, μαθητῆς ὁ ἀχάριστος, ταύτην ἀποβάλλεται καὶ βορβόρω συμφύρεται, φιλαργυρία ἀπεμπολῶν σε. Δόξα, Χριστέ, τῇ εὐσπλαχνία σου.

(Π, 681)

²²³ Ἀνδρέας ὁ Κρής, *Μέγας Κανὼν* (Π, 667).

²²⁴ Π, 671-2.

²²⁵ Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Νύσσης, *P.G.* 44 (Π, 673-4).

²²⁶ *Ματθ.* 5: 2.

²²⁷ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἀκολουθία τῆς Θείας Μεταλήψεως (Π, 677-8).

Πρὶν μορφοποιηθῶν καὶ μετασχηματισθῶν οἱ ἀφηγήσεις τῶν Σταυροαναστάσιμων γεγονότων, γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν ξηρανθεῖσα συκῆ στὰ «Κατὰ Ἰωάννην ΙΒ΄, 1-44» (II, 688) καὶ «Κατὰ Μάρκον ΙΑ΄, 12-14» (II, 693) ἀντιστοίχως. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἐξηγήσεις ποὺ δίνει ὁ Ὠριγένης²²⁸ ἐπ’ ἀφορμῇ τῆς ἀνάστασης τοῦ Λαζάρου, πὼς «ἀδύνατον γὰρ ἀποθανεῖν τινα παρόντος Ἰησοῦ» καὶ ὁ λόγος τοῦ Θωμᾶ «ἄγωμεν ἵνα συναποθάνωμεν αὐτῷ». Ἀπὸ τῆ μίᾳ τὸ μέγα κακὸ τοῦ θανάτου δὲν δύναται νὰ συμβεῖ παρόντος τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ συμπόρευση μὲ τὸν ἴδιον ὀδηγεῖ σὲ θάνατο τοὺς μαθητές. Στὴν ἐκπεφρασθεῖσα στὸ ποίημα μομφὴ στὴν «ἀναστάσιμη φοβέρα» (II, 688), τὰ ἰδιόμελα ποὺ ἀκολουθοῦν “ἀπαντοῦν” ὀρίζοντας τὴν Ἀνάσταση ὡς «ἐκ φθορᾶς ἐλευθερία».²²⁹ Ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ,²³⁰ τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται μετὰ τὸ σχετικὸ μὲ τὴν κατηραμένη συκῆ ποίημα. Στὸ ἐν λόγῳ μετακείμενο σχολιάζεται καὶ ἡ σχετικὴ εὐαγγελικὴ διήγηση καὶ ἡ *Γένεσις*, ἀφορμῶντας ἀπὸ τὸ —παρὸν σὲ ἀμφοτέρωτα τα κείμενα— δένδρον τῆς συκιάς. Ἡ συκιά, κατὰ τὸν Ὠριγένη, συμβολίζει τὴν ἀνθρώπινη φύση ποὺ δὲν παράγει τοὺς καρποὺς τῆς ἀρετῆς, στὸ ποίημα ποὺ προηγεῖται ὁμως, διαβάζουμε πὼς ἦρθε «ἡ ὥρα ἡ ἄχρηστη ὑπαρξί σου [τῆς συκιάς] τῆ δική μου δικαιοσύνη γιὰ νὰ μάθει», μία δικαιοσύνη ποὺ χάρις στὴν «ἰσάπειρη» δύναμή Του προσφέρει ἀφειδώλευτα τὸ «τραῦμα». Συνεκδοχικὰ λοιπόν, τὸ τραῦμα εἶναι θεοθεν πληγὴ σύμπασας τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ φύλλον τῆς συκῆς συνδέεται καὶ μὲ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἐδεμικὴ πληρότητα, καθὼς μὲ φύλλα αὐτοῦ τοῦ δένδρου κάλυψαν τὴν ἠβικὴ τους περιοχὴ οἱ πρωτόπλαστοι, ἀφοῦ ἔφαγαν τὸν ἀπαγορευμένον καρπὸ. Αἴφνης προβάλλεται πάλι τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ, μὲ τὴν παράθεση τοῦ βιβλικοῦ λόγου «Ἐν ἰδρωτί γὰρ τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου. Ἐπικατάρατος ἡ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου, ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι, καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση».²³¹ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς στὴν περίπτωσιν αὐτὴ συνυπάρχουν καὶ ἀνακαλοῦνται τέσσερα ἐν συνόλῳ κείμενα διαφορετικῆς ἐποχῆς καὶ διαφορετικοῦ γλωσσικοῦ ὅρους (ἡ εὐαγγελικὴ διήγηση ποὺ ἀνακαλεῖ ὁ τίτλος-παραπομπὴ καὶ στὴν ὁποία ἀναφέρεται *μετακειμενικὰ* ὁ Ὠριγένης, τὸ ποίημα, τὸ κείμενο τοῦ Ὠριγένη καὶ ἡ *Γένεσις*) ποὺ διαπλέκονται καὶ ἀλληλοεισχωροῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο.

²²⁸ Ὠριγένης, *P.G.* 44 (II, 689-90).

²²⁹ Σάββατον τοῦ Ἁγίου καὶ Δικαίου Λαζάρου (II, 691).

²³⁰ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, *P.G.* 96 (II, 694-5).

²³¹ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, *P.G.* 96 (II, 694-5).

Στὸ «Κατὰ Ματθαῖον ΚΖ’, 47-50, ΚΖ’, 3-10» (II, 701-2) κεντρικὴ θέση ἔχει ἡ προδοσία καὶ ἡ αὐτοκτονία τοῦ Ἰούδα, ὁ ὁποῖος ὁμῶς παρουσιάζεται νευρόσπαστο τῆς μοίρας του καὶ τοιουτοτρόπως μετριάζεται ἡ εὐθύνη ποὺ ἔχει γιὰ τὴν πράξη τῆς προδοσίας.²³² Αντιστικτικὰ, ἀκολουθεῖ κείμενο τοῦ Παπία ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως²³³ ὅπου περιγράφονται ἀναλυτικὰ οἱ ἀηδιαστικὲς πληγὲς ποὺ ὑπέστη ὁ Ἰούδας πρὶν καταλήξει νὰ αὐτοκτονήσει. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, τὰ ὑμνογραφικὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἐπιλέγονται καταδικάζουν τελεσίδικα τὴ μορφή τοῦ προδότη.

Ἡ ἀναφορὰ στὰ πατρολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα ποὺ παρατίθενται ἐναλλάξ μὲ τὰ ποιήματα, περνᾷ πλέον στὸ ποίημα «Κατὰ Λουκάν ΚΔ’, 13- 32» (II, 708-9) καὶ τὸν ἐκτενῆ λόγο τοῦ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας.²³⁴ Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται ἀναστημένος στὸν δρόμο πρὸς Ἐμμαοὺς καὶ συνομιλεῖ μὲ τὸν Λουκά καὶ τὸν Κλεόπα. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ σχολιασμὸς τῆς δυσπιστίας τῶν δύο στὸ σχετικὸ *μετακείμενο* («καὶ εἰκόσιν μοι οἱ ἄνδρες ἐν πολλῇ ἀμφιγνομοσύνη εἶναι, καὶ μῆτε σφόδρα ἀπιστεῖν, μῆτε σφόδρα πιστεῦειν») ἀλλὰ καὶ τῆς ἐξαφάνισης τοῦ Ἰησοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγνώρισή Του κατὰ τὴν κλάση τοῦ ἄρτου. Οἱ δὲ καταληκτικῆρι οἱ στίχοι τοῦ ἀντίστοιχου ποιήματος συνοψίζουν πλήρως τὸν νοηματικὸ μετασχηματισμὸ τῆς εὐαγγελικῆς διήγησης, συνοψισμένο στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ:

ὁμῶς, ὁ παλαιὸς ἐσπερινῶν, ψυχρὸς καὶ ἀμετάτρεπτος, οὐδέτερος σὰν ἄζωτο ρομφαία κραδαίνει ἀντὶ μηλίτη νὰ κερνᾷ ποὺ κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νίκος. ὁ πλάσας, ἀδιακρίτως, καὶ τιτρώσκει μας, αὐτὸς ποὺ στέρησέ μας, ἐξ ἀρχῆς, τὸ ἀμαράζωτο, ὅτι ἐμεῖς ἐσφραγιστήκαμε τ’ἀρνία του κι ὁ στοργικὸς ποιμὴν μας εἶναι ὁ λύκος.

(II, 708-9)

Μετὰ καὶ τὸ «Κατὰ Ἰωάννην ΚΑ’, 1-23», στὸ ὁποῖο ὁ Χριστὸς ἀπευθύνεται στὸν πρωτόκλητο Πέτρο, παρατίθεται μέρος ἀπὸ τὴν *Πρὸς Κορινθίους Β’* Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου καὶ κείμενο τοῦ Νόννου Πανοπολίτη. Ἡ ἐπιλογή, ὁμῶς, νὰ περιληφθεῖ ἡ λατινιστὶ ἀπόδοση τῆς ἐν λόγῳ Ἐπιστολῆς ἀντὶ γιὰ τὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο ἐγείρει ἀρκετὰ ἐρωτήματα. Ἡ στοχαστικὰ κριτικὴ καὶ φιλολογικὰ σχολαστικὴ ματιὰ τοῦ

²³² Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰούδας ἔχει ἀξιοδοτηθεῖ πολλαχῶς στὴ Λογοτεχνία, ἀπὸ τὴν ταύτισή του μὲ τὴν προδοσία, τὴν καταστροφικὴ ἀπελπισία (Desperatio) καὶ τὴν φιλαργυρία ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ ἀπόλυτου Κακοῦ ἕως καὶ τὴν θεοποίησή του. Χαρακτηριστικὸ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ εὐρύτατο φάσμα εἶναι τὸ ἀφήγημα τοῦ Borges «Τρεῖς ἐκδοχὲς τοῦ Ἰούδα» [Χόρχε Λουῖς Μπόρχες, *Ἄπαντα τὰ πεζά*, τ.1, (εἰς.-μτφρ.-σημ.: Ἀχιλλέας Κυριακίδης), Ἀθήνα, Πατάκη, 2014, σ. 269-76]. Βιβλιογραφικὰ βλ. ἀναλ.: Almut-Barbara Renger, «The ambiguity of Judas: on the mythicity of a new testament figure», *Literature and Theology* (27) 1 (Μάρτιος 2013) 1-17· Dominique Bagge, «Le mythe des Judas dans la littérature française contemporaine», *Critique* 10 (1956) 423-37· Βάλτερ Πούχγερ, *Θρησκευτικὴ λαογραφία Β’. Ὁ Ἰούδας στὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ τῆς βαλκανικῆς*, Ἀθήνα, Ἀρμός, 2015.

²³³ Παπίας ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως, *P.G.* 5 (II, 703).

²³⁴ Θεοφύλακτος ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, *P.G.* (II, 710-13).

Ανδρέα Μπελεζίνη επισημαίνει την απουσία στίξης και γραμματικά λάθη στη μεταγραφή. Ἄν τὰ γραμματικά λάθη πρέπει ὄντως νὰ θεωρηθοῦν *lapsi calami*, ἡ απουσία σημείων στίξεων ἀποτελεῖ ἐμπρόθερη ἐπιλογή καὶ ἀκόμη περισσότερο, ἡ λατινικὴ μετάφραση πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς διαγλωσσικὴ πᾶν *διαλογικὴ* πράξη, ἐφόσον μάλιστα οἱ μετάφραση τοῦ ἱεροῦ κειμενικοῦ *corpus* ἔχει προκαλέσει πλεῖστες δογματικὲς —καὶ ὄχι μόνο— παρεξηγήσεις. Τὸ ἐπιλεχθὲν σημεῖο, μάλιστα, νοηματικὰ θεματοποιεῖ σὲ διαλεκτικὴ σχέση τὸν πόνο μὲ τὴν κατὰ Θεὸν ζωὴ, ἀφοῦ ὁ Παῦλος θεωρεῖ τὴν ἀσθενεία του ὡς θεόσταλη γιὰ νὰ μὴν ἐπαρθεῖ καὶ συμπεραίνει ἐμφατικὰ ὅτι «ἢ γὰρ δύναμις [του] ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται».²³⁵ Τέλος, τὸ καταληκτικὸν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Νόννο Πανοπολίτη, καθὼς προέρχεται ἀπὸ τὴν *Παράφραση τοῦ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου* σὲ δακτυλικὸ ἐξάμετρο, ἀφενὸς συνδιαλέγεται διπλὰ μὲ τὸ διηθημένο/διαμεσολαβημένο βιβλικὸ ὑπο-κείμενο καὶ ἀφετέρου ἀποτίει φόρο τιμῆς στὸν ποιητικὸ πρόγονο, προσφέροντάς μας ἓνα ἐνδοκειμενικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴ θεώρηση τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος ὡς μιᾶς πολὺπλοκης παράφρασης ποὺ καὶ μετατονίζει νοηματικὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ συνάμα τὴ σχολιάζει *διαλογικὰ* μέσα ἀπὸ τὰ ἐπιλεχθέντα καὶ σκόπιμα τοποθετημένα ὑπόλοιπα συναφῆ κείμενα.

Συνοπτικῶς εἰπεῖν, ἐγινε ἤδη ἀντιληπτὸ πὼς στὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν Γαλιλαία* (ἓνα *πόνημα θεολογικόν*) πραγματώνονται *παρακειμενικὲς*, *ἀρχικειμενικὲς* καὶ *μετακειμενικὲς* σχέσεις, κατὰ τρόπο καθοριστικὸ γιὰ τὴ μορφοποίηση τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος καὶ τὴν ἐρμηνεία του. Ὁ τίτλος καὶ τὰ *motto* προτυπώνουν τὴν πολυποίκιλη διχοστασία μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπινου, καλοῦ καὶ κακοῦ, Θεοῦ τιμωροῦ καὶ Θεοῦ τῆς ἀγάπης. Ὁ δηλωτικὸς *ἀρχικειμενικῆς* σχέσης ὑπότιτλος ἀφενὸς κυριολεκτεῖ, καθὼς γίνεται λόγος περὶ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου “ἐπιβάλλει” τὴν καὶ μὲ θεολογικοὺς ὅρους πραγμάτευση τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος.²³⁶ Τέλος, τὰ ἐπιλεχθέντα πατρολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, ὡς μετακείμενα τῆς εὐαγγελικῆς διήγησης, καθίστανται σχόλια καὶ στὰ ἴδια τὰ ποιήματα, διότι τὰ τελευταῖα ἀποτελοῦν —ὡς θὰ καταδειχθεῖ στὸ ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο— *ὑπερκειμενικὸ* μετασχηματισμὸ διηγήσεων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἔτσι, τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποκοτῶν ἀξία διφωνικοῦ σχολιασμοῦ συσχετισμένα μὲ τὸ ὑπο-κείμενο ἢ τὸ ὑπερκείμενο καὶ πλαισιώνουν τὶς μετασχηματιστικὲς διεργασίες ποῦ, χάρις σὲ διακειμενικὲς σχέσεις καὶ παρακειμενικὲς ἐνδείξεις τῶν τίτλων-παραπομπῶν, διαμορφώνουν τὸ *ὑπερκείμενο*.

²³⁵ *B' Κορ.*, 12: 9.

²³⁶ Ἡ λέξις «πόνημα», ἄλλωστε, ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴν εἰδολογικὴ κατάταξη τοῦ ἔργου.

**Υποκεφάλαιο 2.2: Ὁ ὑπερκειμενικὸς μετασηματισμὸς τοῦ εὐαγγελικοῦ ὑποκειμένου στὸν Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν):
Υπερκειμενικὲς, διακειμενικὲς καὶ παρακειμενικὲς σχέσεις. Μία μικροσκοπικὴ θεώρηση.**

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ σύνθετου πλαισίου ποὺ δημιουργοῦν —μακροσκοπικὰ θεωρημένες— *παρακειμενικὲς, ἀρχικειμενικὲς καὶ μετακειμενικὲς* σχέσεις στὸν Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία (ἓνα πόνημα θεολογικόν) ἀποδίδει τοὺς νοηματικοὺς ἄξονες ποὺ διαθέτει τὸ σύνθεμα, δηλώνει τοὺς ἐνδιάθετους ὅρους τῆς πρόσληψής του καὶ θέτει ὑπὸ *διφωνικὸ* σχολιασμὸ τὸ *ὑπερκείμενο* καὶ τὸ *ὑπο-κείμενό* του. Κυρίως, ὅμως, οἱ προαναφερθεῖσες πραγματώσεις πλαισιώνουν ὀργανικὰ καὶ τροφοδοτοῦν τὸν μετασηματισμὸ τῆς εὐαγγελικῆς διήγησής ποὺ ἐπιτελεῖται στὰ ποιήματα (ἢ, καλύτερα, στὰ δεκαεννέα μέρη τοῦ ἐνιαίου ποιήματος).²³⁷ Στὸ παρὸν κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται ἡ διερεύνηση τοῦ τρόπου συντέλεσης τοῦ ὡς ἄνω *ὑπερκειμενικοῦ* μετασηματισμοῦ μέσῳ (*ἐπαν*)*αιτιολόγησής, ἀξιοδότησής, συστολῆς καὶ μεταφώνησης* τοῦ ἐξακολουθητικὰ παρόντος (χάρη στὸν μεγάλο βαθμὸ *διακειμενικότητος* καὶ στοὺς τίτλους ποὺ παραπέμπουν εὐθέως στὴν ἐκάστοτε εὐαγγελικὴ περικοπὴ) καὶ μετασηματιζόμενου *ὑπο-κειμένου*.

Οἱ *παρακειμενικῆς* —καθότι τίτλοι— ἰσχύος παραπομπές, μαζί μὲ στίχους, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν *διακείμενα* τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ τὰ *μετακειμενικῆς* τάξεως παρατιθέμενα κείμενα ποὺ ἐξετάστηκαν στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, φέρνουν ἐξακολουθητικὰ στὸ προσκήνιο τὸ *ὑπο-κείμενο*, τὸ ὁποῖο χάρις τῆς *σμιλευτικῆς* ἐπενέργειας “ἐξεχόντων” στίχων μετασηματίζεται προβάλλοντας «ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ»²³⁸ καὶ οὐσίᾳ τὰ γεγονότα τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ. Συνεπῶς, μὲ ὅρους Γλυπτικῆς, τὸ ποιητικὸ σύνθεμα δομεῖται μὲ δεκαεννέα ἐπὶ μέρους ἔξω (ὑπερκείμενο) λαξευμένα μὲ *διακειμενικοὺς* στίχους πάνω στὸ ὑλικὸ ποὺ παρέχει τὸ *ὑπο-κείμενο* χάρις στοὺς τίτλους-παραπομπές καὶ τὰ ἐν εἴδει παραθέματος πατρολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα (*παρακείμενα* καὶ *μετακείμενα*), μὲ τὸ νόημα νὰ βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ *βάθος* ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν μετασηματισμὸ.

²³⁷ Βλ. Ὑποκεφάλαιο 2.1.

²³⁸ *Μᾶρκ.*, 16: 12.

Πρὶν τὴ μικροσκοπικῆς κλίμακας ἐξέταση τῶν ποιητικῶν μερῶν, κρίνεται σκόπιμο νὰ δηλωθεῖ πὼς στὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία* συντελεῖται *μετάθεση*²³⁹ τοῦ *ὑπο-κειμένου*, στὴν ὁποία δεσπόζοντα ρόλο διαδραματίζει ὁ θεματικὸς μετασχηματισμὸς, συνεπικουρούμενος ἀπὸ μορφικὸς μετασχηματισμοὺς. Οἱ τελευταῖοι —καθὼς ἰσχύουν γιὰ τὸ σύνολο ἔργο— μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἐργασίας μας. Πιὸ συγκεκριμένα, φανερὴ εἶναι ἡ *στιχοῦργηση* τοῦ *ὑπο-κειμένου*, ἀφοῦ ἡ εὐαγγελικὴ διήγηση μεταγράφεται κατὰ κόρον²⁴⁰ σὲ πλεκτὰ ὁμοιοκαταληκτοῦντες στίχους ποὺ θυμίζουν *verset*,²⁴¹ ἐνῶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ Μαγδαληνὴ ποίημα γράφεται σὲ ἰαμβικὸ δεκαπεντασύλλαβο. Ἐπιπλέον, ἐν συγκρίσει μὲ τὸ *υπο-κείμενό* του, τὸ *ὑπερ-κείμενο* ὑφίσταται *κλάδεμα* (*élegage*) ἢ *ζάκρισμα* (*émondage*), ἥτοι «πολλαπλὲς καὶ διάσπαρτες σὲ ὅλο τὸ κείμενο περικοπές».²⁴² Ὡστόσο, οἱ μορφικὲς αὐτὲς μεταπτώσεις ἀφενὸς εἶναι ἥσσονος σημασίας ἐν σχέσει μὲ τὶς ἀντίστοιχες θεματικὲς, ἀφετέρου σημειώνονται κατάχρηστικῶ τῷ τρόπῳ, διότι δὲν ἀποτελοῦν ἀπλῶς *περικοπή* τοῦ *υπο-κειμένου* καὶ ἀκριβῆ —ὡς πρὸς τὸ νόημα— *στιχοῦργησὶ*²⁴³ του. Ἀντιθέτως, πρόκειται γιὰ *θεματικὴ περικοπή* καὶ *θεματικὰ μετατοπισμένη στιχοῦργηση*, καθότι παραλείπονται κυρίως θαύματα καὶ παραβολὲς τοῦ Ἰησοῦ (χωρὶς τὸ ὑπόλοιπο τοῦ *υπο-κειμένου* νὰ παραμένει αὐτούσιο) καὶ μεταγράφονται μὲν —ἐν μέρει— σὲ στίχους οἱ εὐαγγελικὲς περικοπὲς ποὺ δηλώνουν οἱ τίτλοι, ἀλλὰ προστίθενται καὶ καίρια μετασχηματισμένοι θεματικὰ στίχοι.²⁴⁴

Ἄμεσα συναρτημένη μὲ τοὺς θεματικὸς μετασχηματισμοὺς τοῦ *ὑπο-κειμένου* εἶναι καὶ ἡ —μορφικῆς τάξεως— *ἐνδοτροπικὴ μετατροποίηση*²⁴⁵ ποὺ επιτυγχάνεται

²³⁹ Ὡς *μετάθεση* ὁ Genette ὀρίζει τὸν σοβαρὸ μετασχηματισμὸ τοῦ *ὑπο-κειμένου* ἀντιθετικὰ μὲ τὴν *παρωδία*, τὴ *μεταμφίεση* (*travestissement*), τὸ *pastiche*, τὴ *γελοιολογία* (*charge*) καὶ τὴ *χάλκευση*. Βλ. *Παλίμψηστα*, σ. 300-1.

²⁴⁰ Σὲ δεκαεξί ἀπὸ τὰ δεκαεννέα ἐν συνόλῳ ποιητικὰ μέρη.

²⁴¹ Βλ. ὑπόσημείωση 182. Ἀκόμη κι ἂν κανεὶς ἀντιτείνει πὼς καὶ τὸ Εὐαγγέλιο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ στίχους, ἡ παρουσία ἐδῶ τῆς ὁμοιοκαταληξίας (παρότι ἐγείρει ζητήματα ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ «*verset*»), σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ σχετικὰ περιορισμένη ἔκταση τῶν στίχων) δικαιολογεῖ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου *στιχοῦργηση*.

²⁴² *Παλίμψηστα*, σ. 325-6.

²⁴³ Ὡς *στιχοῦργηση* νοεῖται ἡ μετατροπὴ πεζοῦ σὲ ποίημα. Βλ. *Παλίμψηστα*, σ. 307-8.

²⁴⁴ Βλ. *Παλίμψηστα*, σ. 410: «[...] δὲν ὑπάρχει ἀθῶα μετάθεση· ἐννοῶ: ποὺ δὲν τροποποιεῖ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὴ σημασία τοῦ ὑπο-κειμένου της. Παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι, γιὰ [...] τίς περισότερες «μορφολογικὲς» μεταθέσεις [...] αὐτὲς οἱ σημασιολογικὲς τροποποιήσεις εἶναι ἐν γένει ἀκούσιες καὶ ἄμεσες, προϊόντα στρεβλωτικῶν τεχνασμάτων παρὰ συνειδητῆς πρόθεσης». Ἀντιθέτως, στὴν περὶ οὗ ὁ λόγος περίπτωση, οἱ μορφολογικὲς μεταθέσεις ἔχουν ἐμπροθέτως σημασιολογικὴ τροποποιητικὴ ἰσχύ, ἀφοῦ α) Ἡ ἐπιλογὴ τῶν πρὸς μετασχηματισμὸν

²⁴⁵ Ὡς *μετατροποίηση* ὀρίζεται «κάθε εἶδος μεταβολῆς ποὺ ὑφίσταται ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος ἀναπαράστασης τοῦ κειμένου», ἡ δὲ *ἐνδοτροπικὴ μετατροποίηση* ἀναφέρεται σὲ «ἀλλαγὴ ποὺ θίγει τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τοῦ ἀφηγηματικοῦ [...] τρόπου». Βλ. *Παλίμψηστα*, σ. 389.

μέσω τῆς μεταφώνησης²⁴⁶. Ακριβῶς εἰπεῖν, σὸ ποιητικὸ σύνθεμα πραγματώνεται τρεῖς φορές ἀποφώνηση, καθότι ἢ σταθερὰ τριτοπρόσωπη εὐαγγελικὴ ἀφήγησις μετασχηματίζεται: σὸ «Κατὰ Λουκάν Ε', 27-31» (II, 669) σὲ πρωτοπρόσωπη ἀφήγησις τοῦ τελώνη²⁴⁷ καὶ στὰ «Κατὰ Μάρκον ΙΔ', 32-42» (II, 698) καὶ «Κατὰ Ἰωάννην ΚΑ', 1-23» (II, 714) σὲ προσωπικὸ λόγο τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, θα μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ποιήματα στὰ ὁποῖα πραγματώνεται ἀποφώνηση τὰ «Κατὰ Ματθαῖον Ε'- Ζ'» (II, 671), «Κατὰ Ματθαῖον ΙΑ', 16-24» (II, 675-6) καὶ «Κατὰ Ἰωάννην ΙΕ, 1-17» (II, 696-7), ἐρειδόμενα ὅμως σὲ ἀντίστοιχους παρατιθέμενους —καὶ ἐκτενεῖς— εὐθείς λόγους τοῦ Ἰησοῦ στὶς ἀντίστοιχες εὐαγγελικὲς περικοπές.

Ἐκκινῶντας ἀπὸ τὸ «Κατὰ Ματθαῖον Β', 18» (II, 659), γίνεται ευθὺς ἐξαρχῆς αἰσθητὴ ἢ διακειμενικὴ παρουσία τοῦ ὑπο-κειμένου, καθὼς ἢ ἐλλειπτικὴ —καὶ ἔντονα προβαλλόμενὴ χάρις στὴν ἄνω τελεία ποὺ τὴν ἀποκόβει ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο στίχο— πρώτη πρόταση «Φωνὴ ἐν Ραμαῖ.» προέρχεται αὐτούσια ἀπὸ τὴν εὐαγγελικὴ παραπομπὴ τοῦ τίτλου. Καθὼς πρόκειται μάλιστα γιὰ τὴν μικρότερη σχετικὴ βιβλικὴ περικοπὴ, δύναται νὰ παρατεθεῖ πλήρης ἐδῶ: «φωνὴ ἐν Ῥαμαῖ ἠκούσθη, θρῆνος καὶ κλαυθμὸς καὶ ὄδυρμὸς πολὺς· Ῥαχὴλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς, καὶ οὐκ ἤθελε παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν».²⁴⁸ Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ συγκεκριμένο ποιητικὸ μέρος ἀναφέρεται ἐν γένει στὰ γεγονότα τῆς γέννησις καὶ τῆς μαιοφωνίας, ἐπιλέγεται σκόπιμα μόνον αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς εὐαγγελικῆς διήγησις, καθότι πρόκειται γιὰ ἐνοφθαλμισμένη προφητεία τοῦ Ἰερεμῖα καὶ ἀξιοποιεῖται μετασχηματιστικῶς τῷ τρόπῳ στὴ συνέχεια. Πιὸ συγκεκριμένα, ἰσομετρικὰ δομημένο τὸ ποιητικὸ αὐτὸ μέρος καὶ ἀποτελούμενο ἀπὸ δεκαεξὶ στίχους, στοὺς πρώτους ἑπτὰ ἀναπαράγει νοηματικὰ τὸ ὑπο-κείμενο:

²⁴⁶ Ὡς μεταφώνηση ὀρίζεται μία ἀλλαγὴ στὴν ἀφηγηματικὴ φωνή. Βλ. Παλίμψηστα, σ. 405: «Ἡ μεταφώνηση μπορεῖ [...] νὰ λάβει δύο στοιχειώδεις ἀντιθετικὲς μορφές: τὴ φώνηση (πέραςμα ἀπὸ τὸ τρίτο σὸ πρῶτο πρόσωπο), καὶ τὴν ἀποφώνηση (τὸ ἀντίστροφο, πέραςμα ἀπὸ τὸ πρῶτο σὸ τρίτο πρόσωπο): καὶ μιὰ μορφή συνθετικὴ, τὴν καθαρτὴ μεταφώνηση: ἀντικατάστασις τοῦ “πρῶτου προσώπου” ἀπὸ κάποιον ἄλλον».

²⁴⁷ Ἡ ὁμοδιηγητικὴ ἀφήγησις τοῦ τελώνη, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι προβάλλει ἐμφατικῶς ἓνα δευτερεῖον πρόσωπο τοῦ ὑπο-κειμένου, παρέχει τὸ ἀφηγηματικὸ σχῆμα ποὺ ἐπιτρέπει ἐντονότερο θεματικὸ μετασχηματισμὸ. Συνεπῶς, τὸ συγκεκριμένο ποίημα ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη μετασχηματιστικὴ ἀξία (ἄλλωστε εἶναι τὸ μοναδικὸ ποίημα σὸ ὁποῖο κεντρικὴ θέση δὲν κατέχει ὁ Χριστὸς καὶ ἡ ἀφήγησις εἶναι πρωτοπρόσωπη, καθὼς στὰ «Κατὰ Μάρκον Α', 1-11», «Κατὰ Λουκάν Ε', 27-31», «Ἡ Μαγδαληνὴ κατὰ τὸν μῦθο» καὶ «Κατὰ Ἰωάννην ΙΒ', 1-44» —τὰ ποιήματα δηλαδὴ ποὺ στὸν θεματικὸ τους πυρήνα τοποθετοῦνται ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ τελώνης, ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ὁ Λάζαρος ἀντίστοιχα— ἡ ἀφήγησις εἶναι τριτοπρόσωπη).

²⁴⁸ Ματθ., 2: 18.

Φωνὴ ἐν Ραμᾶ· ἔκλαιγε κι ὀδυρόνταν ἡ Ραχὴλ σὲ θλίψης βαρυχείμωνο,
ὡς εἶδε τὴ σπορά τῆς ν' αφανίζει, ὠμοβόρο, τὸ ἀνόσιο στίφος.
ποὺ ἀπαρηγόρητη θρηνοῦσε τὰ πονήματά τῆς ἀντηχοῦσε μέσα τῆς το, τρισαλίμονο,
καθὼς θεωροῦσε, ἄσπλαχνα νὰ τὰ θερίζει φάσγανο, κοντάρι, ξίφος.

ἰδοῦ, διαβαίνει ἄγγελος θανάτου τὸν ροδῶνα εὐώδη τοῦ νεογέννητου,
κι ἐνῶ ματαιῶς παρακαλεῖ καὶ στηθοδέρνεται ἡ κάθε δόλια μάνα,
παραπετιοῦνται ἄχρηστα ἡ κουδουνίστρα, ἡ κούνια καὶ τὸ πρῶτο χτένι του.

Στὸν κομβικὸ ὄγδοο στίχο²⁴⁹ («Ψηλὰ ὁ αἶνος ἀφθαρτάτατος, κάτου νεκρώσιμη ἡ
καμπάνα») σημαίνεται ἡ διαφορὰ Θεοῦ («ψηλὰ») καὶ ἀνθρώπων («κάτου»), ὥστε
νὰ καταλήξει τὸ ποίημα στὴν ἀνατρεπτικὴ *αἰτιολόγησι*²⁵⁰ τοῦ μαζικοῦ θανάτου τῶν
βρεφῶν: ²⁵¹

μά, ἄσπιλο νὰ κριθεῖ τὸ παρατέτοιο φονικό, ἀγνὸ καὶ ἀλοιδώρητο,
τί σημασία ποὺ σφάζαν χίλιες; δυὸ χιλιάδες; τρεῖς; ψυχούλες οἱ λεγεῶνες;
ἓνα κρατεῖ· ἡ ἐκπλήρωση τῆς προφητείας. ἓνα καὶ στράφτει· ἡ δόξα τοῦ ἀχώρητου.
τὸ θεῖο βρέφος διαπιστοῦται ἀσφαλές, παραδομένο σ' ἀπροσμέτρητους αἰῶνες.
ὅτι, τῆς Τρισεθότητος, δὲν τῆς ἀρκεῖ νὰ τοῦ προσφέρνουμε χρυσὸ, σμύρνα καὶ
λίβανο.

αὐτὸς λαβύρινθος καὶ ἥρωσ καὶ θεοκτονία, ἐμεῖς μονάχα ἡ χρῆση τοῦ μίτου.
στὰ χέρια του τὰ νήπια λάσπη γιὰ νὰ ψέσει τοῦβλα μὲς στὸν κλίβανο,
τὰ τέκνα τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀρμόζουσα θυσία γιὰ τὴν ὑπαπαντὴ του.

Ἡ *αἰτιολόγησι* τοῦ ἀποτρόπαιου ἀφανισμοῦ τῶν βρεφῶν εἶναι ἡ ἐξήγηση: ἡ ἐκπλήρωση
τῆς προφητείας τοῦ Ἰερεμίας²⁵² καὶ ἡ —δανεισμένη ἀπὸ τὸ *μετακειμενικῆς* τάξεως
κείμενο τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου, τὸ ὁποῖο παρατίθεται στὴ

²⁴⁹ Κομβικὸ —πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιθετικὴ του συμμετρία— λόγῳ τοῦ ὅτι βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν πρώτη
θεματικὴ ἐνότητα ποὺ “κλείνει” μὲ τὴν τριπλῆ ἀντιθετικὴ ἀντιστοιχία τοῦ τέταρτου μὲ τὸν ἕβδομο
στίχο («φάσγανο, κοντάρι, ξίφος» - «ἡ κουδουνίστρα, ἡ κούνια καὶ τὸ [...] χτένι» καὶ τὴ δεύτερη ποὺ
σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ «μά,» τοῦ ὄγδου στίχου.

²⁵⁰ Ὡς μεταθετικὸς τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο εἰσάγεται ἓνα κίνητρο ἐκεῖ ποὺ τὸ ὑπο-κείμενο δὲν εἶχε ἢ
δὲν ὑπαινισσόταν κανένα. Στὴν ἴδια λογικὴ ὀρίζονται ἡ *ἀπαιτιολόγησι* (ὡς ἀπάλειψη ἢ ἀπόκρυψη μιᾶς
ἀρχικῆς αἰτιολόγησις), ἡ *ματαιολόγησι* (ὡς ἀντικατάσταση ἐνὸς κινήτρου ἀπὸ ἓνα ἄλλο, ἐνίοτε μέσῳ
συνδυασμοῦ ἀπαιτιολόγησις καὶ ἀπαιτιολόγησις) καὶ ἡ *ὑπεραιτιολόγησι* (ὡς ἐξήγησι τῶν ἀρχικῶν
αἰτιολογήσεων τοῦ ὑπο-κειμένου). Βλ.: *Παλίμνηστα*, σ. 447-8.

²⁵¹ Ὁ τελευταῖος αὐτὸς παρατιθέμενος στίχος, μὲ δεσπόζοντα τὰ ὑλικά κατάλοιπα τῆς βρεφικῆς
ἀπώλειας, στοιχεῖται στὴν παράδοση κειμένων, ὅπως ὁ παλαμικὸς *Τάφος* (βλ. Κωστής Παλαμᾶς,
Ἄπαντα. Τόμος Δεύτερος. Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι, Ὁ Τάφος, Ὁ Πρῶτος Λόγος τῶν Παραδείσων, Οἱ
Χαιρετισμοὶ τῆς Ἠλιογέννητης, Ἡ Ἀσάλευτη Ζωή, (γεν. φιλ. ἐπ.: Κ. Γ. Κασίνης, ἐπιμ.: Νικόλαος Ἀ. Ἐ.
Καλοσπύρος), Ἀθήνα, Ἴδρυμα Κωστή Παλαμᾶ, 2019, σ. 58: «τὸ χρυσὸ τὸ χτένισμα / μὲ τὰ χρυσὰ τὰ
χτένια / πάρτε ἀπ' τὴ μαννούλα σας / μαλλάκια μεταξένια» [ὁ ἐπιτονισμὸς δικός μου]· σ. 71-2: «Τί
μοῦ σώρισαν ἐδῶ / σὰ νὰ εἶμαι τάφου λάκκος; / Ὡ! τὰ παιγνιδάκια του ! ... / προσμένει ὁ
ἀνθρωπάκος // [...]—Τὸ σπαθάκι του ἄπραγον / ἤρθεν ἐδῶ νὰ γύρη...— / —καὶ τὸ караβάκι του / χωρὶς
καρaboκύρη!—») ἢ ἡ «Ὡδὴ σ' ἓνα παιδάκι» (*Ἐλεγεία καὶ Σάτιρες*) τοῦ Κ. Γ. Καρυωτάκη (βλ. Κ. Γ.
Καρυωτάκης, *ὁ.π.*, σ. 136: «Ἀφρόντιστα ἔχουν μείνει / τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ δῶρα / γυρεύουν τὰ χεράκια /
ποὺ σάλευναν σὰν κρίνοι / [...] Στὴν ἄδεια ζαρτινιέρα / τὰ παιχνίδια σου βάνω / Ἡ μαϊμού σου καβάλα
/ στὸ προβατάκι πάνω. / Ὑστερα ἡ πεταλούδα / μὲ τὰ φτερά μεγάλα»).

²⁵² Καίτοι στὸ ὑπο-κείμενο δὲν ἀναφέρεται «ἵνα πληρωθεῖ ἡ γραφή», ὅπως σὲ ἄλλα σημεῖα ποὺ
δηλώνεται ἐκπλήρωση προφητείας, ἀλλὰ «τότε ἐπληρώθη τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Ἰερεμίου τοῦ προφήτου
λέγοντος».

συνέχεια— προτυπωτική θυσία²⁵³ τῆς Θυσίας τοῦ κατὰ πάντα ἀθώου Ἰησοῦ (στὴν τελευταία περίπτωση συνεπῶς ἐντοπίζεται *ὑπεραιτιολόγηση*). Οἱ ὑλικές ἐνδείξεις τῆς παιδικῆς ἀθωότητος καὶ εὐδαιμονίας τοῦ ἑβδομου στίχου («κουδουνίστρα», «κούνια», «χτένι») συστοιχοῦν μὲ τὰ ὄπλα τοῦ βίαιου ἀφανισμοῦ τῶν βρεφῶν στὸν τέταρτο («φάσγανο, κοντάρι, ξίφος»). Τὰ ὑλικά αὐτὰ τρίπτυχα συμπληρώνονται στὸν δέκατο τρίτο στίχο μὲ τὰ ἀνεπαρκῆ πιά γιὰ τὸν Θεὸ δῶρα τῶν μάγων («χρυσό, σμύρνα καὶ λίβανο»), δῶρα ποὺ οὐσιαστικὰ ἀντικαθίστανται μὲ τὴ θυσία τῶν «τέκν[ων] τοῦ ἀνθρώπου» γιὰ τὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ θείου βρέφους. Ἡ Ὑπαπαντὴ, δηλαδὴ ἡ ὑποδοχὴ τοῦ βρέφους Ἰησοῦ στὸν ναὸ ἀπὸ τὸν Συμεῶν (τὸν ἐπονομαζόμενο θεοδόχο) τίθεται στὸ τέλος τοῦ ποιήματος —ἀντιστικτικὰ μὲ τὸν ἐναρκτήριο κοπετὸ τῆς Ραχήλ—, τονίζοντας τὴ θεϊκὴ χαρὰ ἐνάντια στὴν ἀνθρώπινη δυστυχία.

Ἔπεται τὸ «Κατὰ Λουκὰν Β΄, 41-51» (II, 662), τὸ ὁποῖο ἀναπαράγει τὸ ἐπεισόδιο τῆς διδασκαλίας τοῦ νεαροῦ Ἰησοῦ στὸν Ναό, ὅπου τὸν βρῆκαν ἡ Μαρία καὶ ὁ Ἰωσήφ μετὰ ἀναζήτησι τριῶν ἡμερῶν. Παρότι ὅμως ἡ εὐαγγελικὴ παραπομπὴ τοῦ τίτλου περιλαμβάνει τὴν ἀναζήτησι τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν τελικὴ εὔρεσί του, στὸ ποίημα τονίζεται μονάχα ἡ εἴσοδος του στὸν Ναό καὶ τὰ λόγια του ἐκεῖ. Ὁ θεάνθρωπος «εἰσηλθε θριαμβικῶς» καὶ σὰν τὸ σπίτι του «προσπέρασε καταφρονετικὰ τοὺς γραμματεῖς καὶ μῆκε στὰ ἄδυστα». Ἡ ἀναφορὰ στὸν πρῶτο στίχο ὅτι «ἐκοίταξε τὰ περιστέρια ζωντανὰ κι ἀμάδητα» προέρχεται ξανὰ ἀπὸ τὴ Καινὴ Διαθήκη καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ἴδιο κεφάλαιο τοῦ Κατὰ Λουκὰν, ἀλλὰ σὲ προγενέστερο χωρίο, ὅπου περιγράφεται ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ-ὀκταήμερου βρέφους στὸν ναὸ (πιάνει τὸ νῆμα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ προηγούμενου ποιήματος), κατὰ τὴν ὁποία ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὶς Γραφές, νὰ θυσιάσουν «ζεῦγος τρυγόνων ἢ δυὸ νεοσσοὺς περιστερῶν».²⁵⁴ Ἐπανερχεται τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν ευθύνη γιὰ τὴν πρώτη ἀδελφικὴ δολοφονία (βλ. τὸ ποίημα «Κάϊν» ποὺ ἐξετάστηκε στὸ 1^ο Κεφάλαιο) καὶ ὁ Χριστὸς ἐπιρρίπτει τὶς ευθύνες σὲ ἀμφοτέρω τὰ ἀδελφία, ἀποποιούμενος κάθε συμμετοχὴ του, μὲ τὴν ἐπικρότησι τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων. Σημαντικότερο καὶ πλέον σχολιαστικὸ ἐμφανίζεται τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ποιήματος:

²⁵³ Μάλιστα, ὁ πρῶτος στίχος τῆς τελευταίας στροφῆς (ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ *διακειμενικὴ* ἀναφορὰ στὸ *Μαθ.*, 2: 11: «καὶ πεσόντες προσεκύνησαν αὐτῷ, καὶ ἀνοίξαντες τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν προσήνεγκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσὸν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν») ἀναιρεῖ τὰ δῶρα τῶν μάγων ὡς κατάλληλα γιὰ τὴν ἐπὶ γῆς ὑποδοχὴ τοῦ Χριστοῦ, ὥστε στὴ συνέχεια νὰ προβληθεῖ ὡς *sine qua non* συνθήκη ἡ αἱματηρὴ θυσία τῶν νηπίων (ἡ ὁποία ὅμως ἀντίκειται στὴν κυριακὴ ρῆσι «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν»: *Μαθ.*, 12: 7).

²⁵⁴ *Λουκ.*, 2: 24.

δωδεκαετής, θρασὺς καὶ παντογνώστης, ἤδη λοιμικὴ καὶ μάχαιρα, ἀνέλυε, συμπύκνωνε καὶ ἀναιροῦσε διὰ τῆς παρουσίας του τὸν Νόμο. ξεθεμελιώνοντας τὰ λόγια τους, ὅπως ὁ λιχνιστὴς ἀνακατώνει τ' ἄχαρα, φανέρωνε, θεοπρεπῶς, τὸν δρόμο ποὺ διδάσκειται τὸν τρόπο.

ἀποκάλυψε τοὺς πόνους ἀνιάτους, παιδογελώντας κι ἐπιχαίροντας, τὴ γέενα τοῦ πυρὸς γιὰ μᾶς, τὰ ρόδα καὶ τὰ κρίνα ἐσαεὶ ἀμάραντα. ὅπως (ὀρθά), μὲ δίχως σέβας πρὸς τὴν ἡλικία τους, εὐτέλιζε τοὺς γέροντας, ταπείνωνε ἕναν λαό, τὴν ἀνθρωπότητα, ἐσέναν, ἕνα σούρουπο στὸν Τάραντα.

Ὑπογραμμίζεται, λοιπόν, τὸ θάρρος (θεωρημένο ὡς θράσος) τοῦ μικροῦ ὡς πρὸς τὴν ἡλικία Χριστοῦ καί, κυρίως, ἡ ἀναθεωρητικὴ του στάση ἀπέναντι στὸν θεῖο Νόμο, ἐφόσον μάλιστα ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ ἐνσάρκωσή του [πρβλ. «κάτοχος τῆς Τορά (διότι ἦτο ἡ Τορά)»]. Τὸ δὲ ρῆμα «ἀναιροῦσε», ἀντιβαίνει στὴν ἀπόφανση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰησοῦ «μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι»,²⁵⁵ ἐνῶ οἱ μετοχῆς «παιδογελώντας κι ἐπιχαίροντας» συνηγοῦν μὲ τὸν στίχο «θὰ πνίξει ἀμαρτωλούς καὶ δίκαιους στὴν παιδικὴ του μπόρα» καὶ θέτουν τὴ θεότητα ὡς χαιρέκακο παιδί ποὺ φανερώνει τὴν καταστροφὴ καὶ τὸν πόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παντοτινὴ δόξα Του. Ἐκεῖ ποὺ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο ἀποδίδει στὸν Θεὸ «τὰ ρόδα καὶ τὰ κρίνα ἐσαεὶ ἀμάραντα», τὸ πρῶτο προορίζει τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴ «γέενα τοῦ πυρὸς», ἦτοι γιὰ τὴν κόλαση. Ἀκολούθως, τὸ ἐν παρενθέσει σχόλιο τοῦ προτελευταίου στίχου καταδεικνύει τὴν στρεβλότητα τῶν Γραμματέων καὶ τῶν Φαρισαίων καὶ τὴν ἴδια στιγμή δείχνει νὰ συμμερίζεται τὴν προτροπὴ τοῦ Παύλου στὴν πρώτη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Τιμόθεο (4:12): «Μηδεὶς σου τῆς νεότητος καταφρονεῖτω». Ἡ κλιμακούμενη ἀναφορὰ τῶν θυμάτων τοῦ εὐτελισμοῦ ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἀκολουθεῖ αὐξητικὴ (πληθυσμιακὰ) πορεία (γέροντες, ἕνας λαός, ἢ ἀνθρωπότητα), γιὰ νὰ καταλήξει στὴν πολλαπλῶν σημασιῶν ἀποστροφή «ἐσέναν» καὶ τὴν ἀκόμη πιὸ σιβυλλικὴ ἀναφορὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Τάραντα. Πολλὲς εἶναι οἱ ἐρμηνευτικὲς διαδρομὲς ποὺ μποροῦν νὰ ἐκκινήσουν ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῆς σπαρτιατικῆς αὐτῆς ἀποικίας· μία πιὸ πειστικὴ καὶ ἀξιομνημόνευτη εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι ἄποικοι τῆς περιοχῆς εἶχαν ἕνα (λεκτικὰ τουλάχιστον) κοινὸ μὲ τὸν Χριστό, διότι ὀνομάζονταν Παρθεναίαι ἢ «γιοὶ τῆς Παρθένας», ἔχοντας μητέρα μία ἄγαμη Σπαρτιάτισσα καὶ πατέρα ἕναν περίοικο ποὺ ἦταν ἐλεύθερος πολίτης ἀλλὰ δὲν ἦταν Σπαρτιάτης.

²⁵⁵ *Ματθ.*, 5: 17.

Ὁ Ἰωάννης ὁ βαπτιστὴς πρωταγωνιστεῖ στὸ «Κατὰ Μάρκον Α΄, 1-11» (II, 663), ποίημα ποῦ ξεκινᾶ (στ. 1) μὲ τὴν περιγραφή του, ὅπως ἀκριβῶς σκιαγραφεῖται στὴν ἀρχὴ τῆς διήγησος τοῦ Μάρκου (1:6):

ἦν δὲ ὁ Ἰωάννης ἐνδεδυμένος τρίχας
καμήλου καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν
ὄσφυν αὐτοῦ, καὶ ἐσθίων ἀκρίδας καὶ μέλι
ἄγριον.

Φορώντας καμηλότριχα, μὲ ζώνη
σκοίνινη, τρεφόμενος μετὰ
ἀκριδῶν κι ἄγριου μέλιτος

Ἀντίστοιχα, στὸν δεῦτερο στίχο ἀπηχεῖται ἡ γνώριμη ἀναπαράσταση τοῦ προσώπου τοῦ Προδρόμου ὡς «βαρύθυμ[ου] καὶ καταγγελτικ[οῦ], ἐνῶ τὸ πρῶτο “πλῆγμα” ἐπιφέρεται στὸν στίχο «ὁ Ἰωάννης, ποῦ μετονομάστηκε νὰ γένει τοῦ Κυρίου βαπτιστὴς ἀθέλητος», χάρις στὸν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ στὸ τέλος. Ἡ ἀκούσια ἐν τέλει Βάπτισις ἐγκείται στὸ γεγονὸς τῆς ὀλοσδιόλου διαφορετικῆς καὶ τιμωρητικῆς μεγαλεπήβολης ἀντίληψος ποῦ εἶχε ὁ Ἰωάννης γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία. Ἡ ἀντίθεση ἀποδίδεται ἐναργῶς στὴ δεῦτερη στροφή:

ὦ, οἱ ὄπτασιες τοῦ ἀπὸ μίσος καὶ σφαγῆ, σκότος καὶ ἀβυσσαῖα, ἐκδικητήρια
τέρατα!
ποῦ ἐζύγωσε τὰν Ἰορδάνη, ἀνυπόδητος ὁ μαραγκός, τὴ λαμπροφορεμένη
καλομέρα,
ὁ ἐρημίτης προσευχήθηκε γιὰ τάγματα ὀργῆς νὰ ἐκθεμελιώσουνε τὰ τετραπέρατα.
τὰ ἐπουράνια ἠνεώχθη καὶ ἐπεφάνη ὀλάσπρη, ὀλοτρέμουλη περιστέρα

Ὅπως καθίσταται φανερό, οἱ μονοὶ στίχοι παρουσιάζουν τὶς ἐνοραματικὲς καὶ βίαιες προσδοκίες τοῦ Βαπτιστῆ, στὶς ὁποῖες ὅμως ἀπαντοῦν στοὺς ζυγούς στίχους ἕνας ξυπόλυτος μαραγκός (ἐπιτούτου προβολὴ τῆς ἀπλοϊκῆς ἀνθρώπινης φύσης) καὶ τὸ περιστέρι-σύμβολο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀπόρροια τῆς παραπάνω ἀπροσδόκητης παρουσίας τοῦ Μεσσία ἐπὶ γῆς ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση τοῦ λάθους ἐκ μέρους τοῦ Ἰωάννη γιὰ ὅσα ἔπραξε στοὺς δύο πρώτους στίχους τῆς τρίτης στροφῆς καὶ, ἐν συνεχείᾳ, ἡ ὑποχρεωτικὴ ὑπακοὴ στὸ θεῖο κέλευσμα. Ἡ τριτοπρόσωπη φωνὴ τῶν τριῶν πρώτων στροφῶν, στὴν τελευταία τέταρτη, δίνει τὴ θέση τῆς σὲ ἀπεύθυνση πρὸς τὸν Κύριο, στὴν ὁποία τονίζεται τὸ ἄστοργο ἦθος του, ἐφόσον στὶς «φάλαγγες ρομφαιοφόρες» ποῦ ἀνέμενε ὁ πιστὸς του Πρόδρομος προτάσσει «νεραῖδογέννητα» καί, πολὺ περισσότερο ταπεινώνει τὸν ὑπηρέτη του καὶ πρόδρομο, προβλέποντας γιὰ αὐτὸν ἕναν τόσο ἀταίριαστο θάνατο (σὲ συγκείμενο ποῦ ἀποτελοῦν «στῆθος κορασιᾶς, ἠδύποτα καὶ νοστιμιές» στὸ γλέντι

του Ἡρώδη). Ἐξ οὗ καὶ ἡ καταλητήρια διαπίστωση ὅτι πρέπει «να προσφερθεῖ, ἐπὶ πίνακι, μὴ στὴ Σαλώμη ἀλλὰ σ' ἐσένα [=τὸν Χριστό] ἡ κεφαλὴ του». ²⁵⁶

Ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Ὠρίωνα στὸν πρῶτο στίχο τοῦ «Κατὰ Ματθαῖον Δ', 1-11» (II, 666-7) δύναται νὰ συνδέσει το ἐν λόγῳ μέρος με το «Κατὰ Λουκάν Β', 41-51» καὶ αὐτὸ —παραδόξως— χάρη στον σκορπιό. Ἐξηγοῦμαι: ἡ αἰνιγματικὴ ἀναφορὰ στὸν Τάραντα, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἤδη λόγος, συνδέεται με τὸν μυθικὸ Ὠρίωνα ποὺ πεθαίνει ἀπὸ δῆγμα σκορπιοῦ, ἂν συσχετισθεῖ με τὸ ἐμβληματικὸ σῆμα τῆς πόλης ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἕναν σκορπιὸ ποὺ κρατοῦσε στέμμα ἀνάμεσα σὲ τρία κρίνα. Ἔτσι, ἡ σαρανταήμερη πάλη τοῦ Θεανθρώπου με τοὺς πειρασμοὺς συντελεῖται σὲ μοναχικὸ περιβάλλον, πλὴν με τὴν ἑναστρη παρουσία τοῦ Ὠρίωνα. Προβάλλεται ἡ ἀπόλυτη ὑπακοὴ στὸ πατρικὸ θέλημα (στ. 2) καὶ ἡ ἀπόκρυψη «στὶς μετέπειτα ἀφηγήσεις» τῶν ἀνθρώπινων ἀδυναμιῶν κατὰ τὸν πειρασμό («δὲν καταδέχτηκε τό, κρύωνα»). Ἐπιπλέον, ἡ ἐνατένιση τοῦ οὐρανοῦ «στὴν τρωκτικὴ ἀπεραντοσύνη του» σὰν ἕνα «ἄδειο τέρας» ὑποδεικνύει ἀφενὸς τὴ ἐπιθετικὴ στάση τοῦ θεοῦ καὶ ἀφετέρου τὴν κενότητα τῶν οὐρανίων δωμάτων. Παράλληλα, ἡ σύνδεση με τὸν Ἰωάννη ἐπιτυγχάνεται με τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἰησοῦ ὡς κλασικοῦ Ἑβραίου στὴν ἀνθρώπινη φύση του: «Ἑβραῖος στὴν περιβολή, Ἑβραῖος στὴ δίψα καὶ στὴν πείνα του. / στὰ ὄραματά του δέσποζε, σιωπηλό καὶ αἵματοβαμμένο, τὸ φεγγάρι». Ἑβραῖος δηλαδὴ ποὺ προσμένει ἕναν αἵματηρὸ Μεσσία-ἀπελευθερωτὴ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ ἰσότητα με τὸν δαίμονα («τρὶς φορές κονταροχτυπήθηκε, ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, με τὸν δαίμονα») διασαλεύει τὰ ὅρια μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ ἢ (ἀναλόγως τὸ πῶς θὰ θεωρηθεῖ) ἀποδίδει παντοδυναμία καὶ στὸ κακό, ἐνῶ καταλυτικὴ γιὰ τὸν μετατονισμὸ τοῦ βιβλικοῦ χωρίου εἶναι ἡ παρένθεση «(ἐπίγειες φυσικὰ)», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σχόλιο στὴν ἄρνηση τῆς «δύναμη[ς], τ[ῆς] βασιλεία[ς], τ[ῆς] δόξα[ς]» ἐκ μέρους τοῦ Ἰησοῦ: ἀρνεῖται μὲν κάθε δόξα (μαζὶ με τὴ σωματικὴ ἡδονὴ τοῦ γυναικείου στήθους), ἀλλὰ μονάχα στὴ γῆ, ἐφόσον διατηρεῖ καὶ χαίρεται ὅλα αὐτὰ ἀτελεύτητα στοὺς οὐρανοὺς. Ἡ νίκη τοῦ Χριστοῦ σημαίνεται με τὴν ὑποταγὴ τῶν ἄγριων ζώων σὲ αὐτόν, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τῶν πάντων, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν ἐμφατικὴ (πάλι μετὰ ἀπὸ ἄνω στιγμὴ) τελικὴ πρόταση «να συνάξει, σὲ ἡμίφως, τοῦ Ἀδάμ τὰ σκουπίδια».

²⁵⁶ Πρβλ. Παντελῆς Μηχανικός, «Ἐμπιστευτικὸ γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Βαπτιστῆ» (1975): «Καὶ μὴ ξεχνᾷς πὼς σὲ θαύμασα ὅταν με τὸ κεφάλι κομμένο μέσα στὸν δίσκο ἔρριξες μιὰ δυνατὴ φτυσιὰ μέσα στὰ μούτρα τοῦ μαλάκα τοῦ Ἡρώδη» [Παντελῆς Μηχανικός, *Ποιήματα. Συλλογὲς καὶ ἄλλα*, (ἐπιμ.: Θεοδόσης Νικολάου – Φοῖβος Σταυρίδης, Λευκωσία, Χρυσοπολίτισσα, 1982, σ. 83].

Ἡ πρώτη μεταφώνηση στὸ ποιητικὸ σύνθεμα ἐντοπίζεται στὸ «Κατὰ Λουκᾶν Ε΄, 27-31» (II, 669), ὅπου ἡ ἀφήγηση γίνεται ἀπὸ τὸν τελώνη σὲ α' πρόσωπο. Ὁ Λευῖς τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀποσπάσματος δὲν ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἴδιος φορέας τοῦ λόγου. Ἐνὸς λόγου ποῦ ἐκ προοιμίου τίθεται ἐνάντια στὴ διαμορφωμένη ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστὲς διήγηση: «Γράψαν πὼς σκαρφάλωσα στὸ τελώνιον, ὅμως μετεωρίζομαι στοὺς ὄμους ἐνὸς ἀκτῆμονα». Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ἔχουν γράψει οἱ ἄλλοι, ὁ ἴδιος ὁ τελώνης ὁμολογεῖ ὅτι δὲν καθόταν πάνω σὲ τελώνιο («καθήμενον ἐπὶ τὸ τελώνιον» [5:27]), ἀλλὰ σὲ ἕναν ἀκτῆμονα, ἀντικατοπτρίζοντας ἔτσι τὴν ταξικὴ καταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς τελῶνες. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Ἰησοῦ νὰ καλέσει ἄνθρωπο κοντά του μὲ αὐτὴν τὴν ἀρνητικὴ ἰδιότητα προκαλεῖ τὴ μομφὴ τῶν Γραμματέων καὶ τῶν Φαρισαίων, οἱ ὁποῖοι στὸ ὑπο-κείμενο ἀναρωτιοῦνται γιατί ὁ Χριστὸς τρώει καὶ πίνει «μετὰ τελωνῶν καὶ ἀμαρτωλῶν» (5:30) καὶ στὸ ποίημα «ύλακοῦσαν οἱ ραββῖνοι καὶ στηθοδέρνονταν οἱ γραμματεῖς τους». Παρὰ τὴν ὁμολογία ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲν ἀπευθύνθηκε —ὅπως θὰ μπορούσε— προσβλητικὰ στὸν ἴδιο, τὸν χαρακτηρίζει «Κύρι[ο] τοῦ ὀνειδούς καὶ τοῦ κρίματος». Στὴ δευτέρη στροφή, ἡ ἀλλαγὴ (ἂν ὑπάρχει) τοῦ τελώνη ἀπὸ τὴ συνάντηση μὲ τὸν Ἰησοῦ εἶναι ἀμελητέα καὶ ἀποδίδεται ὑπονομευτικὰ (ξανὰ) μὲ τὴν παρένθεση, ὅπου δηλώνεται ὅτι πλέον ὁ Λευῖς συνέχισε τὴν τοκογλυφία «μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ περίσκεψη». Παρότι δὲν τοῦ ζητᾶ τίποτα ὁ Χριστός, ἐκεῖνος τοῦ παραγγέλλει «ἕναν ὀλοκαίνουργο χιτῶνα στὰ ραφεῖα», ἐνῶ καίριας σημασίας εἶναι ἡ τρίτη στροφή, ἀφοῦ σὲ αὐτὴν ἐπαναλαμβάνονται οἱ κατηγορίες ἐνάντια στὸν Χριστό, ὅτι δηλαδὴ εἶναι «κολλητὸς τῆς χρυσομασίστρας παστρικιάς, τοῦ τελώνη τοῦ χυδαιότατου» καὶ ἀκολουθοῦν — καὶ πάλι— ὑπονομευτικὲς παρενθέσεις. Μὲ ὄρους συμφεροντολογικοῦς ὁ Τελώνης ἀντιλαμβάνεται ὅτι «ἴσως» ἔπλασε τὸν Ἰησοῦ καταπὼς τὸν βολεύει καὶ ὅπως «προπάντων» τὸν συμφέρει. Ἄλλωστε «ἄλλοι ξοδεύτηκαν» γιὰ τὴν ταφὴ του (ὁ Νικόδημος καὶ ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας),²⁵⁷ ἐνῶ τὸ ἀμφίβολο γεγονός («μὰ πῶς;») τῆς Ἀνάστασης τὸν ὀδηγεῖ νὰ χρηματοδοτήσῃ τὸ ἔργο τῶν Ἀποστόλων. Τέλος, ἀπευθύνεται στὸ Χριστὸ δηλώνοντας ὅτι τὸ ταμεῖο του ἀνήκει σὲ ἐκεῖνον, ἀλλὰ ἡ ἐλεημοσύνη του ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴν κατανόηση ὅτι ὅλοι —ἀνεξαιρέτως— θὰ καταστραφοῦν ἀπὸ τὸ παιδικὸ ξέσπασμα τοῦ μεσσία.

²⁵⁷ Βλ. *Ματθ.*, 27: 57-61, *Μάρκ.*, 15: 42-47, *Λουκ.*, 23: 50-56, *Ἰωάν.*, 19: 38-42.

Τὸ «Κατὰ Ματθαῖον Ε'-Ζ'» (II, 671-2) παρουσιάζει ἔντονο ἐνδιαφέρον, διότι μετασηματίζει τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὁμιλία τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ποιητικὸ μέρος ἐκκινεῖ —ξανὰ— διακειμενικῶ τῷ τρόπῳ ἀνακαλῶντας τὸν τέταρτο μακαρισμὸ («μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν») ²⁵⁸ καὶ συνάμα προεκτείνοντας τοὺς μακαρισμοὺς σὲ ὅσους προχώρησαν σταδιακῶς στὴν ἀπάθεια ἐν ὀνόματι τῆς πλήρους παραδόσεως στὸ θεῖο θέλημα. Οἱ ἐπὶ μέρος αἰτιολογήσεις ποὺ ὑπάρχουν γιὰ κάθε μακαρισμὸ στὸ ὑπο-κείμενο συνοψίζονται εὐστοχα στὴν προβολή τῆς κύριας αἰτίας ποὺ ὑποφώσκει σὲ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρος ἀναφορές, ἤτοι στὸ ὅτι εἶναι μακάριοι ὅσοι τηροῦν τὰ περιγραφόμενα, διότι θὰ «εὐλογηθοῦν νὰ δοῦν [...] τοῦ παράδεισου τὴν πόρτα». Τὴν πρώτη ὕλη, πάνω στὴν ὁποία θὰ ἀποτυπωθεῖ κατὰ ἔξεργο τρόπο ὁ νοηματικὸς μετασηματισμὸς, συμπληρώνουν οἱ στίχοι «κοιτάξετε τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ πὼς πλούσιο, κεντητὸ καὶ ποικιλόχροο, τὸ πτέρωμα. ²⁵⁹ / εἶμαι ἢ τροφοδότρα ἀλμυροπότισσα ἐνεξάντλητη, κι ἐσεῖς θὰ εἴσαστε, ἐσαεῖ, κοινὸ ἀλάτι.», ²⁶⁰ καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸ φῶς ²⁶¹ καὶ τὴν «μονόπετρη ²⁶² ἀντιπαροχή [...] στοῦ πατέρα τὶς μονές». ²⁶³ Ἀνασυστήνεται, λοιπόν, ἐν μέρει ἡ εὐαγγελικὴ διήγηση, ὥστε ἐν ταυτῶ νὰ ἀνατραπεῖ χάρις στὸ ἐντὸς παρενθέσεως «μόνο νὰ δοῦνε», τὸν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ «κοινό», τὶς διατυπώσεις «στὸ καθ' ὅλου μου ἀδιαίρετο, θ' ἀποτελεῖτε τὸ τμητὸ κομμάτι», «παρὰ μὲ ὀρυκτότατο σκοτάδι θὰ σᾶς ἀνανήψει», «ὅπως ἐγὼ δὲν ἐδιακόνεψα· ἀπαίτησα», «μονόπετρη ἀντιπαροχή σας, στοῦ πατέρα τὶς μονές, ἢ ἄπαυστη θλίψη σας κι ἡ τύψη» καὶ —κυρίως— τοὺς στίχους: «τοὺς οἴκους σας ἐγκαταλεῖψτε νὰ ἐρειπώσουν, παρατήστε τὰ χωράφια ἀγεώργητα. /

²⁵⁸ *Ματθ.*, 5: 6.

²⁵⁹ *Ματθ.*, 6: 26: «ἐμβλέψατε εἰς τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, ὅτι οὐ σπεύρουσιν οὐδὲ θερίζουσιν οὐδὲ συνάγουσιν εἰς ἀποθήκας, καὶ ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τρέφει αὐτά· οὐχ ὑμεῖς μᾶλλον διαφέρετε αὐτῶν;».

²⁶⁰ *Ματθ.*, 5: 13: «Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς· ἐὰν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῇ, ἐν τίνι ἀλισθήσεται; Εἰς οὐδὲν ἰσχύει ἔτι εἰ μὴ βληθῆναι ἔξω καὶ καταπατεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων».

²⁶¹ *Ματθ.*, 5: 14-16: «Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου. οὐ δύναται πόλις κρυβῆναι ἐπάνω ὄρους κειμένη· οὐδὲ καίουσι λύχνον καὶ τιθέασιν αὐτὸν ὑπὸ τὸν μῶδιον, ἀλλ' ἐπὶ τὴν λυχνίαν, καὶ λάμπει πᾶσι τοῖς ἐν τῇ οἰκίᾳ. οὕτως λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα καὶ δοξάσωσιν τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς».

²⁶² *Ματθ.*, 5: 24-27: «Πᾶς οὖν ὅστις ἀκούει μου τοὺς λόγους τούτους καὶ ποιεῖ αὐτούς, ὁμοίωσιν αὐτὸν ἀνδρὶ φρονίμῳ, ὅστις ἔκοδόμησε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν πέτραν· καὶ κατέβη ἡ βροχὴ καὶ ἦλθον οἱ ποταμοὶ καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι καὶ προσέπεσον τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, καὶ οὐκ ἔπεσε· τεθεμελίωτο γὰρ ἐπὶ τὴν πέτραν. καὶ πᾶς ὁ ἀκούων μου τοὺς λόγους τούτους καὶ μὴ ποιῶν αὐτούς ὁμοιωθήσεται ἀνδρὶ μωρῷ, ὅστις ἔκοδόμησε τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἄμμον· καὶ κατέβη ἡ βροχὴ καὶ ἦλθον οἱ ποταμοὶ καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι καὶ προσέκοψαν τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, καὶ ἔπεσε, καὶ ἦν ἡ πτώσις αὐτῆς μεγάλη» (ἡ πλαγιαγραμμισθὴ δική μου).

²⁶³ *Ἰωάν.*, 14: 2: «Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μοναὶ πολλαὶ εἰσιν».

σφάζετε τοὺς γιούς σας, δώστε στὰ σκυλιά σας τοὺς γονεῖς, κι ἄς ἀτιμάσετε τὶς θυγατέρες».

Συνεπῶς, ἀκόμη καὶ οἱ «μακάριοι» τῶν ἀνθρώπων, δὲν πρόκειται νὰ διαβοῦν τὴν παραδείσια εἴσοδο, παρὰ μονάχα νὰ τὴν ἀντικρίσουν, καθότι ἀποτελοῦν κοινὸ ἀλάτι ἀπὸ τὴ θεία ἀλική (ἐξόριστο μέρος τοῦ συνόλου). Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀναφορὰ στὸ «ὀρυκτότατο σκοτάδι», ἡ ὁποία ἀποδίδει ὑλικὴ ὑπόσταση στὸ σκότος, καὶ ἡ διὰ στόματος Ἰησοῦ δήλωση «ὅπως ἐγὼ δὲν ἐδιακόνεψα· ἀπαίτησα.» ἀντιστρέφουν πλήρως τὰ ἀντίστοιχα εὐαγγελικὰ χωρία «ἐγὼ εἰμί τὸ φῶς τοῦ κόσμου»²⁶⁴ καὶ «ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι»²⁶⁵ καὶ πλαισιώνουν τὸ κατ' ἐξοχὴν νοηματικὰ ἀνεστραμμένο²⁶⁶ κέλευσμα τοῦ διστίχου ποὺ παρατίθεται παραπάνω.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ —ὡς πρὸς τὴν ἔκτυπη ἀπόδοση τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τὸ Κακὸ— ποιητικὸ μέρος, εἶναι τὸ «Κατὰ Ματθαῖον ΙΑ', 16-24» (II, 675-6), ἀφοῦ σὲ αὐτὸ ἐντοπίζεται αὐξημένη παρουσία *διακειμενικῶν* ἀναφορῶν ποὺ ἀνακαλοῦν τὸ *ὑπο-κείμενο* καὶ συνάμα στίχοι ποὺ τὸ μεταθέτουν νοηματικά. Ἀρχικά, λοιπόν, σημειώνονται οἱ ἐξῆς στίχοι καὶ ἡ ἀντίστοιχη εὐαγγελικὴ τους προέλευση στὶς ὑποσημειώσεις: «Μονάζει ἡ ζωὴ μου; δαιμονίστηκε. συντρώγω μεθ' ἡμῶν; τὴν λέτε οἰνοπότισσα. / δαχτυλοδείχνομαι ἐπαίσχυντος ἐταῖρος τοῦ ἀχρείου, τῆς πόρνης, τοῦ τελώνη»²⁶⁷ καὶ «μὰ οὐαὶ σοι Χοραζὶν καὶ οὐαὶ σοι Βηθσαιῖδά, ἀγαπητές, θ' ἀνέλθετε ἐν ἰκριώματι, / καὶ σὲ μικρὴ Καπερναοῦμ, ποὺ ἀνύψωσα ἕως τρίτου οὐρανοῦ, θὰ κατακάψει φλόγα».²⁶⁸ Ἡ ἀναφορὰ στὰ Γόμμορα στὸν στίχο «τὴν ἄλλη κόλαση, τοῦ ἐξίλασμοῦ, ἔχω προεορτάσει γιὰ τ' ἀτιμασμένα Γόμμορα» ἐδράζεται ἀγιογραφικὰ στὴν παρουσία τῶν Σοδόμων στὸ *ὑπο-κείμενο*²⁶⁹ καὶ συναποτελεῖ, μαζὶ μὲ τὸν προηγηθέντα

²⁶⁴ Ἰωάν., 8: 12.

²⁶⁵ Μάρκ., 10: 45.

²⁶⁶ Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ ἀκραία διατύπωση, ὅμως, θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἀπὸ τὴν (στὸν πρῶτο στίχο) ἐπαναδιατύπωση τῆς προσταγῆς γιὰ ἀποχὴ ἀπὸ τὶς βιοτικὲς μέριμνες καὶ τὴν (στὸν δεῦτερο στίχο) ἐφαρμογὴ τοῦ «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἐπὶ τὴν γῆν. Οὐκ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην, ἀλλὰ μάχαιραν[...] ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ οὐκ ἔστι μου ἄξιος. Καὶ ὁ φιλῶν υἱὸν ἢ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμέ οὐκ ἔστι μου ἄξιος» (Ματθ., 10: 34-37).

²⁶⁷ Βλ. Ματθ., 11: 18-19: «ἦλθεν γὰρ Ἰωάννης μῆτε πίνων, καὶ λέγουσι· δαιμόνιον ἔχει. ἦλθεν ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐσθίων καὶ πίνων, καὶ λέγουσιν· ἰδοὺ ἄνθρωπος φάγος καὶ οἰνοπότης, τελωνῶν φίλος καὶ ἁμαρτωλῶν.

²⁶⁸ Βλ. Ματθ., 11: 21: «οὐαὶ σοι, Χοραζὶν, οὐαὶ σοι, Βηθσαιῖδά· [...] καὶ σύ Καπερναοῦμ, ἡ ἕως τοῦ οὐρανοῦ ἀνυψωθεῖσα, ἕως ἄδου καταβιβασθήσῃ».

²⁶⁹ Βλ. Ματθ., 11: 23: «ὅτι εἰ ἐν Σοδόμοις ἐγενήθησαν αἱ δυνάμεις αἱ γινόμεναι ἐν σοί, ἔμειναν ἄν μέχρι τῆς σήμερον. πλὴν λέγω ὑμῖν ὅτι γῆ Σοδόμων ἀνεκτότερον ἔσται ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως ἢ σοί».

συμφυρμό τοῦ προσώπου τοῦ Προδρόμου μὲ ἐκεῖνο τοῦ Χριστοῦ, δευτερεύουσα τροποποίηση πού πλαισιώνει τὴν καταλυτικὴ μεταφώνηση —ἢ ὅποια ἀποτελεῖ καὶ *μεταιτιολόγηση* τοῦ ἐπίμομφου «οὐαί», ἀλλὰ καὶ *ἀπαξίωση*²⁷⁰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ— τοῦ δέκατου καὶ δωδέκατου στίχου:

ἀλλά, πού ηὔλησα καὶ οὐκ ὠρχήσασθε, θὰ σᾶς δικάσει ἐνερμήνευτη ἢ μουσικὴ μου.
(στ.10)

ὅτι ἐθρήνησα καὶ δὲν μοῦ ἀντιφώνησε ἡ ἱκεσία, παλλαϊκὴ, τοῦ δήμου. (στ.12)

Στὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιο,²⁷¹ ὁ Ἰησοῦς παρομοιάζει τὸν Ἑβραϊκὸ λαὸ μὲ παραπονούμενα παιδιά, ἐδῶ ὅμως οἰκειοποιεῖται τὸν λόγο ὁ ἴδιος, αἰτιολογῶντας μὲ αὐτὸν τρόπο —καὶ ὄχι ἀποδίδοντας τὴν καταστροφὴ πόλεων στὴν ἁμαρτία καὶ τὴν ἀπουσία μετάνοιας σὲ αὐτές— τὴν τιμωρία πού ἐπιφυλάσσει κατὰ τὴν τελικὴ κρίση. Ἐπομένως, τὸ πρόσωπό του ἀπαξιώνεται, καθότι ἀφαιρεῖται ἀπὸ αὐτὸ ἡ θυσιαστικὴ καὶ σωτηριολογικὴ του ὑπόσταση καὶ προκρίνεται ἐκεῖνη ἐνὸς παιδικοῦ ἀνερμήνευτοῦ “καπρίτσιου”, ἐντελῶς ἀπαθοῦς ἀπέναντι στὸν ἀνθρώπινο πόνο.²⁷² Ἀκόμα, καταργεῖται ἡ δικαιοσύνη ὡς κατ’ἐξοχὴν γνώρισμα τοῦ Θεοῦ, διότι «καὶ τὸ ἴδιο χέρι πού [μ]ᾶς μοίρασε τὴ συντριβὴ, θὰ καταργήσει σύμπασα τὴ φρίκη», ὑπὸ τὸν ὄρο τοῦ πλήρους ἐναρμονισμοῦ μὲ τὴν —εὐμετάβολη— φωνὴ του. Τὸ ἔξεργο νόημα συμπληρώνει καθοριστικὰ ἡ παρουσία τοῦ ρήματος «ἔχω

²⁷⁰ Ἡ *ἀπαξίωση* γίνεται κατανοητὴ μόνο νοούμενη στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης ἔννοιας τῆς *ἀξιοδότησης*, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ὑποκείμενο ὄρο. Συνεπῶς, *ἀξιοδότηση* ονομάζεται ἡ διεργασία ἀξιολογικῆς τάξεως σχετικὰ μὲ τὸ τίμημα πού ἀποδίδεται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σὲ ἕνα σύνολο πράξεων: δηλαδή, ἐν γένει στὴν ἀκολουθία πράξεων, συμπεριφορῶν καὶ αἰσθημάτων πού χαρακτηρίζουν ἕνα πρόσωπο (βλ. *Παλίμνηστα*, σ. 472). Διακρίνεται, ἀναλυτικότερα, σὲ *πρωτεύουσα/δευτερεύουσα ἀξιοδότηση*, ἢτοι ἀξιοδότηση ἐνὸς ἥρωα καὶ τῶν πράξεών του, βελτιώνοντας τὸ ἀξιολογικὸ καθεστῶς τοῦ *ὑπο-κειμένου/προαγωγῆ* ἐνὸς προσώπου πού στὸ *ὑπο-κείμενο* παρέμενε σὲ δεῦτερο πλάνο (βλ. *Παλίμνηστα*, σ. 472-85), σὲ *ἀπαξίωση*, δηλαδή τὴν ἐπέμβαση στὸ *ὑπο-κείμενο* μὲ σκοπὸ ἀπομυθετικὸ ἢ ἐπιδεινωτικὸ γιὰ τὸν ἥρωα (βλ. *Παλίμνηστα*, σ. 485-90) καὶ ἐν τέλει στὴ *μεταξιοδότηση*, δηλαδή τὴ διπλὴ κίνηση *ἀπαξίωσης* καὶ *ἀντι-ἀξιοδότησης* ἀναφερόμενη στοὺς ἴδιους χαρακτήρες (βλ. *Παλίμνηστα*, σ. 501-513). Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα συνδυασμοῦ *δευτερεύουσας ἀξιοδότησης* καὶ *ἐπαναξιοδότησης* ἀποτελοῦν τὰ πρόσωπα τοῦ τελῶν καὶ τοῦ Ἰούδα, καθὼς ἀμφότεροι ἀποτελοῦν δευτερεύοντα πρόσωπα στὴν εὐαγγελικὴ διήγηση καὶ στὸν *Ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ Γαλιλαία*, ὁ μὲν τελῶνης ἐμφανίζεται νὰ πιστεύει στὸν Ἰησοῦ χάρις στὴν ἰδιοτελῶς χρησιμοποιούμενη ὀξύνοιά του, ὁ δὲ μαθητὴς νὰ εἶναι περισσότερο νευρόσπαστο τῆς θείας οικονομίας, παρὰ ἐκούσιος προδότης. Τέλος, τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ σταθερὰ —ἤδη ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς συλλογῆς— ἀπαξιώνεται, καθὼς εἶτε ἀπεκδύεται τὴν θεϊκὴ φύση (βλ. πρὶν τὴ σταύρωση στὸ «Κατὰ Μάρκον ΙΔ’, 32-34», ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναφορὰ στὴν ιδιότητα τοῦ μαραγκοῦ στὸ «Κατὰ Μάρκον Α’, 1-11»), εἶτε συμπεριφέρεται στοὺς βροτοὺς ἄτεγκτα, ὡς ἀνοικτίμων Θεός.

²⁷¹ Βλ. *Ματθ.*, 11: 16-17: «τὶνι ὁμοίωσω τὴν γενεὰν ταύτην; ὁμοία ἐστὶ παιδίοις καθημένοις ἐν ταῖς ἀγοραῖς, ἃ προφωνοῦντα τοῖς ἐταίροις αὐτῶν λέγουσιν· ἠυλήσαμεν ὑμῖν, καὶ οὐκ ὠρχήσασθε, ἐθρηνήσαμεν ὑμῖν, καὶ οὐκ ἐκόψασθε».

²⁷² Βλ. καὶ «Κατὰ Λουκάν Ε’, 27-31»: Π, 670: [...] ἀντιληφθεὶς πῶς θὰ μᾶς θάψεις ὄλους πίστομα,/ ὅταν θὰ πνίξεις ἁμαρτωλοὺς καὶ δίκαιους (ἂν ξέμειναν) στὴν παιδικὴ σου μπόρα».

προεορτάσει» (άναφερόμενο στὴν καταστροφή τῶν Γομμόρων, φανερώνει τὴ χαρὰ τοῦ Θεοῦ νὰ ἐξαπολύει τιμωρητικὲς συμφορὲς) καὶ τῶν σμιλευτικῆς τάξεως στίχων:

μοιάζει, ἐγὼ ἡ πηγὴ παντὸς τοῦ ἀσυννέφιαστου ἀγαθοῦ, τὴ βλασφημία σας νὰ ἐπικρότησα (στ.3)

τὸν βιαστὴ καὶ τὸν φονιά, τὸν παιδοκτόνο καὶ τὸν τύραννο τὸ ἔλεός μου εὐλόγα. (στ.6)

ὁ πέλεκυς μου, ἄτεγκτος, πολεμικός, θὰ κατακόψει τὰ οἰκεῖα, δικά σας κι ὄμορα, (στ. 11).

Πολλαπλὸς *διάλογος* πραγματοποιεῖται στὸ «Κατὰ Ἰωάννην Η΄, 1-11» (Π, 679-680) ἐφόσον ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἀναφερόμενη καὶ στὸ *ὑπο-κείμενο* σύλληψη τῆς μοιχαλίδας καὶ τὴν παρουσιάσῃ της μπροστὰ στὸν διδάσκοντα Ἰησοῦ, ὥστε νὰ τὸν παγιδεύσουν μὲ τὸ νομικίστικο ἐρώτημα περὶ τῆς ἀρμόζουσας τιμωρίας της. Μάλιστα, στὴν ἐρώτηση γιὰ τὸ τί εἶναι δέον νὰ γίνεῖ, ἀναφέρονται μαζί μὲ τὸν Μωυσῆ (γιὰ τὸν ὁποῖον γίνεται λόγος καὶ στὸ κατὰ Ἰωάννην) καὶ τὴν πρόβλεψή του νὰ λιθοβολοῦνται οἱ μοιχαλίδες,²⁷³ οἱ διδασχῆς τῶν Βασιλέων καὶ τῶν Κριτῶν, ἤγουν τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης *Κριταί* καὶ *Βασιλειῶν Α΄ - Β΄*, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στοὺς ἀνώτατους δικαστὲς καὶ συνάμα ἀρχηγοὺς τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἕως καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Βασιλείας, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα καλύπτουν τὶς περιόδους τῶν βασιλέων Σαμουὴλ, Σαοὺλ καὶ Δαβὶδ. Ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς —θεωρούμενες θεόπνευστες— νομικὲς διατάξεις αὐτῶν τῶν περιόδων τοποθετεῖται «ὁ Λόγος, ὁ ὁποῖος ἦν πρὸς τὸν Θεό» —ἀνακαλῶντας ἔτσι τὴν ἐμβληματικὴ ἀρχὴ τοῦ Κατὰ Ἰωάννην—,²⁷⁴ ὁ Λόγος ποὺ δὲν ὑπακούει στὴ λογικὴ καὶ, ὄντας ὑπέρ-λογος, «ὀρίζει ὅ, τι ἐπιθυμεῖ ὡς παντοτινὸ καί, αὐθωρεῖ, τὸ κατασταίνει τέως». Περαιτέρω, σημειώνεται *διακειμενικὴ* σχέση καὶ μὲ τὴ σεφερικὴ «Ἄρνηση», καθότι τὸ εὐαγγελικὸ «ὁ δὲ Ἰησοῦς κάτω κύψας τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν (8:6) τροποποιεῖται διπλά: τὸ δάχτυλο ἔχει αντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα κλαράκι

²⁷³ Βλ. *Ἰωάν.*, 8:5: «ἐν δὲ τῷ νόμῳ Μωυσῆς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς τοιάυτας λιθάζειν».

²⁷⁴ Ὁ Ἅγιος διαπιστώνει ἄλλοῦ τὴν ἀνάγκη καταφυγῆς τοῦ ἀναγνώστη σὲ βιβλικὲς φράσεις, ὅπως αὐτή. Βλ. Ἠλίας Ἄγιος, «Φωνὲς ἀπὸ πολλοῦς καιρῶν. Γιώργος Κ. Καραβασίλης, *Τὸ μάτι τοῦ τοπίου*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 68· Μαρία Κούρση, *Νομίζουν ὅτι λείπω*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001, σ. 62· Δημήτρης Ἐλευθεράκης, *Τὸ καθαντὸ χειρόγραφο*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 29», ὁ.π., σ. 775: «εἶναι πολλὲς οἱ φορὲς ποῦ, ἔχοντας θαμπωμένοι ξετυλίξει τὶς πλούσια ἱστορισμένες σελίδες ἐνὸς χειρογράφου [...], αἰσθανόμαστε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀνοίξουμε μιὰ φτηνὰ τυπωμένη Βίβλο γιὰ νὰ συναντηθοῦμε, πρόσωπο πρὸς πρόσωπον, μὲ φράσεις καθὼς “Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος”».

καὶ αὐτὸ δὲν σημειώνει στὴ γῆ, ἀλλὰ «στὴν ἄμμο, τὴν ξανθὴ μὰ καὶ κρυφῆ»,²⁷⁵ τονίζοντας ἔτσι τὸ μεταβλητὸ καὶ τὸ εὐκόλα διαγράψιμο τῆς γραφῆς αὐτῆς πάνω στὴν κατ' ἐξοχὴν ρευστὴ ἐπιφάνει τῆς ἄμμου. Ἡ καθολικὴ φυσικὴ ἀκίνησις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης ἐνόσω ὁ Ἰησοῦς γράφει στὴν ἄμμο, ἐνῶ ἀκολουθεῖ τὸ «ρουὰ καὶ μὰτ στό, πρὸ τελέσεως κόσμου, ἀρχινισμένο σκάκι». Ἡ τελειωτικὴ αὐτὴ κίνησις τοῦ Χριστοῦ, φανερόνεται καὶ στό *ὑπο-κειμενο*, ὅπου ἐκεῖνος σταματᾷ τὴν ἐνασχόλησις μὲ τὴ γῆ, ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐκφωνήσῃ τὸ καθοριστικὸ «ὁ ἀναμάρτητος ὑμῶν πρῶτος βαλέτω λίθον ἐπ' αὐτή»²⁷⁶ καὶ ἀμέσως σκύβει ξανὰ καὶ συνεχίζει τὸ γράψιμο.²⁷⁷ Στοιχούμενη μὲ τὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ τῆς ἔναρξιν τοῦ σκακιοῦ εἶναι ἡ ἀναφορὰ στό «γεννηθήτω» πού πιθανῶς («ἴσως») νὰ βρισκόταν ἐντὸς τῶν λέξεων πού ἔγραφε, ἐνῶ ἡ χρονικὴ μετοχὴ «ἀνακύψας» τῆς εὐαγγελικῆς διήγησις θὰ ἀποδοθεῖ ὡς «ἐσήκωσε [...] τὴν κεφαλὴ» μὲ τὴν παρεμβολὴ ὅμως, μεταξὺ κομμάτων, τοῦ σχολίου «δῆθεν στοχαστικά». Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ παράθεσις τῆς καίριας φράσις — γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος πρὶν— ὅπως χρησιμοποιεῖται εὐρέως καὶ ὄχι ὡς συναντᾶται στό πρωτότυπο, ἦτοι μὲ τὴ συντακτικὴ ἀναδιευθέτησις: «ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον βαλέτω». Ἐπίσης, τὸ σύμπαν καὶ πάλι ταράζεται στό ἄκουσμα τῶν λόγων τοῦ θεοῦ, ἐπιρρωνύοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν παντοδυναμίαν του.²⁷⁸ Ἡ προβληματικὴ τῆς θεϊκῆς ἀσυνέπειας (βλ. «τὸν καταργεῖ συνάμα καὶ τὸν γράφει») ἐπαναθεματοποιεῖται, ἀξιοποιώντας τὴ *διαλογικὴ* —ἃς ἐπιτραπεῖ ὁ ὅρος— θεολογία τῆς τριαδικότητος, ἐφόσον ὁ Ὑιὸς «κληρονομικῶς δικαίωματι [...] ἔμπηχνε, στὴ Διαθήκη τοῦ πατρός του, τὸ στιλέτο»,²⁷⁹ γιὰ νὰ ὀριστεῖ πᾶς ἡ ἴδια ἡ θεότης (στὴ τριαδικότητά της;) ὡς «ὁ περιορισμὸς κι ἡ ἄρσις του, βαρκούλα ξυλουργεῖ κι ὡς πλέει τῆς καταλεῖ τὰ γούμενα». Ἡ συνέχεια τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς, ὅπου καὶ ἡ συγχώρεσις τῆς μοιχαλίδας ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ καὶ ἡ προτροπὴ πρὸς αὐτὴν «ἀπὸ τοῦ νῦν μηκέτι ἀμάρτανε» (8:11), δὲν ἔχει καμία σημασία σύμφωνα μὲ τὸν δεύτερο στίχο τῆς τελευταίας στροφῆς τοῦ ποιήματος, καθὼς «νὰ μᾶς φοβίζει πρέπει, ἡ δύναμις πού κρύφτουνε τ' ἀπάνθρωπα γραφόμενα, / ὅ,τι μᾶς καταισχύνει, τὸ δικαίωμα του, ν'

²⁷⁵ Πρβλ. Γιώργος Σεφέρης, «Ἄρνησις»: *Στροφή* (1935) [=Ποιήματα, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 2018, σ. 13]: «Στὸ περιγιάλι τὸ κρυφὸ [...] // Πάνω στὴν ἄμμο τὴν ξανθὴ / γράψαμε τ' ὄνομά της» [Ὁ ἐπιτονιασμός δικός μου].

²⁷⁶ *Ἰωάν.*, 8: 7.

²⁷⁷ Βλ. *Ἰωάν.*, 8: 8: «καὶ πάλιν κάτω κύψας ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν».

²⁷⁸ Πρβλ. τὴν ἀντίδρασις τοῦ φυσικοῦ κόσμου κατὰ τὴ Σταύρωσις, *Ματθ.*, 27: 51: «Καὶ ἰδοὺ τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω, καὶ ἡ γῆ ἐσειέθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν».

²⁷⁹ Ὡστόσο, στὴν ἴδια τὴ Καινὴ Διαθήκη ἀναφέρεται ὅτι δὲν ἦρθε νὰ καταλύσει, ἀλλὰ νὰ συμπληρώσει.

αναδίνει από την πτώση μας λιβάνι». Συνεπώς, ή μη λογοδοτούσα πουθενά παντοδυναμία (για αυτό και οι αναφορές στη Φύση) του Θεού, ακόμη κι όταν στρέφεται ἐπ' ὠφελεία του ἀνθρώπου, δὲν παύει νὰ εὐτελίζει τὸ ἀνθρώπινο.

«Ἡ Μαγδαληνὴ κατὰ τὸν μῦθο» (II, 682-3) δὲν διαφέρει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ποιητικὰ μέρη τοῦ συνθέματος μόνο ὡς πρὸς τὴ δεσπόζουσα ἔννοια τοῦ Κακοῦ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ μετρικὴ μορφοποίηση τῶν στίχων της (βλ. Κεφ.1) καὶ τὶς *διακειμενικὲς* σχέσεις ποὺ ἐντοπίζονται σὲ αὐτοῦς. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ἡ Μαρία ἢ Μαγδαληνὴ²⁸⁰ ταυτίζεται —ὡς ἔχει ἐπικρατήσει στὴ δυτικὴ παράδοση καὶ ὡς δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο— μὲ τὴν ἀνώνυμη ἀμαρτωλὴ ποὺ ἄλειψε τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ μὲ μύρο καὶ τὰ σκούπισε μὲ τὰ μαλλιά της, ἐντοπίζεται πλῆθος *διακειμενικῶν* σχέσεων ὄχι πιά τόσο μὲ τὸ ὑπο-κείμενο ἢ μετακείμενά του, ἀλλὰ μὲ ποιήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης. Αἴφνης, λοιπόν, ὑπογραμμίζονται λέξεις καὶ συνεκφορές, οἱ ὁποῖες —χαρακτηριστικὲς ἀφενός, ἀρκετὲς ἀφετέρου— ἀνακαλοῦν τὸ Σολωμικὸ ἔργο: «χίλια μύρια»,²⁸¹ «προβαίνει»,²⁸² «τοῦ ἀηδονιοῦ τὸν ὕμνον ἀκελάιδιστο»,²⁸³ «ἡ θύρα τοῦ παράδεισου». ²⁸⁴ Οἱ τέσσερις αὐτὲς λεκτικὲς ἐπιλογὲς συνεχίζουν τὴ σολωμικὴ ἀνάκληση ποὺ πραγματώνεται στοὺς πρώτους στίχους τῆς πρώτης στροφῆς:

Ἀπὸ τὸ σκοτάδι τὸ πυκνὸ, τερπνὰ νερὰ ἀξημέρωτα,
Νὰ χύνονται σὰ λειτουργία πρὸς τ' αὐγινὸ τ' ἀστέρι,
Χαίρονται μὲ τὴ νιότη τους καὶ παίζουν μὲ τὸν ἔρωτα,

Ἡ παρουσία τοῦ ἔντονου («πυκν[οῦ]») τώρα καὶ «ὀρυκτότ[ου]» πρὶν) σκότους²⁸⁵ — σχετιζόμενη μάλιστα μὲ ἱεροπραξία («λειτουργία») —,²⁸⁶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν

²⁸⁰ Τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἔχει ἀπασχολήσει εὐρύτερα τὸν Λάγιο, ἂν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἡ “Μαγδαληνὴ” κατὰ τὸν Παστερνάκ» (II, 373-4), ὅπου ὁ μεταγράφεται καὶ παράλληλα μεταποτίζεται τὸ νόημα τοῦ ποιήματος ποὺ περιέχεται στὸ μυθιστόρημα *Δόκτωρ Ζιβάνκο* (1957). Βλ. Κίρκη Κεφαλέα, «Μὴ μοῦ ἄπτου». *Ἡ εἰκόνα τῆς Μαγδαληνῆς στὴ Νεοελληνικὴ Ποίηση*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2016, σ. 146-150.

²⁸¹ Βλ. ἐνδεικτικὰ: «Ἐλεῦθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Γ')»: *Ἄπαντα*, τ. Α', Ποιήματα (ἐπιμ.-σημ.: Λίνος Πολίτης), Ἀθήνα, Ἰκαρος, 2012 [10^η ἔκδ.·1^η: 1948], σ. 238: «Λούλουδα μύρια [...] · στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές: *Ἄπαντα*, τ. Α'· «Ἐλεῦθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Β')»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 217: «Μὲ χίλιες βρύσες χύνεται, μὲ χίλιες γλῶσσες κραίνει· / Ὅποιος πεθάνει σήμερον χίλιες φορὲς πεθαίνει· «Ἀγνώστου ποιήματος ἀποσπάσματα [Carmen Seculare]», *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 263: Κι' ἀρμόζουν διάφορο τὸ φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα/Χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καὶ κάνουν ἕνα».

²⁸² Βλ. ἐνδεικτικὰ: «Ἐλεῦθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Α')»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 214: «Προβαίνει καὶ κρᾶζει»· «Καὶ ἡ μέρα προβαίνει».

²⁸³ Βλ. «Ἐλεῦθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Γ')»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 243: «Ἀνάκουστος κιλαϊδισμὸς καὶ λποθυμισμένος».

²⁸⁴ Βλ. «Κρητικὸς»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 198: «Στὴ θύρα τῆς Παράδεισος ποὺ ἐβγήκε μὲ τραγούδια».

²⁸⁵ Βλ. «Ὑμνος εἰς τὴν ἐλευθερία»: Διονύσιος Σολωμός, *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 120: «Ὅταν στῆς νυχτὸς τὰ βάθη».

²⁸⁶ Βλ. «Κρητικὸς»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 200: «Κι' ἡ χίσις ἔγινε ναὸς ποὺ ὀλοῦθε λαμπυρίζει».

ἀναφορὰ στὸ νερὸ²⁸⁷ καὶ στὸ «αὐγινὸ τ' ἀστέρι»²⁸⁸ προετοιμάζουν τὴν παρουσία τοῦ τρίτου στίχου, ὁ ὁποῖος συνοπτικῶ τῶ τρόπῳ παραπέμπει στὸ κλίμα γενικῆς εὐφορίας τοῦ περὶ κλυτοῦ σολωμικοῦ «πειρασμοῦ».²⁸⁹ Ἀκολουθῶς, στὸ ποίημα ἀνακαλοῦνται ποιήματα τοῦ Γιώργου Σεφέρη, καθὼς στὴν τέταρτη στροφή τοποθετεῖται ἡ χαρακτηριστικὴ ὁμοιοκαταληξία «κλήδονα-φιλήδονα», ἡ ὁποία — ἔνεκα καὶ τῆς ἀνοικειωτικῆς²⁹⁰ τῆς σπανιότητος— εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σεφερικὸ «Δημοτικὸ τραγοῦδι»,²⁹¹ ἐνῶ, δέκα στίχους παρακάτω, ἡ ρηματικὴ διατύπωση «σιγὴ διδάσκει» παραπέμπει στὴ σεφερικὴ «στέρνα».²⁹² Ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ *διακειμενικὴ* σχέση πού ἐντοπίζεται στὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ποιητικὸ μέρος, ὅμως, εἶναι ἐκείνη πού το συνδέει μὲ τὸ «Ἐμβατήριον πένθιμο καὶ κατακόρυφο» τοῦ Κ. Γ. Καρυωτάκη χάρις στὸν στίχο «μ' ἐσέναν, γύψινο στεφάνι μου, πολὺ θ' ἀρέσω»,²⁹³ πού συσχετίζει τὸν Χριστὸ πού πορεύεται πρὸς τὴν σταύρωση μὲ δυνάμει αὐτόχειρα ὁ ὁποῖος κατακτᾷ τὸ νόημα τῆς «ταπεινῆς τέχνης χωρὶς ὕψος», ἣγουν ὁδηγεῖται μὲ τὴ Σταύρωση στὴν κατάκτηση τοῦ κρυφοῦ νοήματος τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὰ θρησκευτικὰ *διακείμενα*, αὐτὰ περιορίζονται στὴν περιγραφή τῆς κίνησης μετανοίας τῆς πόρνης, ἀρυσθέντα κατὰ κόρον ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ὕμνολογία πού παρατίθεται ἀποσπασματικὰ στὴ συνέχεια τῆς συλλογῆς. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, καθίσταται σαφὴς ἡ διαφορετικὴ ἀξιοποίηση τῶν *μεταδιακειμενικῶν* σχέσεων στὰ ποιητικὰ μέρη στὰ ὁποῖα δεσπάζει ἡ ἔννοια τοῦ Κακοῦ καὶ ἡ ἰδιαίχουσα χρῆση τους στὴν «Μαγδαληνὴ κατὰ τὸν μῦθο», ὅπου προκρίνεται ἡ *διακειμενικότητα* μὲ κείμενα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης (τὰ δὲ «Πρῶτος παρακλητικὸς» καὶ «Δεύτερος παρακλητικὸς» σχεδόν ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὸ εὐρὸ αὐτὸ δίκτυο *μεταδιακειμενικῶν*

²⁸⁷ Βλ. «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Γ')»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 244: «Νερά καθάρια καὶ γλυκά, νερά χαριτωμένα».

²⁸⁸ Βλ. «Ἡ ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 185: «τῆς αὐγῆς τὸ δροσάτο ὕστερο ἀστέρι»

²⁸⁹ Βλ. «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι (Σχεδιάσμα Β')»: *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 217.

²⁹⁰ Ἡ *ἀνοικείωση*, ὡς τὴν ὄρισαν οἱ ρώσοι φορμαλιστές, ἦτοι ὡς τεχνικὴ πού σὲ γενικὲς γραμμὲς μᾶς παρουσιάζει τὰ γνωστά, *οἰκεῖα* ἀντικείμενα σὰν ἄγνωστα καὶ προϋποθέτει τὴν χειραφέτηση τῶν λέξεων ἀπὸ τὴ συνθησιμένη τους σημασία μέσῳ νέων λεκτικῶν συνδυασμῶν. Περισσότερα γιὰ τὴν ἀνοικείωση βλ. Β. Σκλόφσκι, «Ἡ τέχνη ὡς τεχνικὴ» (1925): *Κείμενα τῶν Ρώσων Φορμαλιστῶν*, (ἐπιλογ. –παρουσ.: Τσβετάν Τοντόροφ, πρόλ.: Ρόμαν Γιάκμπσον, μτφρ: Η.Π. Νικολοῦδης, φιλ. ἐπιμ.: Ἄννα Τζούμα), Αθήνα, Ὀδυσσεύς, 1995, σ. 90-111.

²⁹¹ Βλ. «Δημοτικὸ τραγοῦδι» (*Στροφή*): Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Αθήνα, Ἴκαρος, 2014, σ. 25: «σοὺ το 'χαν πεῖ στὸν κλήδονα/καὶ σμίξαμε φιλήδονα»

²⁹² Βλ. «Ἡ στέρνα»: Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Αθήνα, Ἴκαρος, 2014, σ. 39: «μιὰ στέρνα πού διδάσκει τὴ σιγὴ».

²⁹³ Βλ. ἀντίστοιχα: «Ἐμβατήριον πένθιμο καὶ κατακόρυφο» (*Ἐλεγεία καὶ Σάτιρες*): Κ. Γ. Καρυωτάκης, *ὁ.π.*, σ. 174: «Ἄ! πρέπει τώρα νὰ φορέσω / τ' ὠραῖο ἐκεῖνο γύψινο στεφάνι. / Ἔτσι, μὲ πλαίσιο γύρω τὸ ταβάνι, / πολὺ θ' ἀρέσω».

σχέσων και διατηροῦν μονάχα τὴ θρησκευτικὴ θεματολογία, διεκδικῶντας πλέον τὸν χαρακτηρισμὸ «προσευχή»).

Τὸ «Κατὰ Ἰωάννην IB', 1-44» (II, 688) ἐγείρει τὸ ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον κυρίως χάρις τῆ σχέσῃ τοῦ τίτλου τοῦ μὲ τὸ συγκείμενό του ἢ, ἀκριβέστερα, τοῦ εὐαγγελικοῦ παράλληλου στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ τίτλος καὶ στὸ ποίημα. Τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο εἶναι σχετικὸ, καθὼς ἀναφέρεται ἡ φιλοξενία τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὸν Λάζαρο καὶ τὶς ἀδελφές του, ὡστόσο δὲν ἐπιλέγεται ἡ κρίσιμη ἀφήγησις τῆς ἀνάστασις τοῦ τετραήμερου νεκροῦ καὶ φίλου. Παρόλα αὐτά, ἡ ἐπιλογὴ ἐν πρώτοις δείχνει νὰ μὴν εἶναι τυχαία, καθὼς καὶ πάλι τὸ ποίημα ἐκκινεῖ κατ' ἀναλογία μὲ τὸ ἀγιογραφικὸ παράλληλο:

Ὁ οὖν Ἰησοῦς πρὸ ἕξ ἡμερῶν τοῦ Πάσχα | Στὴ Βηθανία ἄφιχτηκε
ἦλθεν εἰς Βηθανίαν

Στὴ συνέχεια ὅμως, παρότι κατὰ τὸ εὐαγγέλιον ἐκεῖ «ἦν Λάζαρος ὁ τεθνηκώς, ὃν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν» (12:1), στὸ ποίημα ὁ Ἰησοῦς μαζὶ μὲ τὴ Μαρία καὶ τὴ Μάρθα «τράβηξαν κατὰ τὸ μνήμα» γιὰ τὴν ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη ἔνδειξις —ἡ ὁποία σταδιακὰ γίνεται βεβαίωσις— σχετικὰ μὲ τὸ παρόραμα τοῦ τίτλου-παραπομπῆς: ὁ Λάγιος δὲν ἀξιοποιεῖ τὸ Κατὰ Ἰωάννην 12: 1-44 (σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἄλλωστε, θὰ ἀπέκοβε τὸ νόημα δίχως αἰτία στὸν στίχο 44) ἀλλὰ τὸ 11: 1-44, καθὼς σὲ αὐτὸ ἐντοπίζονται ὅσα μεταπλάθονται ποιητικά. Δυστυχῶς, ἡ λανθασμένη αὐτὴ παραπομπὴ ἀναπαράγεται καὶ στὸν συγκεντρωτικὸ τόμο τῶν ἐκδόσεων «Ἰκαρος».

Πίσω στὸ ποίημα —ἀφοῦ διευθετήθηκε τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθοῦ σημείου τοῦ ὑπο-κειμένου— στὴν πρώτη στροφὴ παρουσιάζει, ἀκόμη, ἐνδιαφέρον ἢ ἐξουσία τοῦ θεοῦ σὲ νεκροὺς καὶ ζωντανούς, ὅπως αὐτὴ θεματοποιεῖται χάρις τῆς ἀντίθεσις «ταγμένος νὰ διαφεντέψει τὴν οἰκουμένη ζώσα, νεκρὸ τὸν φίλο του». Στὴν ἐξουσία τῆς «ζώσα[ς] οἰκουμένη[ς]» ἀποσκοπεῖ τὸ θαῦμα :«ἐγὼ δὲ ἤδην ὅτι πάντοτε μου ἀκούεις· ἀλλὰ διὰ τὸν ὄχλον τὸν περιεστῶτα εἶπον, ἵνα πιστεύσωσιν ὅτι σύ μὲ ἀπέστειλας». Θαῦμα, λοιπόν, πὺ συντελεῖται πρὸς ἀπόδειξις τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ, πράγμα τὸ ὁποῖο ὅμως καταστρατηγεῖ, ὡς ἕναν βαθμὸ τουλάχιστον, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ πάλι τὸ γεγονὸς ὅτι, πρὶν τὴν τέλεσις τοῦ θαύματος, οἱ φυσικοὶ νόμοι διασαελύονται («αἴφνης, κατέπαυσεν ὁ δροσερότατος ἀγέρας, σίγασεν ἡ μέρα») κατὰ τὸ «ὅπου θεὸς βούλεται νικᾶται

φύσεως τάξις».²⁹⁴ Τὸ θαῦμα τῆς ἔγερσης τοῦ Λαζάρου “ξαναζωντανεύει” με καίρια ἀλλαγὴ στὴν περιγραφὴ τῆς στάσης τοῦ Ἰησοῦ, ἀφοῦ ἐν προκειμένῳ παρουσιάζεται «ψυχρὸς καὶ ἀνοικτίμων» σὲ ἀντίθεση με τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὸ ὑπο-κείμενο²⁹⁵ καὶ φανερόνουν τὴν ταραχὴ καὶ τὴ λύπη τοῦ Ἰησοῦ.

Ἡ ἀξιοποίηση τῆς ξηρανθείσας συκῆς, καθὼς καὶ ὁ συσχετισμὸς με τὴ μηλιὰ (παρότι δὲν ἀναφέρεται συγκεκριμένα ὁ κάρπος αὐτὸς)²⁹⁶ τῆς πτώσης τῶν πρωτοπλάστων, στὸ «Κατὰ Ματθαῖον ΙΑ΄, 12-14» (II, 693) πραγματοποιεῖται, ἀφοῦ πρῶτα τονιστεῖ ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται «κάθιδρος, διψασμένος, κουρασμένος, νὰ ψήνεται σὲ κάψας ξεροτήγανο». Ἡ κατάρα τοῦ Χριστοῦ ἀποδίδεται με ὕφος βιβλικό (χάρη στὸ ἀποκομμένο με ἄνω στιγμή «εἶπε», με τὸ ὁποῖο ἐκκινεῖ ἡ τρίτη στροφή), ἀλλὰ καὶ τὴ φράση «ἐπὶ ματαίῳ»,²⁹⁷ ἡ ὁποία τώρα ἀκυρώνει τὴ διδακτικὴ δρᾶση τοῦ Χριστοῦ γιὰ χάρι τῶν «ἐπιλήσιμον[ων] καὶ πτωτικ[ῶν]» ὄντων. Ἔτσι, «ἤγγικεν ἡ ὥρα»²⁹⁸ ἡ ιδιότυπη καὶ ἄτεγκτη «δικαιοσύνη» του νὰ ἐφαρμοστεῖ παραδειγματικὰ στὸ μὴ φέρον καρποῦς δέντρο, ὀδηγώντας τὴ συκιά στὴν καταστροφὴ, τὴν ὁποία δέχεται με σιωπὴ καὶ «(κάπως) εὐπρεπῶς» — με τὴ παρένθεση νὰ ὑπονομεύει καίρια τὸ τροπικὸ ἐπίρρημα. Ἡ «ἰσάπειρη» δύναμή του καθιστᾷ τὸν ἀνθρώπινο γενικά καὶ τὸν δυτικὸ εἰδικὰ κόσμο ἔρμαιο τῆς βούλησός του καὶ συνυφασμένου με τὸ «τραῦμα». Τονίζεται μάλιστα καὶ πάλι ἡ ἀνατρεπτικὴ παντοδυναμία ποὺ προκαλεῖ τὸν φόβο, ἀφοῦ: «ἀπ’ τὸ κακὸ βγάνει ἀγαθὸ, ἀπ’ τὰ καλὰ τὰ ἀλητοχάμινα».

Ὁ πρωτοπρόσωπος λόγος τοῦ «Κατὰ Ἰωάννην ΙΕ΄, 1-17» (II, 696-7) συναρμόζεται με τὸ προηγούμενο ποίημα χάρι στὴ φυτικὴ δεσπόζουσα τοῦ ἀμπελιοῦ, τὸ ὁποῖο μάλιστα ὀφείλει νὰ ἀποδώσει καρπούς ἢ, ἀλλιῶς, νὰ ξεριζωθεῖ, σύμφωνα με τὰ ὅσα λέγονται στὴν εὐαγγελικὴ περικοπὴ ποὺ δηλώνει ὁ τίτλος. Εἶναι

²⁹⁴ Ὕμνος τοῦ ὄρθρου τῶν Χριστουγέννων.

²⁹⁵ Βλ. *Ἰωάν.*, 11: 33-36: «Ἰησοῦς οὖν ὡς εἶδεν αὐτὴν κλαίουσαν καὶ τοὺς συνελθόντας αὐτῇ Ἰουδαίους κλαίοντας, ἐνεβρεμίσατο τῷ πνεύματι καὶ ἐτάραξεν ἑαυτόν, καὶ εἶπε· ποῦ τεθήκατε αὐτόν; λέγουσι αὐτῷ· Κύριε, ἔρχου καὶ ἴδε. ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς. ἔλεγον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι· ἴδε πῶς ἐφίλει αὐτόν· 11: 38: «Ἰησοῦς οὖν, πάλιν ἐμβριμώμενος ἐν ἑαυτῷ, ἔρχεται εἰς τὸ μνημεῖον» [ὁ ἐπιτολισμὸς δικός μου].

²⁹⁶ Τὸ βιβλικὸ χωρίο ἔχει ὡς ἐξῆς (*Γέν.*, 3: 3: «ἀπὸ δὲ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου, ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, εἶπεν ὁ Θεός, οὐ φάγεσθε ἀπ’ αὐτοῦ» [ὁ ἐπιτολισμὸς δικός μου]). Ἡ ταῦτιση τοῦ συγκεκριμένου καρποῦ με τὸ μῆλο εἰκάζεται ὅτι προήλθε ἐξαιτίας τῆς λατινικῆς λέξης *malum* ποὺ σημαίνει τόσο τὸ «μῆλο» ὅσο καὶ τὸ «κακό».

²⁹⁷ Πρβλ. *Ἐξοδος*, 20:7: «οὐ λήψει τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ· οὐ γὰρ μὴ καθάριση Κύριος ὁ Θεός σου τὸν λαμβάνοντα τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ ματαίῳ».

²⁹⁸ Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι καὶ πάλι ἔχουμε οικειοποίηση ἀπὸ ἄλλο εὐαγγελικὸ σημεῖο. Πρβλ. *Ματθ.*, 26:45: «ἰδοὺ ἤγγικεν ἡ ὥρα καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς χεῖρας ἀμαρτωλῶν»

καὶ πάλι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὸ εὐαγγέλιο στὸ ὁποῖο αὐτὸ ἐδράζεται:

Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ, καὶ ὁ Πατὴρ μου ὁ γεωργὸς ἐστὶ. πᾶν κλῆμα ἐν ἐμοὶ μὴ φέρον καρπὸν, αἶρει αὐτό, καὶ πᾶν τὸ καρπὸν αὐτό, ἵνα πλείονα καρπὸ φέρῃ	Ἄμπελος εἶμαι, μὲ ἐκχερσώνει (καθὼς ἐγὼ ἐσᾶς) ὁ πέμψας με, ἀποζητώντας πλείονα·
---	---

Ἡ καίρια ἀλλαγὴ ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο ἡ παρένθεση ἀλλὰ ἡ διατύπωση «μὲ ἐκχερσώνει», ἐφόσον φανερῶνει τὴν ἀδυναμία τοῦ Ἰησοῦ νὰ καρποφορήσῃ κατὰ τὸ πατρικὸ θέλημα καὶ τὸ συνεπακόλουθο ξερρίζωμά του ἀπὸ τὸν Θεό-πατέρα. Ἀκόμα, ἀδυναμία ἀνταπόκρισης στὰ «πλείονα» μπορεῖ νὰ συναναγνωσθεῖ μὲ τὸ «ἐὰν τὰς ἐντολάς μου τηρήσετε, μενεῖτε ἐν τῇ ἀγάπῃ μου, καθὼς ἐγὼ τὰς ἐντολάς τοῦ Πατρὸς μου τετήρηκα καὶ μένω αὐτοῦ τῇ ἀγάπῃ» (15:10). Ἡ συνέχεια τῆς πρώτης στροφῆς *διαλέγεται* μὲ ἐσχατολογικὸ χωρίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν *Ἀποκάλυψη*, καθότι ὁ τρίτος στίχος («ὁ τίγρης ν' ἀγκαλιάσει τὴ δορκάδα, ἡ ὄρνιθα τὴν ἄλεπού, νὰ προμαντεύονται τὰ εὐοίωνα») ἀναδιατυπώνει τὴ γνωστὴ ρῆση τοῦ Ἡσαΐα,²⁹⁹ ἐνῶ τὸ ἀνατρεπτικὸ «ἐμέοντας σ' ἀνατολὴ τὴ δύση», ἀνακαλεῖ τὸ «μέλλω σε ἐμέσαι» τῆς *Ἀποκάλυψης* (3:16) μὲ τὸ πολυσύνδετο ποῦ ἐκκινεῖ τὴ δευτέρη στροφή νὰ ἀποκαλύπτει καὶ πάλι τὸ μάταιο τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, ἐφόσον οἱ ἐνέργειες τῶν ρημάτων γίνονται «ἐρήμην» («πλησίον κι ἐρήμην σας ἀνάπνευσα καὶ γδάρθηκα κι αἰμάτωσα κι ἐλάληκα»). Περαιτέρω, ἡ φράση «οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ εἴστε» ἀναιρεῖ τὸ εὐαγγελικὸ «ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς» (15:16), καθότι ὁ Ἰησοῦς παρουσιάζεται ἀμέτοχος στὴν ἐπιλογὴ τῶν ἀποστόλων καὶ ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴ ζωὴ τους εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τὸν πατέρα. Ἀναλυτικότερα, τονίζεται ἡ προδιαγεγραμμένη μοίρα τῶν δώδεκα:

οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ εἴστε, τὸ κοπάδι του, στὴν ταπεινὴ μου λίγο ἐπὶ κάτι μάντρα.
ταχθήκατε ὁ ἀνθὸς κι ἐγὼ ἡ μέλισσά του νὰ σᾶς ἀπομυζῶ τὸν κάλυκα,
στὸ κομπολόι του ἀπὸ ἄχρονο, νὰ σᾶς περάσω ὅστοῦν τὸ ὅστοῦν, χάντρα τὴ χάντρα

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, ὁ Ἰησοῦς ἀναδεικνύεται ἐνεργούμενο τοῦ Πατρὸς, νὰ ὑλοποιεῖ ἀπλῶς τὸ θεῖο σχέδιο: «αὐτὰ προερρήθησαν. κι ὅταν προσφάισα μαζί σας ἄλλη ἐκλογὴ δὲν εἶχα· αὐτὰ καὶ εἶρηκα». Τονίζεται ξανὰ ἡ «ἀντινομία» τῆς φύσης τοῦ

²⁹⁹ Βλ. *Ἡσαΐας*, 11: 6-9: «καὶ συμβοσκηθήσεται λύκος μετ' ἄρνός, καὶ πάρδαλις συναναπαύεται ἐρίφῳ, καὶ μοσχάριον καὶ ταῦρος καὶ λέων ἅμα βοσκηθήσονται, καὶ παιδίον μικρὸν ἄξει αὐτούς· καὶ βοῦς καὶ ἄρκος ἅμα βοσκηθήσονται, καὶ ἅμα τὰ παιδιά αὐτῶν ἔσονται, καὶ λέων καὶ βοῦς ἅμα φάγονται ἄχυρα. καὶ παιδίον νήπιον ἐπὶ τρώγλῃν ἀσπίδων καὶ ἐπὶ κοίτην ἐκγόνων ἀσπίδων τὴν χεῖρα ἐπιβαλεῖ. καὶ οὐ μὴ κακοποιήσουσιν, οὐδὲ μὴ δύνωνται ἀπολέσαι οὐδένα ἐπὶ τὸ ὄρος τὸ ἅγιόν μου, ὅτι ἐνεπλήσθη ἡ σύμπασα τοῦ γνῶναι τὸν Κύριον ὡς ὕδωρ πολὺ κατακαλύψαι θαλάσσης».

θεανθρώπου πού πλέον θα κυρήτουν οί απόστολοι καί τὸ ὄλο νόημα συνοψίζεται στὸν στίχο «ὁ πρὸ ἐμοῦ τοξεύει, ἐγὼ ἡ χορδή, κι ἐσεῖς γιὰ πουθενὰ σταλμένο βέλος». Ἡ ἀγάπη, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται ἐμφατικὰ λόγος στὴν εὐαγγελικὴ περικοπὴ μὲ κορυφαία τὴ διαπίστωση ἐκ μέρους τοῦ Ἰησοῦ ὅτι «μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ» (15:13), στὸ ποίημα ἀποκτᾶ ἐντελῶς ἄλλη σημασία («σᾶς ἀγαπῶ, μ' ὅ,τι ἡ ἀγάπη μου σημαίνει»). Πρόκειται γιὰ ἀντιστροφή τῆς θυσιαστικῆς ἀγάπης λοιπόν,³⁰⁰ διότι στὸ ποίημα οἱ μαθητὲς ἀπορροφοῦνται ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος ἐντέλει θὰ ἐπιζητήσει τὴ λήθη καὶ θὰ ζητήσει νὰ μὴ μεταφέρουν τὸ μήνυμά του στὴν οἰκουμένη («ἕνα ζητῶ· τὴ λήθη σου, τὴν ἄρνηση τῶν σκονισμένων σανδαλιῶν, τοῦ δυόσμου κόσμου».

Τὸ «Κατὰ Μάρκον ΙΔ', 32-44» (II, 698-9) συνεχίζει τὴν πρωτοπρόσωπη διήγηση τοῦ Ἰησοῦ καὶ μεταγράφει τὴ σκηνὴ στὸν κήπο τῆς Γεθσημανῆς.³⁰¹ Οἱ μαθητὲς πού ἐπιλέγει ὁ Χριστός, ἤτοι ὁ Πέτρος, ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης ἀναφέρονται ἀπλῶς ὡς οἱ «τρεῖς», ἐνῶ αὐτούσια μεταφέρεται ἡ προστακτικὴ «γρηγορεῖτε», καθὼς ἀφενὸς ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ρηματικὴ διατύπωση στὴν ὁποία οἱ μαθητὲς δὲν θὰ ἀνταποκριθοῦν καὶ ἀφετέρου ἐμφανίζεται δις καὶ στὸ ὑποκείμενο.³⁰² Ἀντίστοιχα, αὐτούσια ἀξιοποιεῖται καὶ ἡ φράση «Ἀββᾶ ὁ πατήρ», γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ πλέον ἔκτυπα ἢ ἐκούσια ὑποχώρηση στὸ πατρικὸ θέλημα (πρβλ. *Μᾶρκ.*, 14:36: «ἀλλ' οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ» ὡς ὄντολογικὴ («ὑπαρξη») σχέση πόρνης καὶ ἐμπόρου λευκῆς σαρκός. Οἱ στίχοι 2 καὶ 4 συνδέονται μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ προηγούμενο ποίημα, καθὼς ἐπεκτείνουν τὸν παραλληλισμὸ τοῦ Ἰησοῦ μὲ ἄμπελο: πλέον ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ τὸ τσαμπὶ πού πρόκειται νὰ συναχθεῖ στὸ πατητήρι, ὥστε —μὲ τὴν εὐλογία τοῦ πατρὸς— νὰ γίνει τόσο γλυκὸ κρασί ὅσο ἦταν «πικρὸ τὸ προσφερόμενο ποτήρι»· πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ “ποτήρι” τῶν Παθῶν πού ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς —κατὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση του— θὰ ἤθελε νὰ ἀποφύγει.³⁰³ Κατὰ τὸν συνήθη στὸ ἔργο ἐμφατικὸ τονισμὸ λέξεων ἀποκομμένων μὲ ἄνω στιγμὴ στὴν ἀρχὴ στίχων, τονίζεται τὸ ρῆμα «λύγισα», τὸ ὁποῖο ἀνταποκρίνεται στὸ «περίλυπος ἐστίν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου» (*Μᾶρκ.*, 14:34). Δηλαδή, ἀκριβῶς στὴ φράση πού ἐπανέρχεται στὸν τρίτο στίχο τῆς δεύτερης στροφῆς ἐνοφθαλμισμένη στὸ παράπονο

³⁰⁰ Γιὰ μιὰ ἀγάπη πού μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴ βάση της στὸ βιβλικὸ «ὄν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος παιδεύει» (*Παροιμίαι*, 3:12).

³⁰¹ Ἡ Γεθσημανὴ καὶ τὸ σημασιολογικὸ της φορτίο φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ καὶ ἄλλοῦ τὸν Λάγιο. Πρβλ. τὸν στίχο «Δὲν εἶχε πλέον Γεθσημανὴ τῆς προδοσίας» ἀπὸ τὸ «Ἐωθινὸ» τῆς συλλογῆς *Περὶ Ζώου (μιὰ πραγματεία)* [II, 407].

³⁰² Βλ. *Μᾶρκ.*, 14: 34 καὶ 14: 38.

³⁰³ Βλ. *Μᾶρκ.*, 14: 36: «παρένεγκε τὸ ποτήριον ἀπ' ἐμοῦ τοῦτο».

τοῦ Ἰησοῦ, τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ —πάλι ἀποκομμένο, ἀλλὰ μὲ τελεία τώρα— ρῆμα «κοιμόντουσαν». Ἀντίστοιχα, ὁ τελευταῖος στίχος τῆς τρίτης στροφῆς τοποθετεῖται, ἀρχιτεκτονικὰ θὰ λέγαμε, σὰν νὰ συμπληρώνει τὸν τρίτο στίχο τῆς προηγούμενης στροφῆς καὶ τὴν ἀναφορὰ στὴν πορνεία, ἐφόσον αὐτὴ τὴ φορά ἀξιοποιεῖται ὁ τζόγος, γιὰ νὰ καταδειχθεῖ τὸ προδεδικασμένο τῆς ὑπόθεσης («στημένου»), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόλυτη μοναξιά τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀλυσίδα τῶν προτεταγμένων —θέσει καὶ νοήματι— ρημάτων συνεχίζεται μὲ τὸ «ξανάφυγα» τῆς τρίτης στροφῆς, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν ἐν εἶδει συνοπτικῆς προόρασης ὅλα τὰ θεανθρώπινα Πάθη. Στὴ —σὰν σὲ κατάλογο— συμπαράθεσή τους, δεσπόζουν τὰ τριάκοντα ἀργύρια, τόσο λόγῳ τῆς κορύφωσης τοῦ (χρονικὰ ἀναποδογυρισμένου) *crescendo* ὅσο καὶ στὴν καυχαστικὴ παρένθεση «(οὔτε τριάντα)». Ἡ ἀδυναμία τῶν μαθητῶν δικαιολογεῖται διὰ στόματος Ἰησοῦ μὲ —ἀπαράλλαχτα— τὰ λόγια ποῦ ἀποδίδονται σὲ ἐκεῖνον γιὰ τὴ στάση τῶν μαθητῶν κατὰ τὴ σκηνὴ στὴ Γεθσημανῆ στὸ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο καὶ ὄχι στὸ Κατὰ Μάρκον τοῦ τίτλου-παραπομπῆς: «τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμος, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής».³⁰⁴ Ὁ τρίτος στίχος, ἀρχιτεκτονικὰ τοποθετημένος, στέκεται ἀντιθετικὰ μὲ τὸν πρῶτο τῆς στροφῆς, χάρι στὴν ἐν ὄνειρῳ ὄραση «ἀηδονι[ῶν], κέδρ[ων] καὶ ἡλιογ[ερμάτων]», ἥγουν ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς ποῦ ἀποδίδονται ἐξίσου σωρευτικά. Ὁ τριμερὴς ἐναρκτηριος στίχος τῆς τελευταίας στροφῆς κορυφώνει τὴν τραγικότητα, καθότι ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μοναξιά τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀναφέρεται καὶ ἡ μοναξιά ἀπὸ τὸν Θεό-πατέρα, γιὰ νὰ καταλήξουμε στὴ συμπαντικὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ἴδιος καὶ οἱ μαθητὲς εἶναι «ὅλοι [τους] ἀθύρματα». Τὸ τελευταῖο δίστιχο ὀρίζει τὸ «αὔριο» καὶ τὸ «τώρα», προμηνύοντας τὴ μελλοντικὴ ἀντιμετώπισή του ὡς «χελιδόνι διαβατάριο ποῦ μπλέχτηκε στὰ σύρματα» καὶ τὴ συχρονικὴ ἀναγκαιότητα νὰ προχωρήσει τὸ σχέδιο τῆς προδοσίας σὰν ἕνας προδιαμορφωμένος ρόλος ποῦ ἀπλῶς ἐκτελεῖται, σὰν ἕνα θεῖο δρᾶμα: «τώρα, θὰ κατεβῶ γιὰ νὰ φιλήσω (ἢ νὰ μὲ φιλήσει; ξέχασα τὸν ρόλο) τὸν προδότη».

Ἔπεται τὸ «Κατὰ Ματθαῖον ΚΖ΄, 47-50, ΚΖ΄, 3-10» (II, 701-2). Τὰ ἀναφερόμενα εὐαγγελικὰ χωρία ἀναφέρονται στὴ στιγμή τῆς προδοσίας καὶ τῆς σύλληψης τοῦ Ἰησοῦ καὶ στὴν μεταμέλεια τοῦ Ἰούδα, τὴν ἐπιστροφή τῶν ἀργυρίων, τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ προδότη καὶ τὴν ἀγορὰ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Κεραμέως μὲ τὸ ἐπιστραφέν ποσό. Πράγματι, καὶ τὸ ποίημα ξεκινᾷ δίνοντας τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰούδα νὰ προχωρᾷ πρὸς τὴν προδοσία, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ καινοδιαθηκικὸ ὑπο-

³⁰⁴ *Ματθ.*, 26: 41.

κείμενο, όταν σκιαγραφεί τον ψυχισμό του Ιούδα: ο προδότης μαθητής αντιλαμβάνεται πώς δεν διαθέτει ελεύθερη βούληση και ανήκει ολοκληρωτικά στον διδάσκαλό του (στ. 2), κάτι που αντιβαίνει ριζικά στη χριστιανική πίστη περί της «κατ' εικόνα»³⁰⁵ Θεού δημιουργίας του ανθρώπου και του συνεπαγόμενου αύτεξούσιου.³⁰⁶ Επιπρόσθετα, τα ουσιαστικά που κυριαρχούν στον τρίτο στίχο, ανακαλούν ολόκληρες εξηγητικές παραδόσεις: «ἔρωτας», «ἀπιστία» και «ἀπελπισία» είναι εκείνα που ενώνονται στο φιλί της προδοσίας, φέροντας ἔτσι στο προσκήνιο τὰ ἐρωτικά συμφραζόμενα του ἀσπασμοῦ ἢ καὶ τὸν ἐνδεχόμενο ἔρωτα τοῦ Ιούδα με τὴ Μαγδαληνή, τὴ μομφή γιὰ ἀπουσία πίστεως ἐκ μέρους ἐνὸς ἐκ τῶν Δώδεκα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπελπισία, πού γιὰ πολλοὺς ἀποτελεῖ—ὅπως σημειώθηκε παραπάνω— ἀμαρτία μεγαλύτερη καὶ ἀπὸ τὴν προδοσία τοῦ Μεσσία. Ἐπανερχόμενος μάλιστα στὴν στανική ἐπιβολὴ τοῦ θείου σχεδίου, ὁ προδότης ἐμφανίζεται νὰ ἀποδεσμεύεται ἀπὸ ἓνα βᾶρος κατὰ τὴ στιγμή τῆς προδοσίας (στ. 4). Στὴν ἐπόμενη στροφή, ὁ Ιούδας ἀναλογίζεται τὴν κοινὴ σχεδὸν μοίρα του με τὸν Ἰησοῦ, καθὼς οἱ ἡχητικὲς εἰκόνες ποῦ συσσωρεύονται (βλ. «ράβδους νὰ βροντοῦν, μαχαίρια νὰ κροτοῦν, χυδαία τὴν κουστωδία / ἦχους βάνουσους») συγκροτοῦν «ἓνα (κοινὸ καὶ γιὰ τοὺς δύο) ἐπιτάφιο μέλισμα». Πρόκειται μάλιστα γιὰ ταύτιση καὶ στὸν βαθμὸ ἑτεροκατεύθυνσης τῶν πράξεων, τόσο τοῦ Ἰησοῦ ὅσο καὶ τοῦ Ιούδα, ἀφοῦ τὰ νήματα κινοῦν γιὰ αὐτοὺς ὁ Θεὸς καὶ ὁ Διάβολος ἀντίστοιχα («πατὴρ καὶ διάολος, ἀντιστοίχως, προετοιμάζαν τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου τὴν κηδεία»). Ἀκολουθῶς, στὴν τρίτη στροφή, ὁ Ιούδας ἀντιλαμβάνεται τὴ ματαιότητα στὴν ὁποία πρόκειται νὰ καταλήξουν ὅσα προδιαγεγραμμένα πραγματώνει. Ἐπειτα, προβλέπει —ὅπως περιγράφεται καὶ στὴ Γραφή— τὴ μετάνοια, τὴν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων, τὴν αὐτοχειρία, τὸν ἀγρὸ τοῦ Κεραμέως καὶ τὴ συκιά τοῦ ἀπαγχονισμοῦ νὰ παραμένουν μετὰ τὸν θάνατό του.

Τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, ὅμως, παρουσιάζει τὸ καταληκτικὸν δίστιχο, ὅπου παρουσιάζεται ἡ μοίρα νὰ εἶναι αὐτὴ πού —περισσότερο κι ἀπὸ τὸν Χριστὸ— ἀσκεῖ πίεση καὶ ποδηγετεῖ τὸν προδότη, ὁ ὁποῖος με ἢ χωρὶς τὴ θέλησή του (πράγμα πού τονίζεται δύο φορές στὸ ποίημα με τὴ συμπαρουσία στὸ δίστιχο τῶν φράσεων «ἐκόντα ἄκοντα» καὶ «πρόθυμα ἢ ὄχι») προχωρεῖ πρὸς τὴ δικὴ του Σταύρωση (στ. 16). Ἡ ἀναφορὰ τοῦ σταυροῦ ἐδῶ, προφανῶς εἶναι μεταφορικὴ (ἐφ' ὅσον μάλιστα ἔχει προηγηθεῖ μνεῖα τοῦ ἀπαγχονισμοῦ) καὶ συντελεῖ στὴν ἐξίσωση τοῦ θείου Πάθους με τὴν —ἀναπότρεπτη— τιμωρία τοῦ Ιούδα. Ἡ διασάλευση τῶν ὁρίων τῶν

³⁰⁵ Γέν., 1: 27.

³⁰⁶ Βλ. Γρηγόριος Παλαμάς, *P. G.*, 150: 1150A.

ρόλων³⁰⁷ τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ προδότη ἔχει ἀποτυπωθεῖ καὶ στὸν καταληκτῆριο στίχο τοῦ ἀμέσως προηγούμενου ποιήματος (βλ. ἐδῶ, σ. 108). Ἀπόφαση ὅμως, τῆς ὁποίας ἡ βεβαιότητα ὑπονομεύεται καθοριστικὰ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐντὸς παρενθέσεως ἀμφιβολίας. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ προρρηθεῖσα ἀβεβαιότητα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σημασιολογικὸ φορτίο τῆς λέξης «ρόλος» (ιδίως ἂν ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ ρητῶς ἐκφρασθεῖσα παντοδυναμία τῆς μοίρας) ὑπερτονίζουν ἀφενδὸς τὴν ὑπαρξὴ ἤδη ἀποφασισμένου “σεναρίου”, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦν νὰ δραπετεύσουν τὰ τοῦ (θείου) δράματος πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ θέτουν ἐν ἀμφιβόλῳ τὸν βαθμὸ συνειδότητας στὶς πράξεις τοῦ προδότη καὶ τοῦ προδομένου ἀφετέρου.

Ἀκολουθῶς, στὸ κειμενικὸ συνεχῆς τοποθετεῖται τὸ «Κατὰ Ἰωάννην ΙΘ΄, 25-27» (II, 706-7), στὸ ὁποῖο ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐπὶ ζύλου κρεμάμενος Χριστὸς ὀρίζει τὴν Παναγία ὡς μητέρα τοῦ Ἰωάννη συμπτύσσεται στοὺς δύο πρώτους στίχους, ἐνῶ ἀποσιωπῶνται τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς εὐαγγελικῆς διήγησης, δηλαδὴ ἡ Μαρία τοῦ Κλοπᾶ καὶ ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ. Σὲ φραστικὸ ἐπίπεδο, ἡ *διαλογικὴ* ἀξιοποίηση περιορίζεται στὴν ἀπόδοση τοῦ καινοδιαθηκικοῦ «γῦναι, ἴδε ὁ υἱός σου» (19:26) σὲ «αὐτὸς θὰ εἶναι, τοῦ λοιποῦ, ὁ γιός σου». Ἡ κίνηση αὐτὴ ἐρμηνεύεται περισσότερο ὡς ἀποκήρυξη τῆς ἀνθρώπινης φύσης ὡς νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀσθένεια («καθὼς μὲ μιὰ ἀλοιφή, ὀρθῶς καὶ φαρμακοπρεπῶς, ἐξαλείφουμε τὸν μύκητα / ἀποκήρυξε τὴν κληρονομιά, τὸ αἷμα του»). Περισσότερο ὅμως, τίθενται ἀντιθετικὰ —γιὰ ἄλλη μία φορὰ— ἡ ἀνθρώπινη καὶ ἡ θεία φύση: ἡ μὲ ἀσπρισμένα μαλλιά Παναγία (περιγραφή πού δὲν ὑπάρχει στὰ τέσσερα εὐαγγέλια τοῦ καινοδιαθηκικοῦ κανόνα, παρὰ μόνο στὴν *Ἀποκάλυψη*, καθὼς καὶ στὰ ἑξῆς ἀπόκρυφα: εὐαγγέλιο τῆς Μαρίας, πρῶτο εὐαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου καὶ εὐαγγέλιο τοῦ Πέτρου) τοποθετεῖται ἀπέναντι στὸν «ἀγέραςτο» «πού γεύονταν, μακάριος, τὴν ἀχρονία» καὶ ἀκουγόταν «στ’ αὐτιά του ἀνεπαίσθητος ὁ θρῆνος» τῆς μητέρας του. Ἡ μακάρια αὐτὴ ἀναισθησία ἀπέναντι στὸν μητρικὸ θρῆνο αἰσθητοποιεῖται καθὼς αὐτὸς ἀκούγεται —στὸν κατ’ ἐξοχὴν ἀποδέκτη— ἀδιάφορα ὡς «τρυγόνας κλάψα, μοιρολόγι πέρδικας»,³⁰⁸ καθὼς ἀνακτᾶ τὴ θεϊκὴ πὰ ὑπόστασι καὶ ἀποκόβεται ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο ὡς «γεννηθεῖς οὐ ποιηθεῖς (καὶ τὰ λοιπά)». Ὁ Ἰησοῦς παρουσιάζεται ἐντελῶς ἄγευστος τῆς «θνητ[ῆς] ἀεελπισία[ς]» νὰ συντριβεῖ ἀνεπίγνωστα

³⁰⁷ Ἡ σύγχυση τῶν ρόλων καὶ ἡ ὑποκατάσταση τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὸ Θεῖο Πάθος ἀπὸ τὸν Ἰούδα συναντᾶται σὲ ἀρκετὰς γνωστὰς, ἐβραϊκὰς καὶ ἰσλαμικὰς παραδόσεις. Βλ. Βάλτερ Ποϋγχερ, *ὁ.π.*, σ. 278-280.

³⁰⁸ Πρβλ. τὴν ὀρφανὴ κόρη στὸ Β΄ Σχεδιάγραμμα τῶν *Ἐλεύθερων Πολιορκημένων*: «κι εἶχε στὸν ὕπνο τῆς τὴν κλάψα τῆς τρυγόνας» (Διονύσιος Σολωμός, *ὁ.π.*, σ. 232).

ἀμφοτέρους τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη, οἱ ὅποιοι γίνονται «ἄρτοι στὸν φούρνο του, ἰχθεῖς πού τ' ἄγκιστρο τοῦ προορισμοῦ του θὰ ξεκάνει», ἀνακαλῶντας ἔτσι τὸ γνωστὸ θαῦμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων καὶ τῶν ἰχθύων.³⁰⁹ Ἡ τελευταία στροφή στρέφεται πλέον στὴν ἀνθρώπινη ἀγάπη, ὅπως αὐτὴ σαρκώνεται στὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας, δηλαδή ἀέναη καὶ θυσιαστικὴ (ἐξακολουθητικὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ θεία ἀγάπη):

Τὸ ν' ἀγαπᾶς, ἀνθρώπινα, σημαίνει νὰ δηλώνεις τὸ σαρκίό σου τοῦ ἄλλου εἴλωτα.
Κι ὅπως ὁ λευκασμὸς δὲν ἀπαλείφεται ἀπ' τὸ δάχτυλο τῆ ἀπουσία τῆς βέρας,
ἔτσι ὁ δικός μας ὁ καιρὸς καταλογίζει ὅλα τὰ πράματα, εὐκρινῆ κι ἀδήλωτα,
ἔτσι, γι' αὐτήν, δὲν σβήνεται ποτὲ ὁ καρπός, μονάκριβος, τῆς μητρικῆς γαστέρας.

Περνώντας στα ἀναστασιμα γεγονότα, τὸ «Κατὰ Λουκὰν ΚΔ', 13-32» (II, 708-9) ἀνφέρεται στὴν πορεία πρὸς Ἐμμαούς. Ὁ Χριστὸς «ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ» θὰ συναντηθεῖ καὶ θὰ συνοδοιπορήσει μὲ τὸν Κλεόπα καὶ ἕναν ἄλλο ἀπόστολο, ὁ ὁποῖος δὲν κατονομάζεται· ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἡ φράση «κι ἄλλος εἷς» πού προσδιορίζει τὸν ἄλλον μαθητὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐυαγγέλιο, ὅπου ὁμως ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τὸν Κλεόπα.³¹⁰ Ὁ χρόνος εἶναι τρεῖς ἡμέρες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν διάλογο τῶν μαθητῶν μὲ τὸν Ἰδιο στὸ ὑπο-κείμενο³¹¹ καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος: «Εἶχαν παρέλθει ἀπὸ τὴν κοίμησή του τρία (τὰ προβλεφθέντα) νυχθοῦμερα». Ἡ παρένθεση μάλιστα στοιχεῖται μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐπι γῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ὡς προδιαγεγραμμένου σχεδίου πού ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοστεῖ κατ' ἀκρίβειαν. Καίριοι ἄξονες στὴν πορεία ἀπὸ τὴν ἄγνοια στὴ γνώση τοῦ ἀναστάντος εἶναι τὰ ἐδάφια 24:16 («οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν ἐκρατοῦντο τοῦ μὴ ἐπιγῶναι αὐτόν») καὶ 24:31 («αὐτῶν δὲ διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοί, καὶ ἐπέγνωσαν αὐτόν»), τὰ ὁποῖα ἀξιοποιοῦνται καὶ στὸ ποίημα στὸν τρίτο («κι αὐτός, ἀφοῦ συσκοτίσε τοὺς ὀφθαλμούς των μὴ ἀναγνωριστεῖ, τοὺς μίλησε ἤρεμα») καὶ ἕκτο στίχο («ἐκεῖ, ἀφοῦ εὐλόγησε καὶ μοίρασε τὸ ψωμί, τοὺς ἐπέστρεψε τὴν ἐπὶ τούτου ὄρασή τους») ἀντίστοιχα. Ἡ εὐαγγελικὴ διήγηση ἀποδίδεται στὶς δύο πρῶτες στροφές, ἐνῶ ἡ τρίτη ἀπευθύνεται στὸν Χριστὸ ὡς μιὰ ιδιόμορφη προσευχὴ καὶ ἡ τέταρτη καὶ τελευταία σχολιάζει ἀνεστραμμένα τὴν νίκη ἐπὶ τοῦ θανάτου. Ἀναλυτικότερα, τὴν προσφώνηση «ὦ Κύριε» ἀκολουθεῖ ἡ παράκληση γιὰ συγχώρηση στα «ἄπιστα γεννήματά σου, εἰς ἃ ἐνεφύσησας πνοὴ ζωῆς». Τίθεται ἔτσι

³⁰⁹ Βλ. *Ματθ.*, 14: 13-21 καὶ *Μάρκ.*, 6: 30-44.

³¹⁰ Βλ. *Λουκ.*, 24: 18: «ἀποκριθεῖς δὲ ὁ εἷς, ᾧ ὄνομα Κλεόπας» [Ἦ ἔπιτονισμὸς δικός μου].

³¹¹ Βλ. *Λουκ.*, 24: 21: «τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει σήμερον ἀφ' οὗ ταῦτα ἐγένετο».

τὸ ζήτημα τῆς ἀντίφασης μεταξύ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν θεό³¹² καὶ συνάμα τῆς ἐμφιλοχώρησης τοῦ Κακοῦ στὴ δημιουργία, γιὰ νὰ διεκδικηθεῖ ἡ δικαίωση τῶν ἀμαρτωλῶν στὸ ἀναστάσιμο πλαίσιο· δικαίωση ποὺ ἀνατρέπει τὶς παραδεδομένες ἀντιλήψεις περὶ δικαίου («ὄχι ὁ δοῦλος σου ὁ μετανοῶν νὰ εὐφρανθεῖ, μὰ ὁ ἀποστάτης, ὁ ληστής κι ὁ καταδότης») καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς παρέχει «σκοτοφῶς κι ἀσυμμετρία», φανερώνει «τοῖς ἀναξίοις τὰ ἀόρατα». Τέλος, ὁ Ἰησοῦς ἀναφέρεται ὡς «ὁ παλαιὸς ἐσπερινῶν, ψυχρὸς καὶ ἀμετάτρεπτος, οὐδέτερος σὰν ἄζωτο», ὥστε νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἀπόλυτη σκληρότητα ἀπέναντι στὸ ἀνθρώπινο. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται χάρις στὴν ἀνάκληση τῆς συνεκφορᾶς «παλαιὸς τῶν ἡμερῶν» στὴν ποιητικὴ μετατροπῆς της σὲ «παλαιὸς ἐσπερινῶν». Ὁ Θεὸς ἀναφέρεται ἔτσι στὸν *Δανιήλ* (7: 9, 13, 22), γιὰ νὰ κατατονιστεῖ ἡ ἐξακολουθητικὴ καὶ αἰώνια ἐξουσία του ἀντιθετικὰ μὲ τὴν ἐπίγεια ἐξουσία τῶν βασιλέων. Μὲ τὸν Δανιήλ, ὅμως, *διαλέγεται* καὶ ἡ *Ἀποκάλυψη*, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν κειμένων:

ἐθεώρουν ἕως ὅτε θρόνοι ἐτέθησαν καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο ἔχων περιβολὴν ὡσεὶ χιόνα καὶ τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον λευκὸν καθαρὸν ὁ θρόνος ὡσεὶ φλόξ πυρός καὶ ἐξεπορεύετο κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ ποταμὸς πυρός χίλια χιλιάδες ἐθεράπευον αὐτὸν καὶ μύρια μυριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ καὶ κριτήριον ἐκάθισε καὶ βίβλοι ἠνεψήθησαν.

(*Δανιήλ*, 7:9-10)

Καὶ ἐκεῖ ἐπέστρεψα βλέπειν τὴν φωνὴν ἣτις ἐλάλει μετ' ἐμοῦ· καὶ ἐπιστρέψας εἶδον ἑπτὰ λυχνίας χρυσᾶς, καὶ ἐν μέσῳ τῶν ἑπτὰ λυχνιῶν ὅμοιον υἱῷ ἀνθρώπου, ἐνδεδυμένον ποδήρη καὶ περιεζωσμένον πρὸς τοῖς μαστοῖς ζώνην χρυσοῦν· ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ καὶ αἱ τρίχες λευκαὶ ὡς ἔριον λευκόν, ὡς χιών, καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ ὡς φλόξ πυρός, καὶ οἱ πόδες αὐτοῦ ὅμοιοι χαλκολιβάνῳ, ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρωμένοι, καὶ ἡ φωνὴ αὐτοῦ ὡς φωνὴ ὑδάτων πολλῶν, καὶ ἔχων ἐν τῇ δεξιᾷ χειρὶ αὐτοῦ ἀστέρας ἑπτὰ, καὶ ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ ῥομφαία δίστομος ὁξεῖα ἐκπορευομένη, καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος φαίνει ἐν τῇ δυνάμει αὐτοῦ. Καὶ ὅτε εἶδον αὐτόν, ἔπεσα πρὸς τοὺς πόδας αὐτοῦ ὡς νεκρός, καὶ ἔθηκε τὴν δεξιάν αὐτοῦ χεῖρα ἐπ' ἐμὲ λέγων· μὴ φοβοῦ· ἐγὼ εἰμι ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος καὶ ὁ ζῶν, καὶ ἐγενόμην νεκρός, καὶ ἰδοὺ ζῶν εἰμι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, καὶ ἔχω τὰς κλεῖς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ἄδου.

(*Ἀποκ.*, 1: 12-18)

Ὁ Λάγιος δείχνει νὰ γνωρίζει τὴ σχέση τῶν δύο κειμένων, γιὰ αὐτὸ καὶ μετὰ τὸν ὑπαινιγμὸ στὸ κείμενο τοῦ *Δανιήλ* («παλαιὸς ἡμερῶν») ἐκμεταλλεύεται τὸ κείμενο τῆς *Ἀποκάλυψης*, γιὰ νὰ καταδείξει τὴν ἄτεγκτη στάση τοῦ Χριστοῦ ἀκόμη καὶ ὡς

³¹² Βλ. *Γέν.*, 2: 7: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴ ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν» [Ἡ ἐπιτολισμὸς δικός μου].

πρὸς τὸ γεγονός τῆς Ἀνάστασης. Ἔτσι, ὁ στίχος «ρομφαία κραδαίνει ἀντὶ μηλίτη νὰ κερνᾶ πὺν κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νίκος» διαλέγεται μὲ τὸ χωρίο τῆς *Ἀποκάλυψης*, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀνακληθεῖ ἤδη χάρις στὸν *διάλογό* του μὲ τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐα. Ἡ ζωηφόρος νίκη τοῦ θανάτου δὲν ἀποτελεῖ τόσο πηγὴ χαρᾶς γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ὅσο ἐπιβεβαίωση τῆς παντοδυναμίας τοῦ —ἀναστημένου— Θεοῦ πὺν ἐπιβάλλει τὴν προσκύνησή του. Ὁ προτελευταῖος στίχος ἐπανερχεται στὴν ἀντίφαση τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸν θάνατο ἀπὸ τὸν Θεό πὺν «στέρησέ μας, ἐξ ἀρχῆς, τὸ ἀμαράζωτο», κατὰ τὴν πτώση. Τέλος, ἀξιοποιεῖται ὁ (πολλάκις στὸ *ὑπο-κείμενο* ἐμφανιζόμενος) συσχετισμὸς μὲ ποιμνὴ καὶ ποιμένα,³¹³ ὡστόσο ὁ βοσκὸς αἰφνης *ἀπαξιώνεται* σὲ λύκο, ἤτοι στὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο τῆς ἀσφάλειας, στὴν ἀπειλή.

Τὸ τελευταῖο ποίημα, μεταπλάθει τὸ τέλος τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου* καὶ τὴ συνάντηση τοῦ Χριστοῦ μὲ τοὺς μαθητές. Ὁ λόγος εἶναι καὶ πάλι πρωτοπρόσωπος διὰ στόματος Ἰησοῦ, ἐνῶ ἀποσιωπῶνται οἱ ὑπόλοιποι παριστάμενοι μαθητές,³¹⁴ γιὰ νὰ προβληθεῖ ἐμφατικὰ τὸ —δεσπότην καὶ στὴν εὐαγγελικὴ διήγηση— πρόσωπο τοῦ Παύλου. Ὁ τόπος τῆς θάλασσας τῆς Τιβεριάδας ἀναφέρεται ὡς τὸ σημεῖο «ὅπου σταματᾶ κι ἀρχίζει ἡ θάλασσα», ἐνῶ καίριος εἶναι ὁ δεῦτερος στίχος, στὸν ὁποῖον ὁ Χριστὸς αὐτοχαρακτηρίζεται «ἄδειος κι ἐκδικητής, ἐν σώματι καὶ μή, ξένος, ἀλλότροπος, δικαιοκρίτης», καθὼς ἤδη προσιωνίζεται ἡ ἐκτενέστερη ἀναφορὰ στὸν Παῦλο, ἐφόσον ὁ Χριστὸς οἰκειοποιεῖται τὸν λόγο τοῦ Ἀποστόλου: «εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα, εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα».³¹⁵ Καὶ πάλι ἡ *Γένεσις* σχολιάζεται μὲ ἔμφαση στοὺς στίχους 3-4: «τὸ καθ' ὁμοίωσιν, πὺν ἔζησε μὲ ξύλο γνώσεως, πάνω στὸ ξύλο τοῦ σταυροῦ μου χάλασα. / φύτρο τοῦ φύτρο μου, θὰ ὀδυνᾶσαι ἐκτὸς τῆς βασιλείας μου, περιπλανώμενος ἀλήτης». Ἐν προκειμένω, τὸ καθ' ὁμοίωσιν δὲν δίνεται, ὅπως στὴ *Γένεσιν* (ὄντολογικὰ καὶ ἐξ ὑπαρχῆς στὸν ἄνθρωπο), ἀλλὰ κατακτᾶται ἀπὸ τὴν παρακοὴ καὶ τὴ βρώση τοῦ καρποῦ τῆς γνώσης. Ὁ Λάγιος, ἐκμεταλλευόμενος τὸ γεγονός ὅτι ἡ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ εἶναι ἴδιον τοῦ Θεοῦ, τὴν ταυτίζει μὲ τὸ καθ' ὁμοίωσιν (=θέωση), ἐνῶ θεωρεῖ ὅτι ἡ Σταύρωση θέτει τέρμα στὸ ἀνθρώπινο αὐτὸ προνόμιο. Ἀκριβέστερα, πρόκειται γιὰ ἀντιστροφή ἐνὸς θεολογικοῦ κοινοῦ τύπου, ὁ ὁποῖος συσχετίζει τὸ ξύλο τοῦ ἐπίμαχου δέντρου τῆς Ἐδέμ μὲ τὸ ξύλο τοῦ Σταυροῦ, τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάζει ἐκ νέου τὴ σωτηριολογικὴ πορεία

³¹³ Βλ. *Ἰωάν.*, 10: 1-18 καὶ *Λουκ.*, 15: 1-7.

³¹⁴ Βλ. *Ἰωάν.*, 21: 2: «ἦσαν ὁμοῦ Σίμων Πέτρος, καὶ Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος, καὶ Ναθαναὴλ ὁ ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ οἱ τοῦ Ζεβεδαίου, καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο».

³¹⁵ *Πρὸς Κορινθίους*, 12: 2.

τῆς ἀνθρωπότητος στὴν Ἱστορία. Ἡ φράση «φύτρο τοῦ φύτρου μου» ἀνακαλεῖ τὸ βιβλικὸ «ὄστουν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου»³¹⁶ ποὺ ἀπευθύνει ὁ Ἀδάμ ὅταν ἀντικρίζει τὴν ἄρτι πλασθεῖσα Εὐά, ἐνῶ καὶ τὰ περὶ ὀδύνης «ἐκτὸς τῆς βασιλείας» ταυτίζονται μὲ τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὴν παραδείσια εὐδαιμονία. Ἡ ἀποστροφή στὸν Πέτρο, ἡ ὁποία καταλαμβάνει ὅλο τὸ ποίημα, συνεχίζει μετὰ τὴν ἐρώτηση «εἶδες;», γιὰ νὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὸ θαῦμα μὲ τὰ ψάρια («πλημμύρισα τὰ ὕδατα ἰχθεῖς»)³¹⁷ καὶ νὰ αὐτοχαρακτηρισθεῖ πλέον ὁ Ἰησοῦς «ἀνεξίκακος» τῆ στιγμῆ ποὺ ἀλιεύει μεταφορικὰ τὸν ἴδιο τὸν Πέτρο. Ὁ πάγιος παραλληλισμὸς μὲ τὴν ἀλιεία εὐνοεῖται καὶ ἀπὸ ὁ γεγονὸς ὅτι οἱ μαθητὲς ἦταν ψαράδες στὸν πρότερο βίῳ τους, ἀλλὰ καὶ χάρις στὸν συμβολισμό τους, ἐκτεινόμενο σὲ πνευματικὸ ἐπίπεδο. Γνωστὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ φράση τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ κάλεσμα τῶν πρωτοκλήτων, Πέτρου καὶ Ἀνδρέα, «δεῦτε ὀπίσω μου καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἀλιεῖς ἀνθρώπων» (*Ματθ.*, 4:19). Ἐδῶ, ὅμως, ψαρὰς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός. Ὁ ἕκτος στίχος προέρχεται ἀπὸ τὴν τριπλῆ ἐρώτηση πρὸς τὸν Πέτρο γιὰ τὸ ἂν ἀγαπᾷ τὸν Χριστό, ἐρώτηση ποὺ ἀντισταθμίζει τὴν τριπλῆ ἄρνηση τοῦ μαθητῆ.³¹⁸ Ὡστόσο, ἡ τελευταία λέξις τοῦ στίχου («ἀποστάτη»), ὡς προσφώνηση τοῦ φαινομενικὰ ἀποκατασταθέντος Πέτρου, μετριάζει τὴν ἐξιλέωσή του, καθὼς μνημονεύει τὴ ψοφοδεὴ στάση του. Ἀφοῦ ἐπισημανθεῖ ἡ διασαλευτικὴ τῶν ὀρίων τους («ἀξεχώριστα») συνύπαρξη τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ, δηλώνεται ἡ σχέση του μὲ τὸν Πέτρο ὡς σχέση θύματος καὶ μάγισσας. Μάλιστα, ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ θύτη-Χριστοῦ θὰ ἀλλοτριώνει βαθμηδὸν τὸν Ἀπόστολο, ὅπως καὶ τοὺς ὑπόλοιπους μαθητὲς. Μαζὶ μὲ τὸν Πέτρο, ὑποννοεῖται δίχως νὰ κατονομάζεται («σὲ κάποιον») καὶ ὁ ἕτερος πρωτοκορυφαῖος Ἀπόστολος, ὁ Παῦλος (δικαιολογώντας ἔτσι καὶ τὴν παράθεση τῆς *Πρὸς Κορινθίους* μετὰ). Οἱ ἀναφορὲς ποὺ σκιαγραφοῦν τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν δομοῦν τοὺς στίχους 9-10: «σὲ κάποιον θὰ χαρίσω ν' ἀνεβεῖ στὸν ἕβδομο οὐρανό, νὰ θαμπωθεῖ ἀπὸ σχήματα ἀσχήματα, / κι ὕστερα, ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, θὰ τοῦ στείλω κακιὰ ἀρρώστια νὰ τὸν κολαφίσει». Ὁ *διάλογος* συντελεῖται μὲ τὴν *B' Πρὸς Κορινθίους* ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, ὅπου καὶ οἱ ἀναφορὲς: «ἀρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ» (12:20) ποὺ ἐδῶ γίνεται ἕβδομος, ἀλλὰ καὶ «ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα» (12:4) ποὺ ἀνακαλοῦνται στὰ «σχήματα ἀσχήματα», ἀλλὰ ἐντοπίζεται καὶ ἡ φράση «Καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῶν ἀποκαλύψεων ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι,

³¹⁶ *Γέν.*, 2: 23.

³¹⁷ Πρβλ. *Ἰωάν.*, 21: 6: «ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· βάλατε εἰς τὰ δεξιὰ μέρη τοῦ πλοίου τὸ δίκτυον καὶ εὐρήσετε. ἔβαλον οὖν, καὶ οὐκέτι αὐτὸ ἐλκύσαι ἴσχυον ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἰχθύων».

³¹⁸ Βλ. *Ματθ.*, 26: 69-75.

ἐδόθη μοι σκόλοψ τῇ σαρκί, ἄγγελος σατᾶν, ἵνα με κολαφίζῃ ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι» (12:7), ὅπου δις ἀναγνωρίζεται τὸ «μὴ ὑπεραίρωμαι» ποὺ νοσφίζεται λεκτικὰ ξανὰ —καὶ ὀλίγον παράδοξα (θὰ μπορούσε νὰ λέει *μὴ ὑπεραίρηται*)— ὁ Ἰησοῦς. Οἱ ἄλλοι δύο στίχοι ποὺ συμπληρώνουν τὴν ἐν λόγῳ στροφή ἀναφέρονται στὸ μαρτύριο τοῦ Πέτρου, ὁ ὁποῖος σὲ μεγάλη ἡλικία («γηραλέα σου βήματα») θὰ σταυρωθεῖ, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Δασκάλου ἀλλὰ —ἀπὸ εὐσέβεια— σὲ «σταυρὸ ἀνεστραμμένο». Τέλος, ἀξιοποιεῖται καὶ πάλι ἡ εὐαγγελικὴ διήγηση τοῦ Ἰωάννη, ὅπως φανερώνεται ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν δύο κειμένων:

ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, ὅτε ἦς νεώτερος, ἐζώννυες σεαυτὸν καὶ περιεπάτεις ὅπου ἤθελες· ὅταν δὲ γηράσης, ἐκτενεῖς τὰς χεῖράς σου, καὶ ἄλλος σε ζώσει, καὶ οἶσει ὅπου οὐ θέλεις. τοῦτο δὲ εἶπε σημαίνων ποίῳ θανάτῳ δοξάσει τὸν Θεόν. καὶ τοῦτο εἰπὼν λέγει αὐτῷ· Ἀκολουθεῖ μοι.
(*Ἰωάν.*, 21: 18-19)

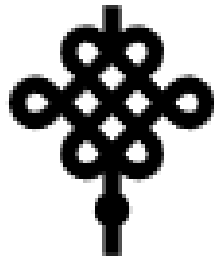
σὰν ἦσουν νέος, χωρὶς ἐμέ, τράβαγες ὅπου ἤθελες, ἀπλῶς δένοντας τὸ ζωνάρι σου, / ἀπὸ τοῦ νῦν, ἀδίστακτα, ἀταλάντευτα, πρὸς ἓναν σταυρὸ ἀνεστραμμένο θὰ σὲ κατευθύνω

(*Π*, 714)

Ἡ μετάπλαση ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μεταγραφὴ (π.χ. «ὅτε ἦς νεώτερος» → «σὰν ἦσουν νέος») ὡς τὴν προσθήκη τοῦ καίριου τροπικοῦ ἐπιρρήματος «ἀδίστακτα», γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ἡ ἀπόλυτη πρὸς τὸν θάνατον ποδηγέτηση τοῦ μαθητῆ ἀπὸ τὸν Δάσκαλο («ἀπὸ τοῦ νῦν, ἀδίστακτα, ἀταλάντευτα, πρὸς ἓναν σταυρὸ ἀνεστραμμένο θὰ σὲ κατευθύνω»). Ἡ παραβολικὴ πρόταση στὴν ἀρχὴ τοῦ προτελευταίου στίχου, παραλληλίζει τὴν πορεία τοῦ Πέτρου πρὸς τὸ θνήσκειν μὲ τὸ κοινὸ πεπρωμένο τῆς σύνολης ἀνθρωπότητας, ἦγουν τὸν θάνατο — καὶ μάλιστα ἐκεῖνον τὸν θάνατο ποὺ τὸν ἐπικαλύπτει διπλὰ ἢ λήθη. Ὁ δὲ τελευταῖος στίχος τίθεται ἐν πλήρει ἀντιθέσει μὲ τὸν προηγούμενο, σημαίνοντας τὴν “ἄνθιση” τοῦ Ἰησοῦ —ἀκριβῶς χάρις στὸν ἐνταφιασμὸ τῶν ἀνθρώπων— ἐπ’ εὐδοκίᾳ τοῦ Πατέρα του. Τὰ ποιητικὰ μέρη, λοιπόν, τοῦ συνθέματος καταλήγουν στὸν «κυπάρισσ[ο]» καὶ στὸν «κρίνο»· μὲ ὅτι συμβολίζει —προορισμένος γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα— ὁ πρῶτος καὶ —γιὰ τὸν Θεὸ— ὁ δεύτερος.

Ἡ πραγμάτευση τῶν ζητημάτων μορφοποίησης τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ ὑπο-κειμένου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ νοηματικῶν μετατονισμῶν, καταστοῦν εὐκρινῆ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον δομοῦνται τὰ πλεῖστα ποιητικὰ μέρη (ποὺ συναποτελοῦν τὸ ὑπερκείμενο), ἥτοι τὴν συνύπαρξη μερῶν ποὺ ἀνακαλοῦν καὶ ἄλλων ποὺ ἀνατρέπουν τὸ ὑπο-κείμενο, ὅλων ὁμως τελούντων ὑπὸ εὐρύτερης κλίμακας μεταθετικῆς πρακτικῆς, ὅπως ἡ (ἐπαν)αιτιολόγηση, ἡ ἀξιοδότηση καὶ ἡ μεταφώνηση. Ἡ —μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους— πραγμάτευση τοῦ χριστολογικοῦ μύθου, “χαλκεύει”

τὸ γλωσσικὸ ὄργανο στὸ ἀγιογραφικὸ “μεταλλεῖο” καὶ συνάμα εὐαγγελίζεται μίαν νέα (παράδοξη) θεολογικὴ ἐσχατολογία ποὺ προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴν ἐν τῷ βίῳ συνύπαρξιν μὲ τὸ Κακὸ καὶ τὴν ῥήξιν μὲ τὸ θεῖο. Τὴ θεολογία αὐτὴ, ἄλλωστε, τὴν ἐξέφρασε καὶ ἄλλοτε τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο (βλ. ἐδῶ, σ. 71): ὁ Θεὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐκχωρεῖ τυφλὰ τὸ Κακὸ προκαλῶντας τὸν ἀνθρώπινον πόνο καὶ θάνατο, ἀλλὰ ἔχει καὶ τὴν ὑπέρ-λογὴν μὰ ταπεινωτικὴν —καὶ μὴ λογοδοτοῦσα σὲ καμία δίκαιη ἀνταπόδοσιν— δυνατότητα «ν’ ἀναδίνει ἀπὸ τὴν πτώσῃ μᾶς λιβάνι».³¹⁹

³¹⁹ Π, 679-80.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐκκινῶντας ἀπὸ τὴν κοινὴ διαπίστωση τῆς παρουσίας πληθώρας ξένων φωνῶν στὴν πολυπρισματικὴ καὶ *πολυφωνικὴ* ποιητικὴ τοῦ πολύπτυχου ἔργου τοῦ Ἡλία Λάγιου, ἐπιχειρήθηκε ἡ —περιορισμένη κειμενικὰ καὶ θεματικὰ σὲ ὅ,τι ὀριοθετήθηκε ὡς «Θεῖο»— προσέγγιση τοῦ σύνολου ἔργου μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς μπαχτινικῆς σκέψης καὶ τῆς θεωρητικῆς σκευῆς τῶν ὄρων ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὴν (*διαλογικότητα, ἑτερογλωσσία, διφωνικότητα* κ.τ.ρ.), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν παράλληλη ἀξιοποίηση τῶν ἐννοιῶν ποὺ εἰσηγεῖται ὁ Genette γιὰ τὶς σχέσεις τῶν κειμένων (*ἀρχικειμενικότητα, διακειμενικότητα, παρακειμενικότητα, ὑπερκειμενικότητα, μετακειμενικότητα*).

Ὁ ἀμητὸς τῆς ὅλης ἔρευνας, πέρα ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ πρόταση σὲ ἀπαιτητικὰ καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀσχολίαστα ποιήματα, συνίσταται στὴ διαύγαση τοῦ ἐκτεταμένου κειμενικοῦ corpus (ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴ Καινὴ Διαθήκη, τὴν ὕμνογραφία καὶ τὴν πατρολογία) ποὺ βρίσκεται στὸ ὑπόστρωμα τῆς Λάγιας ποίησης καὶ τὴν τροφοδοτεῖ, ἀλλὰ καὶ στοὺς μηχανισμοὺς ἐνσωμάτωσης καὶ μετάπλασῆς του. Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς μίας καὶ μόνης λέξης ὡς τὴ συλλογὴ Ὁ *ἄνθρωπος ἀπὸ τῆ Γαλιλαία* (ἓνα *πόνημα θεολογικόν*), ἡ ὁποία ἐδράζεται ἐξ ὀλοκλήρου στὴν εὐαγγελικὴ διήγηση καὶ σὲ ὀρισμένα —ἐξηγητικὰ ἢ ὕμνογραφικὰ— *μετακείμενα*, ὁ Λάγιος δημιουργεῖ ἓνα ἔργο κατ' ἐξοχὴν πολυστρωματικὸ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάκληση καὶ συνήχηση διαφορετικῶν καὶ ἀντικρουόμενων φωνῶν ποὺ διεκδικοῦν νὰ διαδραματίσουν ἐνεργὸ ρόλο στὴν ἀνάδυση τοῦ νοήματος. Ἡ συγκρουσιακὴ φορὰ τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν φωνῶν ποὺ συνυπάρχουν στὰ ποιήματα —τόσο σὲ θεματικὸ/μακροδομικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ σὲ ὑφογλωσσικὸ/μικροσκοπικὸ ἐπίπεδο— ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἀμφιταλαντευόμενη θεώρηση τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπολήγει στὴ *διαλογικὴ* ἀντίληψη περὶ τοῦ θεοῦ, ὅπως αὐτὴ μορφοποιεῖται πολλαχῶς κειμενικὰ. Παράλληλα, ἡ ἔρευνα κομίζει στὸ φῶς καὶ ἀξιοποιεῖ διασκορπισμένα στὸν περιοδικὸ τύπο κριτικὰ κείμενα τοῦ Λάγιου, ἀλλὰ καὶ ποιήματα ἢ πρῶτες γραφεὲς ποιημάτων ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὸν συγκεντρωτικὸ τόμο τῶν ποιημάτων.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις καὶ τὰ εὐρήματα, κατάκτηση τῆς διπλωματικῆς ἐργασίας μπορεῖ νὰ λογιστεῖ καὶ ἡ ἀνάδυση ὀρισμένων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν *desiderata* στὴν περίπτωσι τοῦ Λάγιου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐμφατικὴ ἀνάγκη τῆς συναγωγῆς τῶν κριτικῶν καὶ λοιπῶν κειμένων τοῦ ποιητῆ σὲ

ένιαϊο τόμο, τὴ διόρθωση ἀβλεψιῶν τῆς συγκεντρωτικῆς ἔκδοσης καὶ συνάμα τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς μὲ ποιήματα ἐκτὸς δημοσιευμένων συλλογῶν. Ἡ ἐκπλήρωση τῶν τριῶν αὐτῶν ζητουμένων δὲν θὰ δώσει ἀπλῶς μιὰ πληρέστερη εἰκόνα ἑνὸς πολυδαίδαλου καὶ ἀπαιτητικοῦ ἔργου, ὅπως αὐτὸ τοῦ Λάγιου, ἀλλὰ θὰ παρέχει ἀκόμη καλύτερες προϋποθέσεις γιὰ τὴ μελέτη του καὶ τὴν κατανόηση τόσο τῆς ἰδιοπροσωπίας του ὅσο καὶ τῶν παραγόντων αὐτῶν ποὺ ὀδήγησαν καὶ ὀδηγοῦν στὴν (πέρα ἀπὸ τοὺς βιογραφισμοὺς) ἐπίδραση στὸ ἔργο νεότερων καὶ σύγχρονων ποιητῶν.

Ἡ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τῶν ζητημάτων καὶ τὴν ἀναλυτικὴ διερεύνηση τῶν *μεταδιακειμενικῶν* σχέσεων τῆς ποίησης τοῦ Λάγιου εἶναι —καὶ ὀρθῶς— ἐκείνη ἑνὸς poeta doctus, ἑνὸς μανιώδους ποιητῆ-ἀναγνώστη, ὁ ὁποῖος ἔχει καταβυθιστεῖ στὴν ἐκκλησιαστικὴ (καὶ τὴ θύραθεν) γραμματεία, ἐνῶ ἔχει ἐπεξεργαστεῖ κριτικὰ τὰ κείμενα αὐτὰ καὶ τὶς ιδέες τους. Ὡς κινητήρια δύναμη γιὰ αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ γνήσια ὀντολογικὴ ἀγωνία³²⁰ ἀπέναντι στὴν ἐπικράτεια τοῦ κακοῦ καὶ τὴν ἐγγενῆ ἀνθρώπινη ἀδυναμία. Ἀγωνία ποὺ ἀναζητᾷ διέξοδο στὴν ποιητικὴ τέχνη καὶ τὴν κατάκτηση μιᾶς πρωτομίλητης γλώσσας, ἱκανῆς νὰ ἐκφράσει τὴν πέρα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ὁμορφιά, ὅπως χαρακτηριστικὰ ὁμολογεῖ τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο στὸ ποίημα ποὺ κρίνω ὅτι θὰ ἦταν καλύτερα νὰ παραθέσω στὸ τέλος τῶν λίγων αὐτῶν ἐπιλογικῶν σκέψεων-συμπερασμάτων, θεωρῶντας το —στὸ σύνολό του, ἀλλὰ κυρίως στὴν τελευταία του στροφή— πλέον εὐλαλοῦν κάθε ἄλλου λόγου:

18:32' Ἡ Δηὸ μέσα στὴν πρωτογλώσσα

Καὶ θὰ σοῦ γράψω τὰ πιὸ ὁμορφα ποιήματα.
Τὸ πουλὶ λυονῆ, μὲ πτέρωμα ἀπ' τὸ ὀπτικὸ φάσμα ἔξω,
γλώσσα ποὺ κανεῖς δὲν μιλησάκουσε, δὲν ὄνειρεύτηκε ποτέ του.
Ἄσκενατὸν ἀλαθανὸν πάρα βῶ νιζούα.

Ἄναψε πυρκαγιά! Ἦλα ἀντόνομα! Χαμένη μετοχή!
Ἦτι ἀκουμπῶ πρὸς σὲ ὑποκείμενο εἶναι,
κι ἡ γλύκα τοῦ κορμιοῦ σου ἢ πιὸ σπαταλημένη λέξη.
Ἐλούθα μέπατον λαβὰ ἐν κὲ μοόρα.

Αὐτὸς ὁ κόσμος, καστανιά μου, εἶναι ἓνα ἀπέραντο Νταχάου.
Ὁ ἄλλος κόσμος θὰ ναι κατοικημένος ἀπ' τὴ φρίκη τοῦ Θεοῦ·
γιὰ νὰ γυρέψεις προορισμὸ ἄς γίνεις ταξιθέτης ὀνομάτων.
Ναυλὴ βεβεβ ἄουστρα λαρνῶνα ἔωρ.

³²⁰ Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Νίκος Φωκάς, «οἱ ὀλιγόπιστοι αὐτοὶ ποιητὲς δὲν ἔχουν ἄλλη ἐπιλογή ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, μιὰν ἀμφιβολία τόσο αἰχμηρὴ κάποτε ὥστε νὰ γίνεται μαρτυρικὴ. Παραμένει ὡστόσο γι' αὐτοὺς τὸ ὁμορφότερο δυνατὸ ἔδαφος, στὸν κόσμο ποὺ ζοῦμε, ἀνάμεσα σὲ μιὰν ἀποκρουστικὴ ἀθεϊστικὴ βεβαιότητα καὶ μιὰ θρησκευτικὴ κενολόγια» (Νίκος Φωκάς, «Ἡ ἀμφίπλευρη ἄρνηση»: *Ἡ μοναξιά τῆς ποίησης. Δοκιμία*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 2015, σ. 221)

Ἡ ἐπίγεια καὶ μεταθανάτια φρίκη, ὅπως συνοψίζεται στὴ —γενικευμένη πιὰ— ἀνθρώπινη κτηνωδία τῆς ἐβραϊκῆς ἐξολόθρευσης καὶ τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἄτεγκτου Θεοῦ, δὲν ὀδηγεῖ τὴν ποιητικὴ δημιουργία στὴν ἀναπόφευκτη σιγή, ὅπως δηλώνεται στὴν περίφημη φράση τοῦ Adorno,³²¹ ἀλλὰ καθιστᾷ ἀδήριτη καὶ ὑπαρκτικῆς τάξεως τὴν ἀνάγκη νὰ *ζανα-ειπωθεῖ* ὁ κόσμος. Ἔχοντας αὐτὴν τὴ στόχευση, ἡ ποιητικὴ τοῦ Λάγιου, καταφεύγει στὴ *διαλογικὴ* ἀναμόχλευση τοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ ἐν γένει γραμματειακοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν ἀνανοηματοδότησή του σὲ νέα καὶ μεταβαλλόμενα συμφραζόμενα, ἀναζητῶντας νὰ ἀληθεύσει μακριὰ ἀπὸ *μονολογικὲς* βεβαιότητες καὶ ἐξακολουθητικὰ *διαλεγόμενα* μὲ τὸν πολλαπλὸ καὶ κατακερματισμένο ἑαυτό, τὴν ἑτερότητα τοῦ ἄλλου, τὴν Ἱστορία, τὸν ἴδιο τὸν Θεό.

³²¹ Theodor W. Adorno, «Kulturkritik und Gesellschaft – Gedichte nach Auschwitz» (1951): *Kulturkritik und Gesellschaft I Prismen. Ohne Leitbild*, Ντάρμσταντ, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998, 30: «Τὸ νὰ γράφεις ἀκόμη καὶ ἓνα ποίημα μετὰ ἀπὸ τὸ Ἄουσβιτς εἶναι βαρβαρότητα» [Ἡ μετάφραση δική μου].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής Βιβλιογραφία

- Αϊντενάιερ Χ. (έπιμ), *Σπανός*, Αθήνα, Έστια, 1990.
- Αρμάος Δ., *Βίαιες έντυπώσεις των έτων 1975-2007*, Αθήνα, Ύψιλον, 2009.
- Βαρβέρης Γ., *Ποιήματα*, τ. Β' (2001-2013), Αθήνα, Κέδρος, 2013.
- Δαπόντες Κ.-Κ., Κωνσταντίνου Δαπόντε Καμινάρη του μετονομασθέντος Καισαρίου *Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων των είς πολλές πόλεις, και νήσους και έθνη, και ζῶα έγνωσμένων (1778)*, (έπιμ. Γ. Π. Σαββίδης), Αθήνα, Λέσχη, 1991.
- Καροῦζος Ν., *Πεζά κείμενα*, (φιλ. έπιμ.: Έλισάβετ Λαλουδάκη), Αθήνα, Ίκαρος, 1998.
- Καρυωτάκης Κ. Γ., *Τὰ ποιήματα (1913-1928)*, (φιλ.έπιμ.: Γ.Π. Σαββίδης), Αθήνα, Νεφέλη, 1992.
- Λάγιος Ήλ., *Ποιήματα*, (έπιμ.: Άννα Περιστέρη), Αθήνα, Ίκαρος, 2009.
- Λεοντάρης Β., *Ψυχοστασία. Ποιήματα 1949-2006*, Αθήνα, Ύψιλον, 2017.
- Παπαδιαμάντης Άλ., *Άπαντα*, τ. 3, (κριτ. έκδ.: Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος), Αθήνα, Δόμος, 1984.
- Παπατσώνης Τ. Κ., *Έκλογή Α'. Ursa Minor. Έκλογή Β'*, Αθήνα, Ίκαρος, 1988.
- Ρωμανός [μελωδός], *Ύμνοι*, (μτφρ.: άρχιμ. Άνανίας Κουστένης, έπίμ.: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος – Δήμητρα Π. Άγγελοπούλου - Ίωάννα Όρφανίδου, έπιμ. εύρ.: άρχιμ. Σιλουανός Ίωάννου), Αθήνα, Κυπρής, 2021.
- Παλαμᾶς Κ., *Άπαντα. Τόμος Δεύτερος. Ίαμβοι και Άνάπαιστοι, Ό Τάφος, Ό Πρώτος Λόγος των Παραδείσων, Οί Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης, Η Ασύλευτη Ζωή*, (γεν. φιλ. έπ.: Κ. Γ. Κασίνης, έπιμ.: Νικόλαος Α. Έ. Καλοσπύρος), Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμᾶ, 2019.
- Παλαμᾶς Κ., *Άπαντα. Τόμος Πέμπτος, Οί καημοί της λιμνοθάλασσας. Τὰ σατιρικά γυμνάσματα. Ό ποιητής και τὰ νιάτα. Η πολιτεία και ή μοναξιά*, (γεν. φιλ. έπ.: Κ. Γ. Κασίνης, έπιμ.: Εύριπίδης Γαραντούδης) Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμᾶ, 2019.
- Σολωμός Δ., *Άπαντα. Ποιήματα*, τ. Α', (έπιμ.-σημ.: Λίνος Πολίτης), Αθήνα, Ίκαρος, 2012 [10^η έκδ.· 1^η: 1948].
- Μπόρχες Χ. Λ., *Άπαντα τὰ πεζά [II]*, (είσ. – μτφρ. – σημ.: Άχιλλέας Κυριακίδης), Αθήνα, Πατάκης, 2014.
- Coleridge S. T., *Η μπαλάντα του γέρον ναυτικοῦ*, (είκον.: Mary P. Merrifield, είσ. – μτφρ.: Βαγγέλης Άθανασόπουλος), Αθήνα, Χατζηνικολή, 2003.
- Hemingway E. M., *Complete Poems*, (έπιμ. – είσ. – σημ.: Nicholas Gerogiannis), Lincoln & London, University of Nebraska Press, 1992.
- Krumbacher K. (έκδ.), *Romanos and Kyriakos*, München, Academie der Wissenschaften, 1902, σ. 726-735.

- Maas P. (ἔκδ.), *Frühbyzantinische kirchenpoesie. Anonyme hymnen des V-VI Jahrhunderts*, Bonn, A. Marcus und W. Weber's Verlag, 1910, σ. 20-23.
- Pitra J. B. (ἔκδ.), *Analecta Sacra Spicilegio Solesmensi parata*, τ. 1, Paris, A. Jouby et Roger, 1876, σ. 284-288.
- Shelley, *Poetical works*, (edit.: Thomas Hutchinson· new ed. corrected by G.M. Matthews), Oxford – New York, Oxford University Press, 1970.
- Vicuña C. – Livon-Grosman E. (ἐπιμ.), *The Oxford Book of Latin American Poetry. A bilingual anthology*, New York, Oxford University Press, 2009.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- Άγγελᾶτος Δ., «Ειδολογικές “ἀποσκιρτήσεις” ἢ ἡ ἀφερεγγυότητα ἐνὸς “πεζογραφήματος”»: ὁ στίχος καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ στῆ *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* τοῦ Δ. Σολωμοῦ», *Διαβάζω* 213 (12 Ἀπρ. 1989) 44-51.
- _____, «Δέντρα-“τοπία” καὶ ποιητικοὶ “τόποι”»: τὸ Ρομαντικὸ (Διονύσιος Σολωμὸς) καὶ τὸ Ὑπερρεαλιστικὸ (Ἀνδρέας Ἐμπεϊρικός) βλέμμα», *Πλανόδιον* 19 (Δεκέμβριος 1993) 311-314.
- _____, «Ειδολογικά προβλήματα τοῦ verset καὶ ζητήματα ρυθμικῆς ὀργάνωσης»: *Ἡ ἐλευθέρωση τῶν μορφῶν. Ἡ ἐλληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὸν ἔμμετρο στὸν ἐλεύθερο στίχο (1880-1940)* [=Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ποίηση] (ἐπιμ.: Νάσ. Βαγενᾶς), Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 1996, 71-81.
- _____, *Ἡ φωνὴ τῆς μνήμης. Δοκίμιο γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη*, Ἀθήνα, Λιβάνη, 1997.
- _____, *Λογοτεχνία καὶ ζωγραφικὴ. Πρὸς μιὰ ἐρμηνεία τῆς διακαλλιτεχνικῆς (ἀνα)παράστασης*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2017.
- Άγγελῆς Δ., «Ἡ πρόσληψη τῶν νεοορθόδοξων ἀπὸ τὰ περιοδικὰ λόγου καὶ στοχασμοῦ»: *Συνέχειες, ἀσυνέχειες, ρήξεις στὸν ἐλληνικὸ κόσμον (1204-2014): οἰκονομία, κοινωνία, ἱστορία, λογοτεχνία. Ἐ' Εὐρωπαϊκὸ Συνέδριο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν Θεσσαλονίκη, 2-5 Ὀκτωβρίου 2014. Πρακτικὰ, τ. Α'*, (ἐπιμ.: Κωνσταντῖνος Ἀ. Δημάδης), Ἀθήνα, Εὐρωπαϊκὴ Ἑταιρεία Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, 2015, σ. 197-208.
- _____, *Καρφιὰ στὸ σῶμα. Τέσσερα κείμενα στὴν κόψη λογοτεχνίας καὶ θεολογίας*, Ἀθήνα, Ἀρμός, 2021, σ. 9-28.
- Αγουρίδης Σ., *Ὁ Χριστιανισμὸς ἐναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ Β' αἰῶνα μ.Χ.*, Ἀθήνα, Ἑλληνικὰ Γράμματα, 1997.
- Ἀμπατζοπούλου Φ., «Μιὰ Κιβωτὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας», *Τὰ Νέα* (25/09/2004).
- Ἄνσκομπ Ἐλ., «Γιὰ τὸ μίσος ἀπεναντι στὸν Θεό», (μτφρ.: Μιχάλης Πάγκαλος), *Ἄνθρωπος* 3 (Φεβρουάριος-Μάιος 2021) 5-6.

- Βαγενᾶς Ν., «Ένα σχόλιο για την Έρημη γῆ», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευή 28 Ἰουλίου 2006) 38-41.
- Βούλαρης Κ., «Ὁδηγὸς ἀνάγνωσης ἐξαιρετικῶν στιγμῶν. Κατερίνα Κωστίου, *Ἡ ποιητικὴ τῆς ἀνατροπῆς. Σάτιρα, εἰρωνία [sic], παρωδία, χιοῦμορ*, Ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 2002, σ. 280», *Ἀντί* 759 (22 Μαρτίου 2002) 63-64.
- Βουτσινοῦ – Κικίλια Μ., *Sequentiae. Victimae Paschali, Veni Sancte Spiritus, Lauda Sion, Stabat Mater, Dies Irae*, Ἀθήνα, Δηρὸς, 2009.
- Γαραντούδης Εὐρ., *Ἴχνη στὴν ἄμμο. Βιβλιοκρισίες (1991-2012). Πεζογραφία • Ποίηση • Φιλολογία • Λογοτεχνικὴ Κριτικὴ*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2014.
- Γεωργαντᾶ Κ., «Ποίηση σὰν μαγνητόφωνο. Ἡ *Έρημη γῆ* (1884) τοῦ Ἡλία Λάγιου», *Λεύγα* 11 (Καλοκαίρι 2013) 56-60.
- Γιανναρᾶς Χ., *Τὸ αἶνιγμα τοῦ Κακοῦ*, Ἴκαρος, Ἀθήνα, 2008.
- Γιαννακόπουλος Χ., «Ὁ ποιητὴς, ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ τραγωδία τῆς κτίσης», *Νέα Ἐστία* 1783 (Νοέμβριος 2005) 769-772.
- Δάλλας Γ., «Τα ποιητικὰ εἰσόδια του Ἡλία Λάγιου. Ὁ εναρκτήριος διάλογος με τοὺς προπομποὺς τῆς συντεχνίας μία προανάληψη του ὅλου», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευή 28 Ἰουλίου 2006) 26-29.
- Ἐλευθεράκης Δ., «Τὸ μετείκασμα τῆς ξεχασμένης ἀρχοντιᾶς», *Πλανόδιον* τ. Γ', ἀρ. 41 (Δεκέμβριος 2006) 187-188.
- Ζουμπουλάκης Στ. (ἐπιμ.), *Ἡ μεσσιανικὴ ἰδέα καὶ οἱ μεταμορφώσεις τῆς. Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὡς τοὺς πολιτικοὺς μεσσιανισμοὺς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 2011.
- Καλαβρός Μ. Σ., «(Ὁρθόδοξη) θεολογία καὶ Μ. Μ. Μπαχτίν: Δῶρα καὶ ἀντίδωρα», *Ἄνθρωπος* 11 (Ὀκτώβριος 2023-Ἰανουάριος 2024) 80-100.
- Καλαντζάκης Σ. Ε., «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός». *Ἑρμηνευτικὴ ἀνάλυση τῶν περι δημιουργίας διηγήσεων τῆς Γενέσεως*, Ἀθήνα, Πουρναράς, 2001.
- Καρατάσου Κ., *Λανθάνων διάλογος. Ὁ δραματικὸς μονόλογος στὴ Νεοελληνικὴ Ποίηση (19ος-20ός αἰ.)*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2016.
- Καργιώτης Δ., «Ἡ κρίση τοῦ στίχου», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευή 28 Ἰουλίου 2006) 66-73.
- Κεφαλέα Κ., *Κραταιὰ ὡς θάνατος ἀγάπη. Τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2015.
- _____, «Μὴ μοῦ ἄπτου». *Ἡ εἰκόνα τῆς Μαγδαληνῆς στὴ Νεοελληνικὴ Ποίηση*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2016.
- Κιουρτσάκης Γ., *Ἡ τρελὴ σοφία ἢ τὰ ἀνιέρα ὄνειρα. Δοκίμιο γιὰ τὸ καρναβάλι καὶ τὴ γλώσσα του*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 2003.

- Κοροπούλης Γ., «Ἀλέξης Φωκάς: *Ἀσκήσεις I-IX*, Ὡλήν, Ἀθήνα, 1984», *Πλανόδιον* 8 (Φθινόπωρο 1988) 507-8.
- Κοσμᾶ Ἐλ. – Μήτας Σ., «Σύντομη ἀναφορὰ στὸν ποιητὴ Ἡλία Λάγιο: ὁ “ὑπερρεαλισμὸς” μιᾶς ἀνάου ἐφηβικῆς ἡλικίας», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 60-64.
- Κοσμόπουλος Δ., «Γκρεμισμένος στὰ βραχῶδη τῶν Ἰάμβων», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 50-54.
- _____, *Ἡ πτήση τοῦ ἱπτάμενου. Μιὰ εἰσαγωγὴ στὴν ποίηση τοῦ Νάσου Βαγενᾶ*, Ἀθήνα, Ἴνδικτος, 2007.
- Κουτσορέλης Κ., «Ἡλίας Λάμδα», *Ὀδὸς Πανός* 154 (Ὀκτώβριος- Δεκέμβριος 2011) 72-78.
- Κωστίου Κ., *Εἰσαγωγὴ στὴν ποιητικὴ τῆς Ἀνατροπῆς. Σάτιρα • εἰρωνεία • Παραωδία • Χιοῦμορ*, Ἀθήνα, Νεφέλη, Ἀθήνα, 2005 [β' ἔκδ. ἀναθεωρημένη: α' ἔκδ.: 2002].
- Λαμπρίδης Μ., «Σημειώσεις στα περιθώρια. Θέματα ποιητικῆς», *Μανδραγόρας* 25 (Μάρτ.-Ἰούλ. 2001) 87-95.
- Λεβινάς Ἐμμ., «Ὀφθαλμὸς ἀντὶ ὀφθαλμοῦ» (μτφρ.: Δημήτρης Τσινικόπουλος, θεώρ. Μτφρ.: Μιχάλης Πάγκαλος), *Νέα Εὐθύνη* 10 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2012) 157-159.
- Λεδάκη Εὐ., «Τὸ ἀνεπίδοτο τῆς γενεαλογίας»: *Ὁ ποιητὴς Ἡλίας Λάγιος. Δέκα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του*, (ἐπιμ: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Ἐρατώ, 2015, σ. 101-109.
- Μαλεβίτης Ἡ. «Ὁ ἔρωτας κι ὁ θάνατος ἢ ὁ θάνατος δὲν θα ἔχει πιά ἐξουσία (μιὰ σύντομη ἀναφορὰ σὲ ἓνα ποίημα τοῦ Ἡλία Λάγιου): Ὁ Ἡλίας Μαλεβίτης γράφει για τον Ἡλία Λάγιο – Κανονικὴ Ποίηση (wordpress.com) [τελευταία ἀνάκτηση: 1/6/2023].
- Μάρξ Κ., *Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Χεγκελιανῆς Φιλοσοφίας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Δικαίου*, (μτφρ.: Μπάμπης Λυκούδης), Ἀθήνα, Παπαζήση, 1978.
- Μητσάκης Κ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἕως τὴν Εἰκονομαχία*, Ἀθήνα, ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2016 [1η ἔκδ.: 1971].
- Μιχαήλ Σ., *Μορφὲς τοῦ Μεσσιανικοῦ*, Ἀθήνα, Ἄγρα, 1999.
- _____, *Μορφὲς τῆς περιπλάνησης*, Ἀθήνα, Ἄγρα, 2004.
- Μπέγζος Μ., «Μεταξύ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς. Πίστη καὶ ἐπιστήμη σε ὀρθόδοξη θεολογικὴ προοπτικὴ». *Σύναξη* 17 (1986) 35-51.
- Μπελεζίνης Ἀ., «Κρίματα: 26. Ἐγεννήθη ἡμῖν ποιητής», *Μανδραγόρας* 32 (Νοέμβριος 2004) 108-109.

- _____, «Ένα σύγχρονο σκωπτικό επίγραμμα», *Πλανόδιον* (9) 37 (Δεκέμβριος 2004) 183-186.
- _____, «Ερμηνευτικά και διορθωτικά στον Ήλεια Λάγιο: ‘πάρω τὸ ἄν’, ‘ἄν τὸ πάρω’, ‘παρὰ τὸ ἄν’», *Νέα Ἐστία* 1835 (Ιούλ. – Αὔγ. 2010) 149-153.
- _____, «Ἡ κρίση τῆς κρίσης. Ἡ περίπτωση τοῦ Ήλεια Λάγιου», *Πλανόδιον* (10) 41 (Δεκέμβριος 2006) 222-227.
- Μπιτσώρης Β., «Ποιητικά δῶρα τοῦ Ήλεια Λάγιου», *Νέα Ἐστία* 1815 (Οκτώβριος 2008) 584-600.
- Μπουκάλας Π., «Γιὰ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ήλεια Λάγιου, ἐλάχιστα», *Ἀντί* 874-875 (28 Ἰουλίου 2006) 56-57.
- Ζιλ Ντελέζ, *Διαφορὰ καὶ ἐπανάληψη*, (εἰσ. – μτφρ.: Κωνσταντῖνος Β. Μπουντάς), Ἀθήνα, Ἐκκρεμές, 2019.
- Παπαγεώργης Ἰ.-Ι. Δ., *Οἱ θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς πνευματολογίας Βαρλαᾶμ τοῦ Καλαβροῦ*, (ἐπιμ.: Γιώργος Μπάρλας), Ἀθήνα, Γρηγόρη, 2020.
- Παπαγιώργης Κ., *Τὰ βιβλία τῶν ἄλλων 1. Ἕλληνες συγγραφεῖς*, (εἰσ.: Δημήτρης Καράμπελας, ἐπιλ. κειμ.: Γιάννης Ἀστέρης – Δημήτρης Καράμπελας), Ἀθήνα, Καστανιώτης, 2020.
- Ποῦχγερ Β., *Θρησκευτικὴ λαογραφία Β'. Ὁ Ἰούδας στὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ τῆς βαλκανικῆς*, Ἀθήνα, Ἀρμός, 2015.
- Πυλαρινὸς Θ., «“Ἐν πτήσει καὶ ἐν πτώσει”: Προφητικὲς συμπτώσεις καὶ ταυτίσεις», *Ἀντί* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 42-46.
- Σαββίδης Γ. Π., *Ἐφήμερον σπέρμα (1973-1978)*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1978.
- Σαμουήλ Ἀλ., «Μεταμορφώσεις τοῦ Φωτόδεντρου : ἡ “Φοινικιά” στὰ συμφραζόμενα τῆς ποιητικῆς τῆς παράδοσης», *Ποίηση* 21 (Ἄνοιξη-Καλοκαίρι 2003) 177-196.
- Σιαφλέκης Ζ., «Ὁ Ἀ. Λασκαράτος, ὁ Α. Tassoni καὶ οἱ νεώτερες παρωδίες τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν»: *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Πανιωνίου Συνεδρίου* (Ἀργοστόλι – Λιξούρι, 17-21 Μαΐου 1986) τ. 4: *Φιλολογία, Γλωσσολογία, Λαογραφία, Φιλοσοφία*, (γεν. ἐπιμ.: Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος), Ἀργοστόλι, Ἑταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, 1989 σ. 393-411.
- Σκλόφσκι Β., «Ἡ τέχνη ὡς τεχνικὴ» (1925): *Κείμενα τῶν Ρώσων Φορμαλιστῶν*, (ἐπιλογ. – παρουσ.: Τσβετάν Τοντόροφ, πρόλ.: Ρόμαν Γιάκμπσον, μτφρ: Η. Π. Νικολοῦδης, φιλ. ἐπιμ.: Ἄννα Τζούμα), Ἀθήνα, Ὀδυσσεάς, 1995, σ. 90-111.
- Σιχάνη Ἀ.-Μ. – Φραγκούλη Ν., «Ἀπὸ τῆ *Waste Land* (1922) τοῦ T.S. Eliot στὴν *Ἐρημη γῆ* (1984) τοῦ Ήλεια Λάγιου: Ἡ λειτουργία τῆς ἱστορικῆς μνήμης στὸν λογοτεχνικὸ “χειρισμὸ” τοῦ πρωτοτύπου»: *Γραφεὲς τῆς μνήμης. Σύγκριση – Ἀναπαράσταση – Θεωρία*, (εἰσ. – ἐπιμ.: Ζ.Ι. Σιαφλέκης), Ἀθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 422-434.

- Στύλιος Ε. Κ., *Τὸ μυστήριο τῆς 8^{ης} ἡμέρας. Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ ἐσχατολογία*, Ἀθήνα, Ἀποστολικὴ Διακονία, 2015.
- Τζιόβας Δ., *Το παλίμψηστο τῆς ἐλληνικῆς ἀφήγησης. Από τὴν ἀφηγηματολογία στὴ διαλογικότητα*, Ἀθήνα, Οδυσσεύς, 2002 [β' ἐκδ. α' ἐκδ.: 1993].
- Τζιράκης Ν. Ε., *Απολογητές. Συμβολὴ στὴ σχέση τῶν ἀπολογιῶν με τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία*, Ἀθήνα, Ἀρμός, 2003
- Φραντζῆ Ἄ., «Σχολιάζοντας τὴ σύγχρονη Ἑλληνικὴ Ποίηση», *Ἄντι* 566 (9 Δεκεμβρίου 1994) 54.
- _____, «Μίμησις πράξεως καὶ μίμησις ποιήσεως», *Ἄντι* 874-875 (Παρασκευὴ 28 Ἰουλίου 2006) 36-37.
- Φωκάς Ν., *Ἡ μοναξιά τῆς ποίησης. Δοκιμία*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 2015.
- Χαστούπης Α. Π., «Τὸ Δευτερονόμιον», *Θεολογία* (59) 4 (1988) 712-746.
- Adorno T. W., *Kulturkritik und Gesellschaft I Prismen. Ohne Leitbild*, Ντάρμστατ, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998.
- Austin T. R., «Narrative Transmission: Shifting Gears in Shelley's "Ozymandias": Dialogue and Critical Discourse: Language, Culture, Critical Theory», (ἐπιμ.: Michael Macovski), Oxford, Oxford University Press, 1997, σ. 29-46.
- [Barthes R.], *Ὁ Ρολάν Μπάρτ ἀπὸ τὸν Ρολάν Μπάρτ*, (μτφρ.: Φλοράνς Πουανιάν, θεώρ. μτφρ.: Γιάννης Κρητικός), Ἀθήνα, Ράππας, 1977.
- Bagge D., «Le mythe des Judas dans la littérature française contemporaine», *Critique* 10 (1956) 423-437.
- Bakhtin M., *Προβλήματα λογοτεχνίας καὶ αἰσθητικῆς*, (μτφρ.: Γιώργος Σαπνός), Ἀθήνα, Πλέθρον, 1980.
- _____, *Dialogic Imagination. Four Essays*, (ἐπιμ.: M. Holquist, μτφρ.: Caryl Emerson – M. Holquist), Austin, University of Texas Press, 1981.
- _____, «Remarques sur l' épistémologie des sciences humaines» (1974) [=στὰ ἐλληνικά: Μ.Μ. Bakhtin, «Πρὸς μιὰ Μεθοδολογία τῶν Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν» (μτφρ.: Μαρία Γνησίου – Δημ. Ἀγγελᾶτος): Ἀγγελᾶτος Δ., *Ἡ φωνὴ τῆς μνήμης. Δοκίμιο γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη*, Ἀθήνα, Λιβάνη, 1997, σ. 241-265].
- _____, *Ζητήματα τῆς ποιητικῆς τοῦ Ντοστογιέφσκι*, (μτφρ.: Αλεξάνδρα Ἰωαννίδη, ἐπιμ.: Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, ἐπίμτρ: Δημήτρης Τζιόβας), Ἀθήνα, Πόλις, 2000.
- _____, *Ἔπος καὶ Μυθιστόρημα*, (πρόλ. – μτφρ.: Γιάννης Κιουρτσάκης), Ἀθήνα, Πόλις, 2006.

- _____, *Δοκίμια Ποιητικής*, (μτφρ.: Γιώργος Πινακούλας), Ήρακλειο, ΠΕΚ, 2014.
- _____, *Ὁ Ραμπελαὶ καὶ ὁ κόσμος του. Γιὰ τὴ λαϊκὴ κουλτὺρα τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης*, (μτφρ.: Γιώργος Πινακούλας), Ήρακλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2019.
- Bledsoe A. M. D., «The Relationship of the Different Editions of Daniel: A History of Scholarship», *Currents in Biblical Research* (13) 2 (2014) 175-190.
- Bloch E., *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1959.
- _____, *Ὁ Ἀθεϊσμός στὸν Χριστιανισμό. Γιὰ τὴ θρησκεία τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς Βασιλείας*, (μτφρ.: Πέτρος Γιατζάκης), Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 2019.
- Carroll D., «The Alterity of Discourse: Form, History, and the Question of the Political in M. M. Bakhtin», *Diacritics* 13 (1983) 65-83.
- Coates R., *Christianity in Bakhtin. God and the Exiled Author*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Deseille P., *Φιλοκαλία. Ἡ νηπτικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῆς στὸν κόσμο*, (μτφρ.: Ἄννα Κωστάκου – Μαρίνη), Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 1995
- Duff, D., «Intertextuality versus Genre Theory: Bakhtin, Kristeva and the Question of Genre», *Paragraph* Vol. 25, No. 1 (Μάρτιος 2002) 54-73.
- Emerson C., «Russian Orthodoxy and the early Bakhtin», *Religion & Literature*, τ. 22, ἀρ. 2-3 (Καλοκαίρι – Φθινόπωρο 1990) 109-131.
- Exum J. Ch., *Song of Songs: A Commentary*, Luis ville – Kentucky, Westminster John Knox Press, 2005
- Genette G., *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, (μτφρ.: Jane E. Lewin, πρόλ.: Richard Macksey), Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- _____, *Εἰσαγωγή στὸ ἀρχικείμενο*, (μτφρ.: Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη), Ἀθήνα, Ἔστια, 2001.
- _____, *Παλίμνηστα. Ἡ λογοτεχνία δευτέρου βαθμοῦ*, (μτφρ.: Βαγγέλης Πατσογιάννης, ἐπιμ.: Μαρία Στεφανοπούλου-Λίζη Τσιριμώκου, εἰσ.: Λίζη Τσιριμώκου), Ἀθήνα, MIET, 2018.
- Goffman E., *Στίγμα. Σημειώσεις γιὰ τὴ διαχείριση τῆς φθαρμένης ταυτότητας*, (πρόλ. – μτφρ.: Δήμητρα Μακρυνιώτη, ἐπιμ.: Κώστας Λιβιεράτος), Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 2001.
- Green B., *Mikhail Bakhtin and Biblical Scholarship: Art Introduction*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2000.
- Holquist M., *Διαλογικότητα. Ὁ Μπαχτὶν καὶ ὁ κόσμος του*, (μτφρ.: Ἰωάννα Σταματάκη), Ἀθήνα, Gutenberg, 2014.

- Kierkegaard S., *Σημείον ἀντιλεγόμενον. Αποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἄσκησι στὸν Χριστιανισμό*, (μτφρ. – ἐπίμ.: Χρῆστος Μαρσέλλος), Ἀθήνα, Περισπωμένη, 2022.
- Lock Ch., «Carnival and Incarnation. Bakhtin and Orthodox Theology», *Journal of Literature and Theology* 1 (Μάρτιος 1991) 68-82.
- McLay R. T., «The Old Greek Translation of Daniel IV-VI and the Formation of the Book of Daniel», *Vetus Testamentum* (55) 3 (Ιούλιος 2005) 304-323.
- Morson G. S. – Emerson C., Michail Bakhtin. *Creation of a Prosaics*, Stanford/California, Stanford University Press, 1990.
- _____(ἐπίμ.), *Rethinking Bakhtin. Extensions and Challenges*, Evanston/Illinois, Northwestern University Press, 1989.
- Newton K. M. (ἐπίμ.), *Ἡ λογοτεχνικὴ θεωρία τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Ἀνθολόγιο κειμένων*, (μτφρ.: Ἀθανάσιος Κατσικερός – Κώστας Σπαθαράκης, πρόλ.: Ἀλέξης Καλοκαιρινός), Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2013.
- Newsom C. A., «Bakhtin, the Bible, and Dialogic Truth», *The Journal of Religion* 76, 2 (Ἀπρ. 1996) 290-306.
- Polzin R., «Dialogic Imagination in the Book of Deuteronomy», *Studies in 20th Century Literature* (9) 1 (1984) 135-143.
- _____, *Moses and the Deuteronomist*, New York, Seabury Press, 1980.
- Poštič S., «The “other” and the “other”: Christian origins of Bakhtin’s dialogism», *Φιλολογ* 6/12 (2015) 109-120.
- Renger A-B, «The ambiguity of Judas: on the mythicity of a new testament figure», *Literature and Theology* (27) 1 (Μάρτιος 2013) 1-17.
- Richter D. H., «Dialogism and poetry», *Studies in the Literary Imagination* (23) 1 (Ἄνοιξη 1990) 9-27.
- Ricœur P., *Τὸ Κακό. Μία πρόκληση γιὰ τὴ Φιλοσοφία καὶ τὴ Θεολογία*, (μτφρ. – εισ.: Γιώργος Γρηγορίου), Ἀθήνα, Πόλις, 2005.
- Ricœur P. – LaCocque A., *Ἄς σκεφτοῦμε τὴ Βίβλο*, (μτφρ.: Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου - Φώτης Σιάτιστας), Ἀθήνα, Ἄρτος Ζωῆς, 2005.
- Riffaterre M., «La trace de l’ intertexte», *La pensée* 215 (Οκτώβριος 1980) 4-5.
- _____, «La syllepse intertextuelle», *Poétique* 40 (Νοέμβριος 1979) 496-498.
- Rogerson J. W. – Lieu J. M (ἐπίμ.), *The Oxford Handbook of Biblical Studies*, Oxford / New York, Oxford University Press, 2006.
- Scanlon M. – Engbers Ch. (ἐπίμ.), *Poetry and Dialogism. Hearing over*, London – New York, Palgrave Macmillan, 2004.

Still J. – Worton M., «Εισαγωγή στη διακειμενικότητα», (μτφρ.: Π. Καραβία – Κ. Τσακοπούλου), *Άλως* 3-4 (Φθινόπωρο 1996) 21-64.

White H. C., *Narrative and Discourse in the Book of Genesis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Wilkinson R. H., *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London, Thames & Hudson, 2003.

Όπτικοακουστικό υλικό

Ντοκιμαντέρ «Ήλιος Λάγιος: σονετογράφος και θαυματοποιός» (έρευνα – σκηνοθεσία: Γιάννης Χονδρός, εικόνα – μοντάζ: Σίλας Μιγάλακας): Ήλιος Λάγιος - Σονετογράφος και θαυματοποιός on Vimeo [τελευταία ανάκτηση: 11/08/2023].

Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, «Ήλιος Λάγιος θαυματοποιός» για τόν ιστότοπο *Αντίφωνο* [Ήλιος Λάγιος Θαυματοποιός - YouTube (τελευταία ανάκτηση: 3/8/2023)].

Δημήτρης Κοσμόπουλος, «Ο απόκρημνος λυρισμός του Ήλιος Λάγιου» για τόν ιστότοπο *Αντίφωνο* [(1) Ο απόκρημνος λυρισμός του Ήλιος Λάγιου - YouTube (τελευταία ανάκτηση: 11/08/2023)].

~.~

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ποιήματα, κριτικά και λοιπά Ήλιος Λάγιου (προτάσσεται «*» σέ όσα κείμενα δέν έχει γίνει παραπομπή στην έργασία):

* «Χάρου ψυχή μου τόν τίποτα», *Αντί* 569 (20 Ίανουαρίου 1995) 66.

«Έσχατον σήμα»: Κωστής Παλαμάς, *Ό Τάφος – Ό κύκλος του Τάφου – Ό Πρώτος Λόγος των Παραδείσων*, Αθήνα, Ίδεόγραμμα, 1998, σ. 9-16.

* «Ίακώβου Πολυλά: “Προλεγόμενα”. Περιδιάβαση στό χώρο του φανταστικού», *Νέα Έστία* 1707 (Δεκέμβριος 1998) 1307-1312.

* «Απάνθρωπο, πάρα πολύ απάνθρωπο», *Νέα Έστία* 1729 (Δεκέμβριος 2000) 850-854.

«Περί ταυτότητος: Πιστοποίηση και αὐτοπροσδιορισμός. Νάσος Βαγενάς, *Σκοτεινές μπαλλάντες και άλλα ποιήματα*, Κέδρος, Αθήνα 2001, σ. 73», *Νέα Έστία* 1736 (Ίούλιος – Αύγουστος 2001) 118-122.

* «Περί του βοώντος και του αντιλάλου του. Μίμης Σουλιώτης, *Περί ποιητικής*, Ίστός, Αθήνα 1999, σ. 108», *Νέα Έστία* 1739 (Νοέμβριος 2001) 728-730.

«Στὸ ὄνειρο πάντα τὸ ὄνειρο. Κώστας Βούλγαρης, *Στὸ ὄνειρο πάντα ἢ Πελοπόννησο*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 149», *Νέα Ἐστία* 1742 (Φεβρουάριος 2002) 303-307.

«Φωνές ἀπὸ πολλοὺς καιροῦς. Γιώργος Κ. Καραβασίλης, *Τὸ μάτι τοῦ τοπίου*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 68· Μαρία Κούρση, *Νομίζουν ὅτι λείπω*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001, σ. 62· Δημήτρης Ἐλευθεράκης, *Τὸ καθαυτὸ χειρόγραφο*, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 29», *Νέα Ἐστία* 1744 (Ἀπρίλιος 2002) 771-776.

«Ὁ ἀντίπαλος ὡς βούληση καὶ ὡς παράσταση» *Νέο Ἐπίπεδο* 32 (Νοέμβριος 2002) 36-38.

«Χρῆστος Βακαλόπουλος (†29 Ἰανουαρίου 1993). Ὁ κλεμμένος χρόνος, ὁ ἀπολεσθεὶς χρόνος, ὁ καιρὸς νὰ ξανακεδηθεῖ», *Ἀντί* 781 (7 Φεβρουαρίου 2003) 66.

* «Τὰ ἀπὸ καταβολῆς, καὶ ἐκ προθέσεως, κεκρυμμένα. Κωστής Παπαγιώργης, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001, σ. 305», *Νέα Ἐστία* 1755 (Ἀπρίλιος 2003) 693-702.

* «Ἡ γλώσσα ὡς ὁ ἄλλος τρόπος τοῦ κόσμου», *Ἀναγνώσεις* 33 (01/06/2003) [=Γιὰ τὸν *Ἥλια Λάγιο*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Ἀυγὴ/Ἐρατώ, 2005, σ. 22-25.

* «Κριτική γιὰ ἓνα βιβλίο ποὺ δὲν διάβασα –καὶ πρὸς τίς», *Ἀναγνώσεις* 37 (29/06/2003) [=Γιὰ τὸν *Ἥλια Λάγιο*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Ἀυγὴ/Ἐρατώ, 2005, σ. 26-31].

* «Οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι τῆς σιωπῆς. τῆς φωνῆς, τῆς κραυγῆς. Γιώργος Κακουλίδης, *Ἡ σειρήνα τῆς Ὀμόνοιας*, Ἐξάντας 2002· Θανάσης Χατζόπουλος, *Ἀναγραμματισμὸς τῆς σιωπῆς*, Πόλις 2002· Ἀφροδίτη Ἀλ Σάλεχ, *Τὸ μάτι τῆς λίμνης*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς “Ἐστίας” 2003», *Νέα Ἐστία* 1759 (Σεπτέμβριος 2003) 324-330.

* «Μιὰ (ἀκόμη) ἡμέρα ποὺ (δὲν) ἄλλαξε τὸν κόσμου», *Ἀντί* 795 (5 Σεπτεμβρίου 2003) 58-61.

«Ἀποκάλυψη καὶ πόλεμος ὡς πολιτικὴ θεολογία», *Ἀναγνώσεις* 42 (14/09/2003) [=Γιὰ τὸν *Ἥλια Λάγιο*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Ἀυγὴ/Ἐρατώ, 2005, σ. 32-37].

«Γράμματα σπουδάγματα, (ποιοῦ) Θεοῦ (;) τὰ πράγματα», *Ἀντί* 796 (19 Σεπτεμβρίου 2003) 63-66.

«Ὁ πόλεμος τῶν πιστῶν, ὁ ἀναπόφευκτος πόλεμος», *Ἀντί* 798 (Ὀκτώβριος 2003) 58-61.

* «Νεογνωστικισμὸς καὶ κομμουνιστικὴ ἐσχατολογία», *Ἀναγνώσεις* 52 (23/11/2003) [=Γιὰ τὸν *Ἥλια Λάγιο*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Ἀυγὴ/Ἐρατώ, 2005, σ. 38-45].

«Ἡ πικρὴ μουσικὴ τῶν σχεδίων, ὁ λόγος διχοτόμος, τὸ τραγούδι σὰν γέλιο», *Ἀντί* 805 (16 Ἰανουαρίου 2004) 60-62.

* «Τὸ τετράγωνο τῆς κυρὰ Ροδαλίνας ἤγουν, στοιχεῖματα γύρω ἀπὸ τὸ ριγκ τῶν πολλαπλῶν ὑποδύσεων», *Αναγνώσεις* 111 (13/02/2005) [=Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Αὐγή/Ἐρατώ, 2005, σ. 46-52].

* «Ἡ τρομερὰ ἐλευθερία», *Αναγνώσεις* 117 (25/03/2005) [=Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Αὐγή/Ἐρατώ, 2005, σ. 53-57].

Συνομιλίες - Συνεντεύξεις

* Ἡλίας Λάγιο – Ἄγγελος Παπαδημητρίου, «Ἐτσι ἀπλὰ ἀγάπησα αὐτὸ τὸ ὑλικό, χάριν ἐλαφρότητος», *Ἄντι* 553 (10 Ἰουνίου 1994) 58-59.

* Ἡλίας Λάγιο – Θάνος Σταθόπουλος, «“Κάποιος κάθεται σὲ μιὰ καρέκλα καὶ κόβει φέτες τὸν νεκρὸ χρόνο...” (μιὰ βιβλιοκρισία)», *Ἄντι* 571 (17 Φεβρουαρίου 1995) 58-59.

Γιῶργος Κακουλίδης – Ἡλίας Λάγιο, «Μιὰ συζήτηση – Θραύσματα», *Ὁδὸς Πανός* 78 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1995) 74-78.

* Ἡλίας Λάγιο – Εὐγένιος Ἀρανίτσης, «Ἡ μορφή εἶναι νεράιδα», *Ἄντι* 575 (14 Ἀπριλίου 1995) 48-50.

Ποιήματα

Πρώτες δημοσιεύσεις:

☼ «**Ἦδη. Βαθειὰ πικρὴ στὴ χάρη της / τὴν Κατερίνα Λάσπα**», *Ὁδὸς Πανός* 108 (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2000) 37 [Τὸ ἀντιγράφω ἐδῶ, καθότι ἔχει ὑποστῆ μικρὲς ἀλλαγές στὴν τελικὴ του δημοσίευση στὴν *Πράξη ὑποταγῆς*, ὅπου τίθεται ὡς «Τὸ τέλος τοῦ ὄνειρολογίου» μὲ τὸν τίτλο «Ἦδη / πολλὰ πικρὴ στὴ χάρη της / τὴν Κατερίνα Λάσπα». Οἱ διαφορετικὲς λέξεις στὴ πρώτη δημοσίευση τονίζονται, ἐνῶ ἀκολουθοῦν ἐντὸς παρενθέσεως οἱ ἀλλαγές]:

Γιατὶ τὸ κάθε μου πρωτὶ ἐ-
ξημερώνει τ' ἄγρια·
δὲν εἶναι μήπως φῶς καὶ τάχα ποιοῦς ὑπάρχει;
κι ἀφοῦ, ὡς θᾶλεγε ὁ χοντρός, ἐδῶ δὲν βάσταξε δικαιοσύνη
σφυρᾶς τῆς τηλεόρασης ἀνελπιδάκι γιασεμί,
νὰ φεγγαρίζης, ν' ἀνατέλης **πικρομαῦρο** (:παραμαῦρο).

Ἦ Κατερίνα Λάσπα, τόσο σ' ἀγαπᾶω μὴν·
νύχτα τραυλὴ δίχως σκοτάδι, δίχως·
κι ἀπ' τὸ φθαρμένο σέλας τῆς ὀθόνης
μοῦ λές, μὲ καταγδύνεις, μ' ἀγαπᾶς·
στὰ μάτια σου τ' ἀναθεματισμένα παραδείσια
ἂν ἄνθρωπος ἀνθρώπεψε θὰ προδωθῆ γιὰ νὰ προδώσῃ.

Ἦ Κατερίνα, διπλομοναξιά μου γύρω ἐκεῖ στίς 11.00 π.μ.,

παρηγοριά που ἀρνήθηκες ὀλοσχερῶς τὸ πένθος,
κανέν' ἀστέρι πλὴν τὰ οὐράνια πλήρη ν' ἀνθίζης πουθενὰ
ἢ φευγαλέα κι ἡδύτατη ξανθιά τῶν λογισμῶν μου,
σὲ παραφυλάγω στ' ἀπόκρυφα μέρη σου,
προσκυνῶ σου τὰ πόδια (: νύχια), σοῦ μουσκεύω τὸ στόμα,
στὰ κανάλια νὰ φεύγης, νὰ τρέχης στὸ ρέμα,
στὸ ρέμα, στὸ ρέμα,
ἢ πάντα Κατερίνα.

Ἀπὸ φτωχιά συνείδηση, σκουριά νεκρῆς ψυχῆς
κι οἱ δυὸ κατοικημενοί
κάποτε ἴσως νάμουν ποιητής, μὰ δὲν θυμάμαι πότε·
ἐγὼ δὲν εἶμαι πλέον, ἐσὺ
στὴν συσκευή μου ἢ τί;
κανεῖς ποτὲ τὸν ἄλλον μήτε γνώρισε, οὔτε ἀγάπησε
κανεῖς μας, δόξα στὸν Κανένα ἢ στὸν Κανόνα,
δὲν τὸ ξέρει.

☞ «γὰ νὰ ἐγκωμιάσουμε μιὰ ἐφηβικὴ ἡλικίας – τόσα χρόνια μετὰ», *Ἀντί*
560 (23 Σεπτεμβρίου 1994) 66 [Περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ *Μουζικούλες* (1997),
ἀλλὰ τὸ ἀντιγράφων ἐδῶ, καθότι ὑπάρχουν ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες ἐπισημαίνονται στὴν
ὑποσημείωση 172]:

ὁ χρῆστος τσουτσουβῆς κι ὁ ἰησοῦς χριστὸς
στεκόντουσαν σ' ἓνα ἀμπελάκι μὲ τὸ σούρουπο
ἔδειχνε ὁ τσουτσουβῆς τοὺς τύπους τῶν σφαιρῶν στὸ στήθος του
καὶ ἀντεδείκνυεν ὁ ἰησοῦς ἓναν τυφλὸν λεγεωνάριον

πὶὸ πέρα στέκονταν ἡ παναγιά συλλογισμένη
νὰ δεῖ ἀπὸ ποῦ θ' ἀνάψει τὸ κακὸ ποῦ θὰ βαρύνει τὸ ἄδικο
ἐνῶ στὸ δίπλα τῆς ἀδάκρυτη ἢ ἀδερφή τοῦ τσουτσουβῆ
ἔραβε σάβανα λευκὰ γιὰ τὴν αἰωνιότητα

κι ἔτσι ἀνελήφθησαν ὁ ναζωραῖος κι ὁ spank στοὺς οὐρανοὺς
πέρα ἀπ' τὸ θάνατο τὴν τραχιά μνήμη τῶν ἀνθρώπων
κι ὕφαινε σάβανα λευκὰ γιὰ τὴν αἰωνιότητα ἢ παναγιά
κι ἡ ἀδερφή τοῦ τσουτσουβῆ τραγοῦδαγε ἓνα σπασμένο σκότεινο ἄστρο

κι εἶδαν γαμῶ τὸ χρῆστο τσουτσουβῆ μ' ἄψογο μανικιοῦρ
κι εἶδαν τὸ μαραγκὸ μὲ μαυρισμένα νύχια – ξανὰ
κι ἡ ὄβρια ἢ μαρία κι ἡ νότα τσουτσουβῆ τοὺς λούζαν καὶ τοὺς μύρωναν
κι ὁ κόσμος ὕφανε γιὰ μᾶς σάβανο μαῦρο στὴν αἰωνιότητα

☞ «Γὺψ δεσμώτης» καὶ «Ἀντιγόνη ἐπὶ Θήβας» (ἀπὸ τὴ «Θεατρολογία»):
Πλανόδιον (6) 27 (Ἰούνιος 1998) 403-405.

☼ «Χρονικό»: *Νέα Έστία* 1706 (Νοέμβριος 1999) 1051-1055.

☼ «Millenium»: *Νέα Έστία* 1720 (Φεβρουάριος 2000) 186-189.

☼ «Άσυλο»: *Νέα Έστία* 1732 (Μάρτιος 2001) 390-402.

Ποιήματα ἐκτὸς συγκεντρωτικῆς ἐκδοσης:

☼ «**Ἡ προσευχὴ τῆς τετάρτης πρωινῆς**», *Νέο Ἐπιπεδο* 30 (Χειμῶνας '98)
34 [παρατίθεται, ὡς παράδειγμα]:

Κάπελα ἡμῶν, ὁ ὀπισθεν τῆς μπάρας·
ἀγιασθήτω [sic] τὸ κοκτέιλ σου·
ἐλθέτω ἡ γενναιοδωρία σου·
γεννηθήτω τὸ κέρασμά σου, ὡς ἐπὶ τῆς βότκας καὶ
ἐπὶ τοῦ οὐίσκυ·
τὴν μέθην ἡμῶν τὴν ὑπερούσιον δός ἡμῖν ἀπόψε·
καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ξεσαλώματα ἡμῶν,
ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς συνδαιτυμόνοις ἡμῶν·
καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς λογαριασμόν, ἀλλὰ
ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ξεπαραδιασμοῦ·
ὅτι σοῦ ἐστὶν τὸ «Ballantines», ἢ «Stolichnaya» καὶ τὸ
«Gordon 's» εἰς τὰς νύκτας τῶν νυκτῶν· σουρωθὴν.

☼ «**Πρωτοχρονιά**»: *Νέα Έστία* 1741 (Ἰανουάριος 2002) 61-62 [Παρατίθεται
ἐδῶ, καθὼς ἀναφέρεται στὴν ἐργασία ὡς ἐνδεικτικὸ τῆς σχέσης μετὰ τὸν Καρυωτάκη]:

Νὰ φτάνεις ὡς τὸ 2002
μ' ἓνα κοστούμι μόδας τοῦ '30.
Νὰ λὲς τοῦ μεγάλοςχημου ἡλίου: «Πάντα
μοῦ ἀρκεῖ νὰ δύω».

Να ῥθεῖς στὴν γκριζα χώρα τοῦ Σημίτη,
ποῦ ἓνα τραπέζης κάλπικο βιβλιάριο
θ' ἀλλάξεις μετὰ μισθό, τζόκερ, ὠράριο,
T.V. καὶ σπίτι.

Μ' ἀλκοὸλ καὶ νύχτα, μπάτσους κι ἡρωίνη,
τ' ἀδέλφια σου ἐνοικοῦν πλατεία Βάθης.
Σπεῦσε τὸ δίδαγμά σου νὰ τοὺς μάθεις.
Ὅργη κι ὀδύνη.

Τινάζεις ἀπ' τὰ ροῦχα σου στοῦ «Φλόκα»
ἄμμο ἀπ' τοὺς σύσκιους δρόμους τῆς Πρεβεζῆς.
Μὲ τὸν Μαῦρο μονότονα νὰ παίζεις
πικέτο ἢ πόκα.

Περιστερές φρουροῦν τὸ Παρλιαμέντο.
Φλάσαρε ν' ἀνεβείς στὸ Κολωνάκι.
Ἴσκιος μὲ ἴσκιους θὰ πιεῖς σὲ λιγάκι
φαρμάκι φρέντο.

Καὶ στὴν Δεξαμενὴ ὡς δεῖς ν' ἀπλώνει
τοῦ κύρ' Ἀλέξανδρου ὁ ἐπενδύτης,
Θὰ τυλιχτεῖς πρηνῆς, θύμα καὶ θύτης,
λευκὸ σεντόνι.

Νὰ μπεῖς ἀπλὸς πελάτης στὴν «Ἑστία»
Κι ὅπως θ' ἀκοῦς μεταμοντέρνους ἤχους
Νὰ ψιθυρίσεις δυὸ δικούς σου στίχους.
ἔτσι στ' ἀστεῖα.

Χλομοῦς δαίμονες βλέπεις ὑπεράνω
καὶ στὰ ἔγκατα χλωμοῦς ἀνθρώπους.
Ξέρεις νὰ μὲ πονᾷς μὲ χίλιους τρόπους,
πρὶν κὰν πεθάνω.

Νὰ ἔχουνε σβήσει γύρω σου ὄλες κι ὄλοι,
δίχως νὰ ὄνειρευτοῦν πράσινα δάση.
Ὁ θάνατος, μοιραίως, τοὺς ὑφαρπάσσει
μ' ἄδειο πιστόλι.

Κι ἂν παίξεις μὲ τὶς κάργες, σὰν παιδάκι,
στὰ κεραμίδια ἄφωνα μιὰ λύρα,
ἴσως συμμαριστεῖς ἐκ νέου, τὴν μοίρα
τοῦ Καρυωτάκη.

☼ «Τὰ περισσεύματα»: *Νέα Ἑστία* 1756 (Μάιος 2003) 835-842.

☼ «Ἐν ἐπαρχιακῇ χωροδεσποτεῖα μεσαιωνικοῦ Βασιλείου»: *Ἀναγνώσεις* 37 (29/06/2003) [= *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Αὐγὴ/Ἐρατώ, 2005, σ. 15-21].

☼ «Μανόλης Ἀναγνωστάκης»: *Ἀναγνώσεις* 131(26/06/2005) [= *Γιὰ τὸν Ἡλία Λάγιο*, (ἐπιμ.: Κώστας Βούλγαρης), Ἀθήνα, Αὐγὴ/Ἐρατώ, 2005, σ. 59].

☼ «Μίνα α' (Τραγούδι παλαιϊκό)»: *Νέα Ἑστία* 1780 (Ιούλιος-Αὐγουστος 2005) 15-16.

☼ «Οἱ γέφυρες»: *Νέα Ἑστία* 1815 (Οκτώβριος 2008) 571-572.

☼ Στὸ ἄρθρο τοῦ Βαγγέλλη Μπιτσώρη, «Ποιητικὰ δῶρα τοῦ Ἡλία Λάγιου», [*Νέα Ἑστία* 1815 (Οκτώβριος 2008) 584-600] προτάσσεται στὴ σ. 584 ἄτιτλο ποίημα

τοῦ Λάγιου, στὶς σ. 585-586 ὀρισμένα μεταφραστικὰ ἀποσπάσματα καὶ στὶς σ. 587-588 τὸ παντοῦμ «Χωρισμός (Πλὴν ἀπροόπτου)» ποὺ συνυπογράφουν οἱ Γιώργος Κοροπούλης καὶ Ἡλίας Λάγιος.

☼ «Ὅταν ἀνέγνωσα τὰ “Τραγοῦδια ἀπὸ τὸν Λόρκα”» [ποίημα ποὺ δόθηκε στὸν Σωτῆρη Τριβιζᾶ, βλ. Ἡλίας Λάγιος: τὸ σονέτο τῆς οδοῦ Δράκου - ασσόδου (1-2.gr) (τελευταία ἀνάκτηση: 09/08/2023)].

☼ «Σονέττα κόρης, VIII», δημοσιεύτηκε στὸ ψηφιακὸ περιοδικὸ *Φρέαρ 7* (Σεπτέμβριος 2022) [Ἡλίας Λάγιος – Σονέττα κόρης, VIII | Φρέαρ (frear.gr), τελευταία ἀνάκτηση: 09/08/2023] μὲ τὴν ἐξῆς σημείωση: «Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2022 ὁ Βασίλης Χατζηακῶβου, στενὸς φίλος τοῦ Ἡλίας Λάγιου (1958-2005), ἔλαβε ἀπὸ γυναικεῖο χέρι ἓνα μήνυμα μὲ 11 ποιήματα τοῦ ἀδικοχαμένου ποιητῆ, μὲ τὴν ἐπεξηγηματικὴν σημείωση ὅτι γράφτηκαν τὸ 1999 σὲ φύλλα μαθητικοῦ τετραδίου, ἀντιγράφησαν καὶ ἐπεστράφησαν στὸν συγγραφέα τους, πλὴν ὅμως δὲν συμπεριελήφθησαν τελικὰ ὡς ἐνότητα οὔτε σὲ κάποιο βιβλίο οὔτε στὰ Ἰαπαντά του. Νὰ πρόκειται ἄραγε γιὰ τὴν σειρὰ ἐκείνων τῶν ποιημάτων ποὺ ὁ Λάγιος ἔλεγε πὼς ξέχασε κάποτε, ὄντας σὲ ὄχι καὶ τόσο νηφάλια κατάστασι, σ’ ἓνα ταξί; Ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ ὁ φίλος τοῦ περιοδικοῦ μας Βασίλης Χατζηακῶβου μᾶς παραχώρησε τιμῆς ἕνεκεν ἓνα –περιμένουμε ἤδη μὲ χαρὰ καὶ ἀνυπομονησία τὴν ἐκδοσι καὶ τῶν ἔντεκα ἀνέκδοτων ποιημάτων ποὺ μᾶς ἀνήγγειλε».

Ἀνθολόγησι ποιημάτων:

«Ἑλληνομουσεῖον: Ἀνθολογεῖται ὁ Ἡλίας Λάγιος» (ἀνθολόγησι: Δημήτρης Κοσμόπουλος): *Ἄκτῆ 49* (Χειμῶνας 2001) 49-64. Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐκεῖ ἐργογραφία τοῦ Λάγιου (σ. 49), ὅπου καὶ παραπέμπω γιὰ τὶς δευτέρες καὶ τρίτες γραφές, ἤτοι γιὰ τὶς ἐκδόσεις —καί, σαφῶς, τὰ κείμενα ποὺ τὶς συνοδεύουν— ποιητῶν ὅπως ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Γρυπάρης ποὺ ἐπιμελήθηκε καὶ γιὰ τὶς μεταφράσεις.